MUKIRYANI
ESTABLISHMENT FOR RESEARCH & PUBLICATION

دەزگای توێژینەوەو بڵاوکردنەوەی موکریانی

بۆ خوێندنەوە و داگرتنی سەرجەم کتێبەکانی دەزگای
موکریانی سەردانی ماڵپەڕی دەزگای موکریانی بکە...

www.mukiryani.com

بۆ پەیوەندی..

info@mukiryani.com

MUKIRYANI
ESTABLISHMENT FOR RESEARCH & PUBLICATION

دەروازەیەك بۆ
یاسای گشتیی نێودەوڵەتی

دەروازەیەك بۆ
یاسای گشتیی نێودەوڵەتی

عوسمان عەلی وەیسی

ماستەر لە یاسای گشتی

بەشی یەکەم

هەولێر - ٢٠٠٨

دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی

- **دەروازەیەك بۆ یاسای گشتیی نێودەوڵەتی**
- نووسینی: عوسمان عەلی وەیسی
- نەخشەسازی ناوەوە: طـه حسین
- پیتچنین: جوان حەسەن خۆشناو
- بەرگ: ئاسۆ مامزادە
- ژمارەی سپاردن: (١٨٣٤)
- نرخ: (٣٠٠٠) دینار
- چاپی یەکەم : ٢٠٠٨
- تیراژ: ٥٠٠ دانە
- چاپخانە: چاپخانەی خانی (دهۆك)

زنجیرەی کتێب (٣٠٦)

هەموو مافێکی بۆ دەزگای موکریانی پارێزراوە

ماڵپەڕ: www.mukiryani.com

ئیمەیل: info@mukiryani.com

پێڕست

پێشەکی	١
بەشی یەکەم: ناساندنی گشتی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی	٣
بەشی دووەم: هەندێ پێشهاتی نوێی یاسای نێودەوڵەتی	٣٧
بەشی سێیەم: سروشتی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی	٤٥
بەشی چوارەم: لقەکانی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی	٥٣
بەشی پێنجەم: سەرچاوەکانی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی	٨٥
سەرچاوە	١٣٧
پاشکۆکان	١٤٥

پێشەکی

بەهۆی پێشکەوتنی بەردەوامی کۆمەڵی مرۆڤایەتی، یاسای گشتیی نێودەوڵەتی بەردەوام لە پێشکەوتندایە. ئەم یاسایە ماوەیەکە قۆناغی گواستنەوەی لە فیکری کلاسیکییەوە تەواو کردووە و گەیشتۆتە قۆناغێکی نوێ کە تیایدا تا ڕاددەیەکی باش یاسای نێودەوڵەتی لە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا باڵادەست بووە، بۆیە شارەزابوون و وەردان و لێکۆڵینەوەو بەدواداچوونی ئەم بوارە، بە یەکێك لە ئەرکە زانستی و تەنانەت نیشتیمانییەکانیش دەزانرێت، نەك تەنیا بۆ قوتابی و زانایانی یاسا، بەڵکو بۆ هەر تاکێك لە هەرکوێیەك بێت، چونکە بەشێوەیەك لە شێوەکان بەم یاسایە مەحکومە، لە لایەکی تر بۆ سیاسەتوان، ڕۆشنبیر، شۆڕشگێر، حزبەکان و لە سەروویانەوە بۆ کورد و بۆ کوردستان لە هەموو ئاستەکاندا بۆ ڕۆشنبیری تاکی کوردستانیش زۆر گرنگە بزانێت کە ئەم یاسایە، ماناو بنەماکان و ڕەهەندەکانی ڕێسای لقە جۆر بە جۆرەکانی، تا ڕاددەیەکی زۆر چارەنووسی نەتەوەیی، دیموکراسی و پێشکەوتنمان دیاری دەکەن.

گرفتی شۆڕنەبوونەوەو مامەڵەنەکردن و نەخوێندنەوەی دروست و واقیعییانەی ئەم یاسایە، کەمتەرخەمی ڕۆشنبیرانی یاسایی و سیاسی لە گەڵ ئەم لقە گرنگەی یاسا و کەڵك لێوەرنەگرتنی لە باشترین شێوەدا، بە ڕای ئێمە گرفت وکێشەیەکە، زۆر لە کێشە نەتەوەیی و دیموکراتییەکانی کوردستانی لە سەروبەند و لە دوای جەنگی یەکەمی جیهان، پڕ کێشەتر کردووە، تا بە ئەمڕۆش دەگات مامەڵەیەکی سەرپێیی لەگەڵ ناوو ناوەڕۆکی ئەم یاسایە دەکرێت، لە ئەمڕۆدا کە جیهانی گلۆباڵە و لەلایەکەوە سنوورە گەورەکان کاڵبوونەتەوەو لە لایەکی تر سنووری بچووك و بچوکترو نیێونەتەوەیی تر دروست بووە، ئەوەندەی تر گرنگی ئەم یاسایە لە سەرجەم بوارەکانی ژیان و کاردا خۆی نمایش دەکات بە شێوەیەك کە گرێدراوە نێودەوڵەتیەکان بە جۆرێك ڕێکخراون کە پسپۆڕی تایبەتمەندی ئەم بوارە دەتوانێت تەنها لە

بوارێك لە بوارەکانی ئەم یاسایە پڕۆفێشناڵی تەواو بێت، لێرەوە پێم وایە کە دەبێ لقەکانی ئەم یاسایە لە خوێندنی پڕۆگرامەکانی خوێندندا پێگەی شایستە تری بۆ بکرێتەوە.

دەمێکە بەنیازی بەرهەمێکی لەم چەشنەم، بەڵام دەستی نیاز کورت بوو!! زۆر حەزدەکەم زنجیرەیەك کتێب لەم بوارەدا پێشکەشی خوێنەری کوردو کتێبخانەی کوردی بکەم، لە رووی تیۆرییەوە شەن وکەوی سەرجەم لقەکانی ئەم یاسایە بکەم، دواتر و بە بڕشتتر کێشەی کورد لە یاسای نێودەوڵەتیدا قۆناغ بە قۆناغ دەور بکەمەوە، لەم ناوەشدا سەردارانی کوردستان توێشووی بە بڕشتیان بۆ بەجێهێشتووین، بۆ ئەوەی ڕۆڵەکانی نەتەوەکەم بزانن کە رابەری نەتەوەی کورد بارزانی مستەفا خەرمانێکی بەبڕشتی لەم بوارەدا پێشکەش بە کوردستان کردووەو، دڵنیام کە تێزی جۆراو جۆر بە خۆوە دەگرێ، جگە لە پێویستی، بە پێویستم زانی وێنەیەك لە یاداشتەکانی لە پاشکۆدا بخەمە روو.

لە کۆتاییدا هیوادارین ئەم کتێبە هەوڵێك بێت بۆ خستنەڕووی هەندێ لایەنی ئەم یاسایە، هەروەها سوودبەخش بێت یۆ قوتابیانی یاسا لە زانکۆکانی کوردستاندا، کە بۆ یەکەمجارە دەروازەیەکی لەم چەشنە بە زمانی کوردی پێشکەش دەکرێت.

دانەر

١
ناساندنی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی[1]

یاسای نێودەوڵەتی بەردەوام لە پێشکەوتندایە، بۆیە بەپێویستی دەزانین سەرەتا ناسینێکی سەرتاپاگیری بۆ بکەین، کە خۆی لە چەندین بابەتی وەك: گرنگی و قۆناغەکانی پێشکەوتن و خستنەڕووی کەسی یاسای نێودەوڵەتی و ناساندن و پێناسەو جیاوازیی لە گەڵ چەند یاسایەکی تردا دەبینێتەوە کە ڕۆڵیان لە ڕێکخستنی پەیوەندییەکاندا هەیە.

١-١:گرنگیی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی

یاسای نێودەوڵەتی وەك ئامرازێك بۆ کۆتاییهێنان، یان کەمکردنەوەی گرفت و کێشە نێودەوڵەتییەکان، ڕێکخستنی پەیوەندییەکان و دروستکردنی هاوسەنگی لەنێوان بەرژەوەندییەکانی کۆمەڵگای نێودەوڵەتی وڕێکخستنی پێداویستیەکانی کۆمەڵی نێودەوڵەتی هاتۆتە ئاراوە، پێویستی بوونی ئەم یاسایە بەردەوامە، ئامرازی سەرەکی دەستەبەرکردنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتییە.

پەرەسەندنەکان و دەرهاوێشتەکانی جیهانگیری و شۆڕشی تەکنۆلۆژیاو زانیارییەکان، گۆڕانی ڕیشەییان لە هەموو بوارەکانی کۆمەڵگای نێودەوڵەتیدا بەگشتی هێناوەتە ئاراوە، یەکێك لە دیاردە هاوچەرخەکان ئەو پەیوەندییەیە کە لەنێوان گەلان و تاکەکانی نێوان گەلاندا هاتۆتەدی، شێواز و جۆری پەیوەندییەکان لە سەرجەم بوارەکانی ژیان گەشەیان کردووە، ئەمەش گرنگی و بایەخی خۆی هەیە، بەشێوەیەك ئەستەمە چالاکییەکان لە چوارچێوەی سنووری سیاسی و جوگرافیدا قەتیس بکرێن. ئەم پەیوەندییە، داواکاری و پێداویستییەکانی

1. Public International Law

ژیانی مرۆڤایەتی وایان لە دەوڵەت و حکوومەت و دامەزراوە نێودەوڵەتییەکان کردووە کە کار بۆ جێبەجێکردن و بەرەو پێشبردنی ئەم یاسایە بکەن.

ئاڵوگۆڕو پێشکەوتنەکانی پەیوەندییە مرۆڤایەتییەکان لە بوارە جیاوازەکانی فیکری، ڕۆحی، سیاسی و ئابووری و.. هتد هاتوونەتەدی کە دەرئەنجامی باش و سەرکەوتن و پێشکەوتنیان لە هەردوو لایەنی فیکری و ماددی بۆ مرۆڤایەتی بە دەستهێناوە.[2]

دیارە بەرژەوەندیی گەلان لە سەردەمی ئێستادا تا ڕادەیەکی زۆر بەیەکەوە بەستراون و مەودای جوگرافیی نێوان گەلان بە ئاستەنگ ناژمێردرێت لە پەیوەندیی نێوانیاندا، هەر بۆیە بەرژەوەندیی دەوڵەتان بە کەنارگیری و لەیەکدی دابڕانی وڵاتان نایەتەدی. بوارەکانی ڕۆشنبیری و شارستانی بە جۆرێك ئاوێزانی یەکتربوون کە ئەمڕۆ بە موڵکی گشتیی جیهانی ناودەبرێن، هەر مرۆڤێك بیەوێت دەتوانێت لێیان بەهرەمەند بێت، لەلایەکی تر زۆر لە نهێنییەکانی زەوی و گەردوون ئاشکرابوون و دۆزراونەتەوە، بەشێوەیەك مرۆڤ لە دەست بەسەرداگرتن و زانیاری بەدەستهێنانی پێکهێنەرەکانیاندایە. لە گەڵ ئەمەشدا دۆزینەوە زانستییەکان کە بە خێروخۆشی بۆ مرۆڤایەتی دەگەڕێنەوە، سوود لێوەرگرتنیان، بەبێ لەبەرچاوگرتنی کات و شوێن و نەژاد و ئایین و ڕەنگ و شوێنی نیشتەجێبوون، پێویستی بە ساغ و سەلامەتی سیستەمی سیاسی و هێوری لە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان و هاوکاری لەنێوان دەوڵەتان و ئارەزووی خزمەتکردنی مرۆڤ و بەرجەستەکردنی مافی گەلان و دابینکردنی ئاشتی و تەنایی هەیە، هەموو ئەمانەش پێویستە بە یاسا ڕێکبخرێن.

هەروەها دەزانین مێژووی مرۆڤایەتی پڕە لە شەڕو کوشتارو پێشێلکردنی مافەکانی مرۆڤ، ئەمەش ئاشتی و گیانی پێکەوەژیان و برایەتی و لەیەکدی تێگەیشتنی تووشی قەیران کردووە.

لەپێناو ڕووبەڕووبوونەوەو بەگژداچوونەوەی هۆکارەکانی ململانێیە نێودەوڵەتییەکان و سنووردانان بۆ جەنگ، خێرخوازان و ئاشتیدۆستان نەوە دوای نەوە داوایان کردووە کە پێویستە لە ڕێگەی ڕێسا و یاسای نێودەوڵەتییەوە سنوورێك بۆ ململانێ و هەڵوێستی نابەرپرسانەی دەوڵەتان دابنرێت.

سەرەتا هەندێ لە ڕەشبینان پێیانوابوو کە بوونی یاسایەکی لەم چەشنە نایەتەدی، بەڵام ڕووداوەکان ئەوەیان هێنایەپێش کە مرۆڤایەتی دوو جار لەسەدەی بیستەمدا ڕووبەڕووی شەڕو کاولکاری بۆوە، بۆیە دەبێت سنوورێك بۆ جەنگ و کاولکاری دابنرێ و دەوڵەتان و کۆمەڵی

٢. د. حسن الجلبي، القانون الدولي العام، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٦٤، ص٣.

نێودەوڵەتی بە پەیماننامەی نێودەوڵەتی پابەند بن و بۆ پاراستنی ئاشتی هاوکاربن و لەژێر سایەی ئاشتییەکی بەردەوامدا ژیان بگوزەرێنن، چونکە ئاشکرایە دۆزینەوەی نهێنییەکانی ئەتۆم و گەردیلە و داهێنانی رۆکێت و چەکی کۆکوژ و توانای لەناوبردنی مرۆڤایەتی لە چەند ساتێکی کەمدا، هەموو ئەوانە وایانکرد کە گەلان ئارەزوو بکەن پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکانیان بەرێکوپێکی و بەشێوەیەك رێکبخەن کە لە توانایاندا بێت مەترسی لەناوبردنی مرۆڤایەتی کەمبکەنەوە، چونکە بە هەڵگیرسانی جەنگی سێیەمی جیهان مرۆڤایەتی دەبێتە لۆکەی لێکهەڵوەشاوە.[3]

وەکو ئاماژەمان پێکرد، بەدیهێنان و رێکخستنی ئەم ئامانجەش دەبێت بە یاسا بکرێ، بۆ ئەوەی قانوون رۆڵی خۆی ببینێ و پەیامی خۆی بگەیێنێت، بەو پێیەی یاسا، ئەو ئامرازەیە *کە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی نێوان تاکەکان و نێوان گرووپەکان رێکدەخات لە پێناو بەرجەستەکردنی ئاشتی و ئارامی و هێنانەدی دادپەروەری و خۆشگوزەرانی، دیاریکردنی ماف و ئەرك و سزادانی پێشێلکارانی، یاسا* لە بواری نێودەوڵەتیدا، تەرخانچێتی- دەستدان (اختصاص- competence)ی گەلان و ماف و ئەرکیان لە بەرامبەر یەکتردا دیاری دەکات، رێوشوێنی رێکخستن و دەستەبەرکردنی پەیوەندیی و هاوکارییان نیشان دەدات، ئەو سیستەم و دەزگایانە هەڵدەسەنگێنێت کە کار بۆ یەکلاکردنەوەی ناکۆکییە نێودەوڵەتییەکان دەکەن بۆ ئەوەی ئامانج و مەبەستەکانی پێشوو بێنەدی. ئەمانەش وایانکرد لە سەدەی بیستەمدا چەندین رێکخراوی نێودەوڵەتی و لیژنە و دەزگای دەولی بۆ چەك داماڵین و پاراستنی ئاشتی، رێسای دەولی بۆ بەیەکەوەژیانی نێودەوڵەتی و یەکلاکردنەوەی کێشەکان بە رێگەی ئاشتییانە و پاراستن و گەشەپێدانی مافی مرۆڤ و ئازادییەکانی لە چوارچێوەی یاسای نێودەوڵەتیدا بێتە ئاراوەو پەرەسەندنی بەرچاویش لەم یاسایە بێتەدی.

١-٢: بنەما سەرەکییە (هزر)ییەکانی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی

ئەگەرچی لە یۆنانیشدا بیری حکومەتی جیهانی و دنیابینی فراوان و پەیوەندی دەوڵەتان (دەوڵەتە شار) و چەند رێوشوێنێکی تر هەبووە، بەڵام دەکرێ بە شێوەیەکی سەرەکی ئاماژە بەم سێ بنەمایانەی خوارەوە بدەین [4]:

٣. د. محمد المجذوب، الوسيط في القانون الدولي العام، الدار الجامعية للطباعة والنشر، ١٩٩٩، ص ص٥-٦.

٤. د. محمد المجذوب، المصدر السابق، ص١١ وما بعدها.

١. باوەڕی مەسیحی

ئەم باوەڕە دەڵێت رەگەزی مرۆڤایەتی یەك کۆمەڵگا پێکدێنێت، ئەمیش کۆمەڵگای مرۆڤایەتی یان کۆمەڵگەی تاکەکانە. ئەم تێگەیشتنە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا شێوەیەکی سیاسی بەخۆوەگرت، دەیەویست رێکخراوێکی گەورەی مەسیحی بێتەدی کە خاوەن سیستەمێکی یاسایی هاوبەش بێت و رێسای گشتی دەرهەق ئەم رێکخراوە پیادە بکات. ئەم بابەتەش بەگوێرەی رێنماییەکانی مەسیحیەت بەڕێوەچوو، زانایانی ئایینی بایەخیان بە مەسەلەی جەنگی رەوا دا، واتە لێکۆڵینەوە لەو مەرجانەی رێگەیان بە پاشایان دەدا هێز بەکاربهێنن بەبێ ئەوەی زیان بە رێنماییەکانی مەسیحیەت بگات یان لە نرخی رێنماییەکانی کەم بکرێتەوە، سەرئەنجام شان بە شانی دروست بوونی دەوڵەتی نەتەوەیی، ئەم یاسایە بە کردەیی هاتە ئاراوە.

٢. بیری رۆمانی

ئەم بیرە بۆ یاسای رۆمانی دەگەڕێتەوە، چونکە رۆمەکان جیاوازییان لەنێوان یاسای شارستانی و یاسای گەلان[5] دا دەکرد. یەکەمیان بەمانای ئەوەیە کە یاسا لە ئاستی ناوخۆی دەوڵەتی رۆمادا جێبەجێ دەکرێت، واتە تەنیا دەرهەق بە رۆمەکان پەیڕەو دەکرا، ئەمەیان بە یاسای شارستانی دەناسرا، بەڵام دووەمیان ئەو یاسایەیە کە پەیوەندیی خەڵکی رۆمای بە خەڵکی دەرەوەی وڵاتی خۆیان لە چوارچێوەی ئیمپراتۆریەتدا رێکدەخست، ئەم پەیوەندییەش، پێوەندی نێوان دەوڵەتان یان گروپە سیاسییەکان نەبوو، بەڵکو پەیوەندیی نێوان تاکەکان بوو، کە بەشێکیان لەناو رۆما و ئەوانی تریان لە دەرەوەی رۆما دەژیان، ئەم یاسایە گشتی بوو، پرینسیپی هاوبەش و گونجاوی بۆ سروشتی مرۆڤایەتی تێدا بوو. کەواتە یاسایەك لە چوارچێوەی کۆمەڵگای سیاسی لەناو دەوڵەتدا و یاسایەکی دی کە سنووری دەوڵەتی دەبەزاند و بۆ هەموو خەڵك بوو لە ناو قەڵەمڕەوی ئیمپراتۆر لە ئارادا بووەکە بە یاسای گەلان دەناسرا.

٥. Jus Gentium لە لایەن رۆمانییەکانەوە بە مانای یاسای نێودەوڵەتی بە کاردەهات، بۆ کاتی ئێستا لە گەڵ ناوەڕۆکی مەبەستی ئەم یاسایە ناگونجێت، چونکە لای رۆمەکان بە کۆمەڵە یاسایەکی تایبەت دەگوترا کە بێگانە لە هەموو نەتەوە پێشکەوتووەکانی ژێر دەسەڵاتی رۆما لێی بەهرەمەند دەبوون، بەرامبەر ئەمە گوزارەی Jus civile بەکاردەهات کە ئەو یاسایانەی دەگرتەوە کە تەنها بە سەر رۆمانیەکان خۆیاندا جێبەجێدەکرا، دوزارشتی لاتینی لەم رووەوە کە قبوڵ کراوە بە ناوی یاسای نێوان نەتەوەکانە Jus intergentes. وەك لە دواتر ئاماژەی بۆ دەکرێت.

٣. بیری ئیسلامی

شەریعەتێکی سەربەخۆیە و کۆنگرە نێودەوڵەتییەکان لەمەڕ یاسای بەراوردکاری ئەوەیان قبوڵ کردووە، وەك کۆنگرەی لاهای ساڵی١٩٣٧، توێژینەوەی نوێنەرانی عەرەب بۆ کۆمەڵەی گەلان لە ساڵی ١٩٣٩ و بۆ نەتەوە یەکگرتووەکانیش لە ساڵی١٩٤٥ ئەمەیان ڕوون کردۆتەوە. بیری ئیسلامی تەنیا بایەخ بە بیروباوەڕو خوداپەرستی و ڕێورەسمی ئایینی نادات، بەڵکو نیزامێکی ڕەوشتی و کۆمەڵایەتی و یاساییە، بە زانستەکانی شەریعەت ناسراوە، ئەو بەشەشی کە بە (السیر) ناسراوە، یان بەشی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی، لە یاسای ناوخۆ جیا نابێتەوەو وەك ئەو پابەندکارە. ئەم بەشە ڕێگای دەوڵەت لە بارەی جەنگ و شەڕ، هەروەها بایەخدان بە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان وەك جیهاد و دەستکەوت و جیاوازی دین و بازرگانی و...هتد ڕوون دەکاتەوە. عبد الرحمان الأوزاعی (لوبنانی، ٧٠٧ز- ٧٧٤ز)، و محمد بن حسن الشیبانی (٧٥٠- ٨٠٤ز، عیراقی) لە زانا هەرە بەناوبانگەکانی عەرەبن لەم بوارەدا.

ئەم سێ ڕێبازو ئاراستە هزرییە کاریگەریی زۆریان هەبووە لەسەر نوسینەوەو دانانی بیردۆزو شیکردنەوەی بنەماکان بۆ ڕێکخستنی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان لەلایەن زانایانی ئەو سەردەمانە، ئەو بنەمایانەش بوونە هەوێنی سەرهەڵدانی یاسایەك بە ناوی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی.

هەر لە چاخی ڕێنیسانسەوە کاریگەریی زانایان بە یاسای ڕۆمانی لە برەو دابوو تا گەیشتە ئەوەی دەبێت پەیوەندیی نێوان دەوڵەتان یان کۆمەڵەکان یان سیستەمە سیاسییە جۆراو جۆرەکان بە یاسایەك ڕێکبخرێت، لێرەدا یاساناسان بە تیۆریزەکردن و توێژینەوە پەرەیان بە پێشخستنی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی داوە.

١-٣: قۆناغەکانی پێشکەوتنی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی

ئەوروپا، تا کۆتایی سەدەی پانزە، لە لایەك لەژێر ڕکێفی حوکمڕانێتیی سیستەمی ئایینی دابوو، پاپاو یاسای کڵێسا بەڕێوەیان دەبرد، لە لایەکی تریشەوە لەژێر ڕکێفی سیستەمی زەمەنی (دنیایی) دابوو کە ئیمپراتۆر و یاسای کاتی فەرمانڕوابوون.کاتێ ڕێنیسانس لە دوای ڕووخانی ئیمپراتۆریەتی جەرمانی لە ١٤٩٣ ز دەستی پێکرد، ئەوروپا لەبەر چەندین هۆکار بووە بە چەند دەوڵەتێکی سەربەخۆ. گۆڕانی سیستەمی دەرەبەگایەتی بۆ سیستەمی سەرمایەداری، دۆزینەوەی کیشوەری ئەمریکا و لەدایکبوونی هەستی ناسیۆنالیستی و سەرهەڵدانی بزووتنەوەی چاکسازیی ئایینی و دواتر دەرکەوتنی بیری نەتەوەیی و.... هتد،

گرنگترینی ئەو هۆیانە بوون کە وایانکرد یەکێتیی ئایینی لە ئەوروپا بەکۆتابێت و دەوڵەت لە کەنیسە جیا ببێتەوە و سەرئەنجام ئەم یاسایەش تیۆریزەی بۆ بکرێ.

لەم ناوەشدا زانایانی بواری یاسای نێودەوڵەتی پەیدا بوون، گرنگترین و بەناوبانگترینیشیان ***هۆگۆ گروسیۆس*** (١٥٨٣-١٦٤٥)[٦]ی هۆڵەندی بوو، کە بە دامەزرێنەری یاسای گشتیی نێودەوڵەتی لەقەڵەم دەدرێت و بنەما تیۆرییە هاوچەرخەکانی داڕشت و کتێبێکی بە ناوی یاسای جەنگ و ئاشتی دانا، کە زۆر لە دەوڵەتان بۆ ماوەی دوو سەدە زێتر کردیان بە دەستووری خۆیان بۆ ڕێکخستنی پەیوەندییەکانیان بەهۆی ئەو حوکم و سیستەمانەی کە لە یاسای نێودەوڵەتیدا هەبوون. مێژووی کۆن پڕە لە بەڵگە بۆ بوونی پەیوەندیی نێودەوڵەتی لە سەردەمە دێرین و کۆنەکاندا. لێرەدا بەکورتی قۆناغە جیاوازەکانی پێشکەوتنی یاسای نێودەوڵەتی دەخەینە ڕوو، بەسەر چەند قۆناغێکی مێژوویید دابەش دەبێت:

١. سەدە کۆنەکان، لە سەرەتای مێژووەوە تا ڕووخانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆما ساڵی ٤٧٦ ز.

---

٦. Hougo Grotius (١٥٨٣-١٦٤٥) هۆگۆ گرۆسیۆس (١٥٨٣-١٦٤٥) لە شاری دلفت لە هولندا لەدایك بووە، لە خانەوادەیەکی بنەچە فەرەنسی، لە زانکۆی لاید لە هۆڵەندا و دواتر لە زانکۆی اورلیان لە فەرەنسا کە دکتۆرای تێدا وەرگرت خوندویەتی، لە کاتێکدا ژیاوە لە ململانێ و ناکۆکی ڕێچکە گەرایی ئاینی لە نێوان کاسۆلیك و پڕۆتستانت لە لوتکەدا بوە، دوای ئەوەی خوێندن لە فەرەنسا تەواو دەکات دەگەڕێتەوە هۆڵەندا و لەگەڵ زۆرانبازی سیاسیەکان هاوکات دەبێت، وەك پاریزەرێکی لێهاتوو ئەستێرەی دەگەشێتەوەو دەبێتە راوێژکار لە کۆمپانیای هیندی ڕۆژئاوایی، ئەم دەرفەتە دەقۆزێتەوە بۆ ئەوەی دوو کتێب لەسەر یاسای (غنائم) دابنێت لەساڵی ١٦٠٤ کە سەرەنجام تیۆرێك لەسەر ئازادی دەریاوانی دەخاتە ڕوو .
بەڵام کارو باری سیاسی و دەست گرتن بەو ڕێ و شوێنانەی کەدژی پادشای وولاتە، دەیگەێنێتە بەردەم دادگا، لەساڵی ١٦١٨ بە زیندانی تا هەتایی حوکم دەدرێت، دواتر هەڵدێت و دەگەڕێتەوە فەرەنسا، لەلایەن سەرۆکی فەرەنسا کە هاوڕێیەتی پێشوازی لێ دەکرێ و مافی پەنابەری دەدرێتی و پارێزگاری لویسی سێزدە بە دەست دێنێ، لە فەرەنسا کتێبە بەناوبانگەکەی یاسای جەنگ و ئاشتی ساڵی ١٦٢٥ دەنوسێت کە بەناوبانگترین کتێبە لە بواری یاسای گشتی نێودەوڵەتیدا ، ساڵی ١٦٣٤ دەبێتە سەفیری سوید لە فەرەنسا و ١٠ ساڵ لەم پلەیە دا دەمێنێ ، لە ٢٨ اب ١٦٤٥ لە ناو نقوم بوونی کەشتیەکدا گیان لە دەست دەدات .

٢. سەدەکانی ناوەراست، لە رووخانی ئیمپراتۆریەتی رۆماوە دەست پێ دەکات تا پەیماننامەی ویستڤالیای ساڵی ١٦٤٨ز، کە هەندێك ئەو پەیماننامەیە بە بەڵگەی لە دایکبوونی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی دەهێننەوە.

٣. سەردەمی هاوچەرخ، بە ئاشتیی ویستڤالیا دەستی پێکرد و بە جەنگی یەکەمی جیهان کۆتاییپێهات.

٤. *سەردەمی نوێ*، بە کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهان دەست پێدەکات تا کۆتایی شەڕی سارد.[7]

٥. سەردەمی ئێستا، بە رووخانی بلۆکی رۆژهەڵات لە ساڵی ١٩٩٠ دەست پێدەکات تا ئەمرۆ [8].

١-٤: پەیماننامەی ویستڤالیا و دروستبوونی کۆمەڵی نێودەوڵەتی

شەڕی سی ساڵەی ئایینیی کاتۆلیك و پرۆتستانت لە ئەوروپا کە لە سەرەتای سەدەی حەڤدەهەمدا بە هۆی چاکسازی ئایینی روویدا، دواتر هۆکاری سیاسی بەخۆوە گرت، سەرئەنجام وڵاتانی ئەودەم لە شاری ویستڤالیا ساڵی ١٦٤٨ لە ئەڵمانیا کۆبوونەوەو بنەماو پرینسیپەکانی یاسای گشتیی نێودەوڵەتیی نوێیان دارشت و کاریگەریی بنەڕەتییان لەسەر پێشکەوتنی کۆمەڵی نێودەوڵەتی هاوچەرخ دانا.

لە بنەما هەرەدیارەکانی ئەم پەیماننامەیە [9]: پرینسیپی یەکسانیی نێوان دەوڵەتان لە ئەرك و مافدا، کاتۆلیك بێت یان پرۆتستانت، پادشایەتی بێ یان کۆماری. کەواتە دەوڵەتان بەگوێرەی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی هەموویان لەیەك پلەدا دەبن و هیچ جیاوازیەك بەهۆی ئایین یان بەهۆی سیستەمی حوکمڕانی لە ئارادا نامێنێ، ئەمەش لەم کۆنگرەیەدا هاتەدی کە

---

٧. بۆ زیاتر بڕوانە: د. محمد سامي عبدالحميد، اصول القانون الدولي العام، القاعدة الدولية، مؤسسة الشباب الجامعية، ط١، ١٩٧٢، ص١٢٦، وما بعدها.

٨. دانانی سەردەمی ئێستا بۆچوونی ئێمەیە، چونکە سیستەمی نوێ ی جیهانی، وێستگەیەکی سەرەکی گۆڕانکاری لە سەرجەم بوارەکاندا هاتۆتە دی، یاسای نێودەوڵەتیش لە هەر سێ لایەنی دارشتن و جێبەجێکردن و دادوەریەوە وەرچەرخانی گرنگی بە خۆوە دیتووە.

٩. بۆ زیاتر بڕوانە: د.جیرهارد فان غلان، القانون بين الأمم (١)، ص ٢٤ وما بعدها، ود. محمد طلعت الغنيمي، الأحكام العامة في قانون الأمم (قانون السلام)، منشاة المعارف بالأسكندرية، ص ٦٨ وما بعدها.

لەسەر خواستی پاپا نەکرا، بەڵکو لەلایەن ئەوانەوە بوو کە خوازیاری بەرژەوەندیی هاوبەشی نێوان دەوڵەتان بوون، گرنگترین ئەو پرینسیپانەی لەم پەیماننامەیەدا دانیان پێدا نرا، ئەمانەی خوارەوە بوون:

١. پرینسیپی سەربەخۆیی نێوان دەوڵەتان، دوای ئەوەی دەوڵەتان کە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا لەژێر دەسەڵاتی پاپا و ئیمپراتۆردا بوون، ئازاد و سەربەخۆ بوون، سەروەرێتی شێوەیەکی رەهای وەرگرت، واتە بوونە حوکمڕانی رەها بوو لەناوخۆی وڵاتدا، بۆ هیچ لایەنێکی تر لە ئاستی دەرەوە ملکەچ ناکات. کەواتە پاپا سەرۆکایەتیی دەوڵەت ناکات و تاکە سەرۆکێك کە دەسەڵاتی هەبێت بەسەر هەموو دەوڵەتانی ئەوروپادا کۆتایی هات.

٢. پرینسیپی هاوسەنگیی نێودەوڵەتی، ئەم پرینسیپە وەك گەرەنتییەك بۆ جێبەجێکردنی پەیماننامەی گۆڕین هاتەئاراوە کە دەوڵەتان بەڵێنیان دا بە هێشتنەوەو پاراستنی بارودۆخی سیاسی و هەرێمایەتیی نێودەوڵەتی بۆ پاراستنی ئاشتی لە ئەوروپا ، بەو مانایەی کە نابێ دەسەڵاتی سیاسی و هەرێمیی هیچ دەوڵەتێك لەسەر حسێبی دەوڵەتێکی تر فراوان بکرێت، هەروا بەرهەڵستی هەر چەشنە هەوڵێکی لەم چەشنە بکرێ کە ئاشتی نێودەوڵەتی تێکبدات.

٣. رێکخستنی پەیوەندییەکان، یەکێك لەو بابەتانەی کە ئەم پەیماننامەیە هێنایەدی، رێکخستنی پەیوەندییەکان بوو، ئەویش بە ئاڵوگۆرکردنی نوێنەرایەتیی دیپلۆماسی، بۆیە ئاڵوگۆری سیستەمی باڵیۆزخانەی کاتیان پیادە کرد ، وەك وەڵامێك بۆ بەرەوپێشچوونی پەیوەندیی بەردەوامی نێوان دەوڵەتان.

لەئاکامی بەرقەراربوونی پەیماننامەی ویستڤالیاو جەختکردن لەسەر پرینسیپی یەکسانی و سەربەخۆیی و سەروەرێتی، بۆ یەکەمجار کۆمەڵی نێودەوڵەتی لەدایك بوو، واتە بوونی کۆمەڵێ دەوڵەت کە دان بە سەربەخۆیی و یەکسانی یەکتردا بنێن و بەیەکەوە بەگوێرەی ئەو رێسایانەی کە بە ویستی خۆیان قبوڵیان کردووە، بژین.

لەلایەکی ترەوە، یاسای گشتیی نێودەوڵەتی تەنیا ئەو یاسایە نییە کە رێساکانی بە یەکەوەژیانی نێوان دەوڵەتانی خاوەن سەروەر بێنێتە ئاراوە، واتە ئەو یاسا کلاسیکییانەی کە پەیوەندییە دیپلۆماتییەکان رێکدەخەن بۆ ئەوەی رێگە لە دوژمنایەتی و سنوور بەزاندن بگرێت و لانی کەمی ئاسایش و ئاشتی لە جیهاندا دابین بکات، بەڵکو ئەم یاسایە ئەو کۆمەڵە رێسایانەش دەگرێتەوە کە هاریکارییەکی باش و بەبەرهەم لەنێوان دەوڵەتاندا بێنێتەدی لە پێناو ئایندەیەکی باشتر بۆ مرۆڤ، بە مانایەکی تر، یاسای نێودەوڵەتی تەنیا ئامرازێك نییە بۆ

بەدەستهێنانی گەشەپێدان و خۆشگوزەرانی و هاریکاری لە کۆمەڵی نێودەوڵەتی، بۆیە پێویستە چاوپێداخشاندنەوە بە بنەما بنەڕەتییەکانی یاسای نێودەوڵەتی و گۆڕانی پێویست بکرێت لەمەڕ ئەو بابەتانەی کە چارەسەریان دەکات و ئەو کەسانەش کە روویان تێدەکات و گوتاریان ئاراستە دەکات.[10] لە رۆژی ئەمڕۆشدا گرنگیپێدانی ئەم یاسایە تەنیا لەوەدا نییە کە مەرجەعی سەرەکی رێکخستنی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان و دیاریکردنی ئەرك و مافەکان بێت و چارەسەری ئەو مەسەلانە بکات کە پەیوەندییان بە کاروباری نێودەوڵەتییەوە هەیە، بەڵکو لەتەك ئەوانەدا هەندێ لە یاساناسان داوادەکەن چوارچێوەی ئەم بوارە فراوانتر بکرێت و بابەتی فراوانتر بگرێتەخۆ بۆ ئەوەی یاسای نێودەوڵەتی ببێتە یاسای گشتیی هەموو جیهان، لە لایەکی تر ئەم یاسایە گرنگییەکی تایبەتیش بە مافەکانی مرۆڤ دەدات، وەك ئامانج و مەبەست لە تاکەکەس دەڕوانێت، لە سۆنگەی ئەمەوە دەبێ دەوڵەتان لەپێناو تاکەکاندا کار بکەن و هەموو رێسا یاساییەکانی نێودەوڵەتی تایبەت بەم بوارە بەهەند وەربگرن.

١-٥: ناساندنی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی

بۆ ناساندنی یاسای نێودەوڵەتی، بۆچوونی جۆراوجۆر هەن، بۆ تێگەیشتن لە ماناو ناوەڕۆکی ئەم یاسایە پێویست دەکات رێبازە یاساناسییەکانی ئەم لایەنە بخەینە روو، بەڵام ئەم رێبازە فیقهییانە، یاسای نێودەوڵەتی لە رێگەی باسکردن و خستنەڕووی کەسەکانی ئەم یاسایەوە تاوتوێ دەکەن، هەربۆیە سەرەتا پێویستە کەسی یاسای نێودەوڵەتی بناسین، ئینجا پێناسەی ئەم یاسایە بخەینەڕوو.

١- ٥-١:کەسێتی یاسایی لە بواری یاسای نێودەوڵەتیدا

کەس لە زمانی ئاسایی و لە دەرەوەی بواری یاسادا، لە زانستی فەلسەفەو ئەخلاق و دەروونزانی دا، بەمانای مرۆڤ دێت، بەڵام لە بواری یاسادا کەس ماناو رێسای خۆی هەیە، کەسی یاسایی هەر بوونیادێکی ماددی و مەعنەوی دەگرێتەوە کە یاسا رووی دەمی تێ دەکات و لێهاتوویی (شیاو - گونجاو) ئەوەی هەبێت ماف بەدەستبهێنێ و ئەرك وەئەستۆی خۆیەوە بگرێ.

مەبەست لە کەسی یاسای نێودەوڵەتی ئەوەیە هەر یەکێك بکارێت و بشێت ماف و ئەرك وەئەستۆی خۆی بگرێت، ئەو کەسە لە رووی یاساییەوە دەبێتە مەبەست و خاڵی بنەڕەتی ئەو

١٠. د. محمد المجذوب، المصدر السابق، ص ٧-٨.

یاسایە، کە بەهۆیەوە ئەو ماف و ئەرکانە بەرجەستە دەبن کە ئەم یاسایە بۆی دیاری کردووەو لەپێناوی ئەودا هاتوونەتەئاراوە.[11] لێهاتوویی کەسی یاسایی دوو جۆرە:

١. شیاوی هەمیشەیی (لێهاتوویی هەمیشەیی — شایستەیی ماف هەبوون — اهلیة الوجوب): شیاوێکی (مجرد)ە کە خاوەنەکەی بەهۆیەوە دەرفەتی ئەوەی پێدراوە سوود لە ماف وەربگرێت و ئەرك لەئەستۆ بگرێت.

٢. شیاوی راپەراندن (لێهاتوویی - توانایی راپەڕاندن - اهلیة الأداء): واتە کەسێك توانای ئەنجامدانی کارو هەڵسوکەوتی یاسایی هەبێت، بە شێوەیەك یاسا قبوڵی بکات و بتوانێ ماف وەدەست بخات و ئیلتیزامات هەڵبگرێت.[12] خاوەنی شیاوی یاسایی بە هەردوو جۆری هەمیشەیی و راپەراندن، یان کەسی سروشتییە یان کەسی مەعنەوی (واتایی). نموونە وەك تاکەکەس بۆ یەکەمیان لە یاسای ناوخۆی وڵاتاندا، دووەمیان لەسەر فیکرەیەکی ئیعتیباری وەستاوە کە کۆمەڵە کەسێك بۆ بەدیهێنانی ئامانجێکی دیاریکراو یەکدەگرن وەکو کۆمپانیا، رێکخراو، یان کۆمەڵە موڵکێکە دادەنرێت بۆ بەدیهێنانی قازانج وەکو بانك، کەسایەتیی یاسایی وەردەگرن و دەتوانن لەو ماف و ئەرکانە بەهرەمەند بن و بەهۆیەوە ئەو ئامانجانە بەدەستدەهێنن کە ئەم کەسە لەپێناویدا هاتۆتەدی و بە کەسی مەعنەوی دەناسرێت، نموونەی ئەم کەسە لە یاسای نێودەوڵەتیدا: دەوڵەت، رێکخراوە نێودەوڵەتییەکان، یەکێتییە نێودەوڵەتییەکان، هەرێمە نێودەوڵەتییەکان. هەنووکە تاکەکەسیش گرنگی زۆری لەلایەن یاسای نێودەوڵەتییەوە وەرگرتووە.

لێرەدا یاسای نێودەوڵەتی وەك هەر یاسایەکی تر ئەم دوو جۆرە لێهاتووییە دەناسێ، هەربۆیە هەموو دەوڵەتێك توانای (مجرد)ی هەیە بۆ وەرگرتنی ئەو ماف و ئەرکانەی کە ئەم یاسایە بۆی دیاری دەکات، واتە (اهلیة الوجوب - شیاوی هەمیشەیی). بەڵام هەموو دەوڵەتێك شیاوی راپەراندنی نییە، ئەگەر خۆی توانایەکی پراکتیکی بۆ بەئەستۆگرتنی شیاوی هەمیشەیی نەبێ، وەك ئەو دەوڵەتانەی لەژێر سیستەمی پاراستندان، کە هەموو

١١. بۆ زانیاری سەبارەت بە کەسی یاسایی بڕوانە: د. سلیمان بو ذیاب، المبادیء القانونیة العامة، المؤسسة الجامعیة للدراسات والنشروالتوزیع، بیروت، ط١، ١٩٩٥، ص٥٩ دواتر.

١٢. بڕوانە: د. عوض احمد الزعبي، المدخل الی علم القانون، دار وائل للنشر، ط١، ٢٠٠١، ص ٤٣٢.

ئەو ماف و ئەركانەیان هەیە كە دەوڵەتێكی تر هەیەتی، بەڵام ناكارێ كەڵك لەو ماف و ئەركانە لە بەشێكی یان هەمووی وەربگرێ لەبەر چۆنیەتی پابەندبوون و ملكەچبوونی بە سیستەمی حیمایەوە.[13]

١-٥-٢: پێناسەی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی

دوای ئەوەی زانیمان مەبەست لە كەسی یاسایی چییە، كەسی یاسایی نێودەوڵەتیمان روونكردەوە، پێویستە پێناسەی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی بكەین، كە دەكرێ ئاماژە بە رێبازەكانی یاساناسان بكەین و بەگشتیی سێ رێبازمان بۆ پێناسەكردنی ئەم یاسایە هەیە:

١. رێبازی كلاسیكی: دەوڵەت، تاكە كەسی یاسایی نێودەوڵەتییە

یاساناسانی كلاسیكی پێیانوایە یاسای نێودەوڵەتی تەنیا بایەخ بە ماف و ئەركی دەوڵەتان دەدات، چونكە كاتێ كۆمەڵی نێودەوڵەتی بۆ یەكەمجار بەهاتنەئارای دەوڵەتە- نەتەوەكان Nation-States پەیدابوو، لە ئەوروپا لە سەدەی حەڤدە لە دایك بوو، تەنیا بایەخی بە دەوڵەت دەدا. هەربۆیە دەوڵەت بە تەنیا خاوەنی خاسیەتی كەسی یاسایی نێودەوڵەتی بوو.

ئەم پێناسەو ناساندنە زیاتر لە سێ سەدەی خایاندو وەكو خۆی مایەوە، لە ساڵی ١٦٢٥ز-ەوە، گروسیوس پێناسەی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی كرد: (ئەو یاسایەیە كە حوكمی پەیوەندییەكانی نێوان دەوڵەتان دەكات). لە سەدەی نۆزدەو سەرەتای سەدەی بیستەم و تەنانەت لە باری ئێستاشدا لایەنگرانی ئەم جۆرە ناساندنە هەن. هەربۆیە دادگای نێودەوڵەتیی هەمیشەییش بەم پێناسەیەی وەرگرتووە، لە ساڵی ١٩٢٧دا دەڵێ: یاسای نێودەوڵەتی، ئەو یاسایەیە كە حوكمی پەیوەندییەكانی نێوان دەوڵەتە سەربەخۆیەكان دەكات.[14]

هەڵسەنگاندنی رێبازی كلاسیكی

رێبازی كلاسیكی لەگەڵ ئامانجەكانی سێ سەدە لە مەوبەری یاسای نێودەوڵەتی و باری كۆمەڵی نێودەوڵەتی ئەودەمدا دەگونجا،كە كۆمەڵی نێودەوڵەتی تەنیا لە دەوڵەت و یاسای نێودەوڵەتیش تەنیا پەیوەندیی نێوان ئەو دەوڵەتانەی رێكدەخست.

١٣. د.حسن الجلبي، المصدر السابق، ص ١٦٥.

١٤. د. علي صادق أبو هيف، القانون الدولي العام، ط١١، الأسكندرية، ١٩٧٥، ص١٨.

بەڵام ئەم ناساندنە لەگەڵ ئامانج و ئەو پەیوەندییانە ناگونجێ كە ئێستا ئەم یاسایە رێكیاندەخات. چونكە رێكخستنی پەیوەندییەكان تەنیا لەنێوان دەوڵەتاندا نییە،كۆمەڵی نێودەوڵەتیش تەنیا لە دەوڵەتان پێكنایەت و لەگەڵ ئامانجەكانی ئێستای ئەم یاسایەدا ناگونجێت. ئێستا كۆمەڵی نێودەوڵەتی بێ لە دەوڵەت، لە ژمارەیەكی زۆر لە رێكخراو و كەسی نێودەوڵەتیی تر پێكدێت، یەكێتییە نێودەوڵەتییەكان، رێكخراوە نێودەوڵەتی و هەرێمی و تایبەتییەكان، یەكێتییە كارگێڕییە نێودەوڵەتییەكان، لیژنەی رووبارە نێودەوڵەتییەكان، ئەو هەرێمانەی لەژێر سیستەمی چاودێریدان یان ئەم سیستەمە دەیانگرێتەوە، هەروەها تاك وكەسەكانی تری ئەم یاسایە، كە یاسای نێودەوڵەتی راشكاوانە ئاراستەی هەموو ئەو كەسانە دەكات و ماف و ئەركیان بۆ دادەنێ و پەیوەندییەكانیان رێكدەخات. لەمەوە بۆمان روون دەبێتەوە كە رێبازی كلاسیكی لەگەڵ رەوتی پێشكەوتن و پەرەسەندنی كۆمەڵی نێودەوڵەتیی هاوچەرخدا ناگونجێ.

٢. رێبازی بابەتی: تەنیا تاكەكەس، كەسی یاسای نێودەوڵەتییە.

بە پێچەوانەی رێبازی كلاسیكی، رێبازی یاسای بابەتی دەڵێ تەنیا تاكەكەس، كەسی قانونیی یاسای نێودەوڵەتییە. یاساناسی ناسراوی فەرەنسی، دیگی [15]، بنیاتنەری ئەم بۆچوونەیە، كە نكوڵی لە كەسایەتیی مەعنەویی دەوڵەت دەكات و بە بۆچوونی ئەو دەوڵەت تەنیا گریمانەیەكەو هیچ بەهایەكی نییە، دیارترین لاینگری ئەم قوتابخانەیە پرۆفیسۆر جورج سیل [16]، جەخت دەكاتەوە كە یاسای نێودەوڵەتی تەنها رووی دەمی دەكاتە تاكەكان چونكە هەرخۆیان خاوەن هۆش و خواستن.

١٥. Leon Duguit لیون دوگی (١٨٥٩-١٩٢٨): لە بە ناوبانگترین یاساناسی فەرەنسایە، راگری كۆلێژی یاسا بوو لە زانكۆی بوردو لە باریس تا كۆچی دوایی كرد، كتێبێكی گرنگی بە ناوی (یاسای گشتی) دانا، لە یەكێك لە كتێبەكانیدا تیۆری خۆی سەبارەت بە بنەماكانی یاسای گشتی نێودەوڵەتی داناوە،كە تیۆری هاریكاری كۆمەڵایەتییە، تیایدا نكوڵی لە كەسی یاسایە مەعنەوی دەكات. رێبازی دوگی لەكتێبە بەناوبانگەكەیدا بەناوی (باسێك لە یاسای دەستوریدا — المطول في القانون الدستوري) دا هاتووە .

١٦. Georges Scelle جۆرج سیل –(١٨٧٨ -١٩٦١): لە بەناوبانگترین نوسەرانی یاسای گشتی نێودەوڵەتیە لە فەرەنسا، مامۆستا بوو لە كۆلێژی یاسای زانكۆی باریس ساڵی ١٩٣٣، دوای ئەوەی ماوەیەكی زۆر لە زانكۆی دیگۆن بوو، لە دیارترین لایەنگرانی عەمید دوگییە كە بنەمای ئەم قوتابخانەیە لە

پرسیار ئەوەیە کە ئایا بۆچی لای لایەنگیرانی ئەم ڕێبازە لەپێشەوەیان دیگی، تەنیا تاکەکەس بە کەسی یاسایی دەزانن؟ چونکە ئەم ڕێبازە نکوڵی لە خودی کەسایەتیی مەعنەوی دەکات جا چ بۆ دەوڵەت بێت یان کەسایەتییە مەعنەویەکانی تر، تەنیا تاکەکەس، کەسی یاساییە و خاوەن درکپێکردن و ئیرادەیە، کەواتە تەنیا کەسی سروشتی (خواسایی) خاوەن ئیرادەیەو قانوون دەتوانێ موخاتەبەی بکات و بە کەسی یاسایی دابنێ، ئەمەش لە ئاستی نێودەوڵەتی و ناوخۆییدا وایە. چونکە کەسی مەعنەوی بەپێی بۆچوونی ئەم ڕێبازە ناکرێ،کەسایەتیی یاسایی هەبێ.[17]

هەڵسەنگاندنی ئەم ڕێبازە

نکوڵیکردن لەکەسایەتی یاسایی کەسی مەعنەوی و لەوانەش دەوڵەت لە لایەن ئەم ڕێچکەیەوە بە زیادەڕۆیی لەقەڵەم دەدرێت و ڕەخنەی لێ دەگیرێ کە لە ڕادەبەدەر واقیعی بارودۆخی کۆمەڵی نێودەوڵەتی پشت گوێ خستووە، چونکە دەوڵەت کەسایەتی سەرەکییە تێیدا، بەڵام تاکەکەس -بەگوێرەی- ڕای زۆر لە یاساناسانی نێودەوڵەتی — بەم شێوەیەو تا ئێستا نەبۆتە کەسی یاسایی نێودەوڵەتیی گشتی، هەروەها مامەڵەی نێودەوڵەتی لەگەڵ تاکەکەسدا لە ئاستی نێودەوڵەتی لەگەڵ یاسای نێودەوڵەتی ڕاستەوخۆ نییە، بەڵکو سەرەتا لە ڕێگەی دەوڵەتی خۆی و لە هەندێ باریشدا لە سەرووی دەوڵەتەوە دەتوانێ مامەڵە بکات.

وەدایە کە (یاسا لەدایك بوونی هاریکاری کۆمەڵایەتییە و نکوڵی لە بیری کەسێتی و سەروەری دەوڵەت دەکات) وەك بنەمایەك بۆ پێشخستنی یاسای نێودەوڵەتی دانا، ناسرا بوو بە بەهێزی و روونی بەڵگەکانی، لە بوارە جیاجیاکانی یاسای گشتی نووسیویەتی، بەلاّم لە بواری یاسای نێودەوڵەتیدا زیاتر بەناوبانگ بوو، کە پوختەی بۆ چوونەکانی لەم کتێبانەدایە :

باسێك لە یاسای گشتی نێودەوڵەتی (دووبەشە) ١٩٣٣-١٩٣٤ .

پوختەیەك لە یاسای گشتی نێودەوڵەتی (١٩٤٣).

محازەرەکانی لە یاسای گشتی نێودەوڵەتی ١٩٤٨،

نەتەوەیەکگرتووەکان لە ساڵی ١٩٤٩ دا بۆ ئەندامی لیژنەی یاسای نێودەوڵەتی هەڵبژارد ، لە دیارترین ئەندمانی بوو تاکۆ چی دوایی کرد ، هەروەها ئەندام بوو لە دادگای دادی هەمیشەیی نێودەوڵەتی .

١٧. لیون دگی، دروس في القانون العام، ترجمة د.رشدي الخالد، منشورات مركز البحوث القانونية، وزارة العدل، بغداد، ١٩٨١، ص٤٦ وما بعدها.

٣. ڕێبازە هاوچەرخەکان:

دەوڵەت، کەسی سەرەکی یاسای نێودەوڵەتیی گشتییە. زۆربەی یاساناسان پێیانوایە کە دەوڵەت تاکە کەسی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی نییە، بەڵکوکەسی سەرەکیی یاسای نێودەوڵەتی گشتییە، یاساناسانی ئەم ڕێبازە دەبنە سێ گروپ [18] :

گروپی یەکەم:

ئەم گروپە، دەوڵەت بە کەسی سەرەکیی یاسای نێودەوڵەتی دادەنێ، بەڵام باس لە کەسانی تری سەرەکی یان ناسەرەکی ناکات، بەلای ئەوەشدا ناچێ کە کەسایەتییەکانی تر کامانەن، خۆی لە پێناسەکردنیان یان دیاریکردنی ژمارەیان دەپارێزێ. بۆ نموونە شتروب strupp پێناسەی ئەم یاسایە دەکات و دەڵێ کۆمەڵە ڕێسایەکی یاساییە کە ماف و ئەرکی دەوڵەتان دەگرێتە خۆی لەگەڵ ماف و ئەرکی کەسەکانی تری یاسای گشتی نێودەوڵەتی، شارل رۆسو Charles Rouseau بەم جۆرە پێناسەی ئەم یاسایە دەکات:

یاسای گشتیی نێودەوڵەتی ئەو یاسایەیە کە بەشێوەیەکی بنەڕەتی بایەخ بە ڕێکخستنی پەیوەندییەکانی نێوان دەوڵەتان دەدات، یان بەشێوەیەکی تر ئەو یاسایەیە کە پەیوەندیی نێوان کەسەکان ڕێکدەخات.

گروپی دووەم:

ئەم گروپە بە ئاشکرا پێی وانییەکە تاکەکەس یەکێك بێت لە کەسەکانی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی.لویس دلبیز دەڵێ کۆمەڵە ڕێسایەکی یاساییە کە حوکمی پەیوەندی نێوان دەوڵەتان و پێکهاتەکانی تری نێودەوڵەتی تر دەکات — کڵێسای کاسۆلیکی — شۆڕشگێڕە دانپێدانراوەکان و دانپێدانەنراوەکان — نەتەوە یەکگرتووەکان ....هتد، واتە کە ناوی چەند کەسێکی یاسایی دێنێ، ڕاشکاوانە تاکەکەس دوور دەخاتەوەو بە کەسی یاسایی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی نازانێ، بۆ نموونە بادفان دەڵێ: یاسای نێودەوڵەتی، کۆمەڵە ڕێسایەکی یاساییە کە پەیوەندیی دەوڵەتە سەربەخۆیەکان و ڕێکخراوە نێودەوڵەتییە جۆراوجورەکان لە پەیوەندییە دووقۆڵییەکاندا پابەند و ڕێکدەخات.

---

١٨. د.عصام العطية، القانون الدولي العام، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، بغداد، ٢٠٠٦، ط٦، ص١٤ وما بعدها.

گرووپی سێیەم:

ئەم گروپە لە پاڵ دەوڵەت و ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکاندا جێگایەکی بەرتەسك بۆ تاکەکەس دادەنێ و لە پەراوێزدا بە کەسی یاسایی دادەنێت، لەوانە پرۆفیسۆر باستید کە پێناسەی ئەم یاسایە دەکات و دەڵێ: یاسای گشتیی نێودەوڵەتی ئەو کۆمەڵە ڕێسا یاساییەیە کە لە کۆمەڵی نێودەوڵەتیدا جێبەجێ دەبێت، لە نێوان دەوڵەتانی خاوەن سەروەری یان لە نێوان ڕێکخراوە لە پەیوەندیکانی نێوامنیان یان لە پەیوەندییان لە گەڵ دەوڵەتان، بە تایبەت لە نێوان ئەمان و چەند ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتی..

لە خوێندنەوەی پێناسە سەرەکییەکانی ئەم سێ گروپەدا ئەوە دەبینین کە بەرەوپێشچوون و پێشکەوتنەکانی کۆمەڵی نێودەوڵەتی ڕەچاو کراون. هەربۆیە چوارچێوەی ئەم یاسا نێودەوڵەتییە گشتییە فراوان دەکەن، بۆ ئەوەی سەرباری دەوڵەت کەسایەتی تری وەك ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان و ڤاتیکان و کەسە نێودەوڵەتییەکانی ترو لە هەندێ باردا تاکەکەسیش بگرێتەوە، بۆ ئەوەی ڕێساکانی ئەم یاسایە هەموو کەسەکان بگرنەوە و بەسەریاندا جێبەجێ بن.

بەکورتی:

لە هەڵسەنگاندنی هەریەکە لە ڕێبازی کلاسیکی و بابەتی، دەبینین هەریەکەیان کەم وکوڕیی خۆی هەیە، چونکە کۆمەڵی نێودەوڵەتی لە کاتی ئێستادا جگە لە دەوڵەت و تاکەکەس، کەسی یاسایی تری هەیە و ڕێساکانی یاسای گشتیی نێودەوڵەتییان لەسەر جێبەجێ دەبێت.

لەبەر ڕۆشنایی ئەم تێبینیانە، دەکرێ پێناسەی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی بکەین کە: یاسای گشتی نێودەوڵەتی بریتییە لە کۆمەڵە ڕێسایەکی یاسایی کە بڕیار لەسەر پەیوەندیەکانی نێوان کەسەکانی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی دەدەن و دەسەڵات و وەدەستدانەکان و پابەندیەتی هەریەکەیان دیاری دەکەن.

١-٦: ناوی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی

یاسای نێودەوڵەتی کە ڕۆمەکان گوزارەی یاسای گەلان Jus Gentium یان بۆ بەکارهێنا، لە لای ڕۆمانییەکان بە مانای کۆمەڵە یاسایەکی تایبەت دەهات کە بێگانە جا لە هەر نەتەوەو شارستانێتیەکی ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریی ڕۆما سوودیان لێ وەردەگرێ، لە

بەرامبەر گوزارەی یاسای شارستانی Jus civile کە تەنیا بەسەر هاوڵاتی ڕۆمانی-دا جێبەجێ دەکرا، هەروەك ئاماچەی بۆ کرا.

دواتر دەستەواژەوگوزارەی تری وەك یاسای جەنگ و ئاشتی و یاسای ڕەگەزی مرۆڤایەتی و یاسای سیاسەتی دەرەوە و یاسای نێوان دەوڵەتان هاتنەناوەوەو بەکارهاتن. ئینجا یاسای نێوان نەتەوەکان Jus intergents کە گوزارەیەکی لاتینیی پەسندکراوە. دواجار پرۆفیسۆری ئینگلیزی بنتام[١٩] یەکەم کەس بوو کە چەمکی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی Public International Lawی بەکارهێنا و ئێستا ئەم چەمکە بەکاردێت.

زمانەوانی عەرەبی دەڵێن: پێویستە بڵێین قانوونی دووەلی (القانون الدُّوَلي) واتە دالەکە زەممەی لەسەر بێت، واوی دووەم فەتحەی لەسەر بێت، چونکە بۆ کومەڵێ دەوڵەت بەکاردێت و بە مانای بەشداریی دەوڵەتان دێت تیایداو نەڵێین دەولی (الدَّولي)، چونکە بۆ جیاکردنەوە لە گەلی یان عورفی یان یاسای هۆزایەتی و ئەم مانایانە بەکاردێت.

١-٧: یاسای گشتیی نێودەوڵەتی و چەند ڕێسایەکی تر

یاسای نێودەوڵەتی، بەتەنیا پەیوەندییە یاساییەکانی نێوان کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی ڕێکناخات، بەڵکو چەند ڕێسایەکی تر هەن بەشداری دەکەن لە دیاریکردن و ڕێکخستنی پەیوەندیەکان، ئەمانەش جیاوازی بنەڕەتییان هەیە لەگەڵ یاسای گشتیی نێودەوڵەتی. دوای ئەم ناساندنە سەراپاگیرە، گرنگە جیاوازی لەنێوان ڕێساکانی ئەم یاسایە و چەند ڕێسایەکی تردا بکەین وەك موجامەلەی نێودەوڵەتی و ڕەوشتتی - ئاکاری نێودەوڵەتی و یاسای سروشتی و یاسای نێودەوڵەتیی تایبەت، وەك لە خوارەوە خراونەتەڕوو.

١- جیاوازی لەگەڵ ڕێسای موجامەلەی نێودەوڵەتی

موجامەلەی نێودەوڵەتی، کۆمەڵێك نەریتە کە دەوڵەتان بۆ موجامەلە بۆ بەڕێوەچوونی پەیوەندییەکانیان لەسەریان دەڕۆن، بەبێ ئەوەی هیچ پابەندبوونێکی یاسایی ڕەوشتییان لەسەر

---

١٩. Jerry Bentham جیری بنتام (١٧٤٨- ١٨٣٢): فەیلەسوفێکی ئینگلیزییە، یەکەم پڕۆژەی نووسینەوەی یاسای نێودەوڵەتی دانا، هەروەها بە دامەزرێنەری قوتابخانەی سوودمەندی (نفعی) دەزانرێت، ئەگەرچی لە سەر خودپەرستی بنیات نراوە، بەلاّم بنتام ئەمەی دەزانی و مەبەستی بوو کە (زۆرترین بەختەوەری بۆ ژمارەیەکی زۆری خەڵك دەستەبەر بێت)، هەر بۆیە بنەمای یاسایی لای ئەو پێوانەیەکی ژمارەیی ژمێریاری بوو، پێی وابوو کە بەم باوەڕە دەتوانێ زانستی رەوشت و یاسا وەك زانستی ماتماتیکی مامەڵەی لە گەڵ بکرێت.

بێت. کەواتە موجامەلەکردن، ئەنجامدانی کارێکە کە هیچ پابەندییەکی یاسایی یان ئیعتبارێکی ڕەوشتی لەسەر نییە، بەڵکو ئارەزوویەکی لەپشتە بۆ بەهێزکردنی پەیوەندییەکان و توندوتۆڵکردنی هاوڕێیەتی و نیەتپاکی و ڕاستگۆیی و پیادەکردنی پرینسیپی مامەڵەکردنی وەکیەك لەنێوان دەوڵەتاندا.[20]

نموونەی کاری موجامەلەی دوەلی وەك[21]:

١. بەخشینی گەورە فەرمانبەرانی دەوڵەتی بێگانە لە باجی هاتنە ناوەوە و مەرجەکانی مانەوە.

٢. پێدانی جیاوکی تایبەت بە ئەندامانی نێردراوەکانی دەوڵەتێك زیاتر لەوەی کە لە ڕێکەوتننامە نێودەوڵەتییەکاندا هاتووە.

٣. ئامادەکردنی خوانی فراوین و ئێواران بۆ سەرانی دەوڵەتی میوان.

٤. پێشوازی گەورە لێپرسراوان لە هاوێنە میوانەکانیان لە دەوڵەتی میوان.

٥. پێشوازی سەرۆکی دەوڵەت لە وەزیری دەرەوە یان وەزیرەکانی تر.

٦. پێشوازی سەرۆکی دەوڵەت، یان وەزیرەکان بۆ هاووێنانەکانیان لە دەروازەی نووسینگەی فەرمی.

٧. ڕێگەدان بە سەرۆکی دەوڵەتێکی بێگانە کە بەسەر ئاسمانی دەوڵەتدا بڕوات و ناردنی بروسکەی ڕێزو سوپاس لە کاتی ڕۆیشتنی.

٨. هەڵبژاردنی سەرۆکی دەوڵەت بۆ سەرۆکایەتی کۆنگرەیەکی نێودەوڵەتی کە لەناو وڵاتی ئەودا دەبەسترێ.

جیاوازیی نێوان موجامەلەی نێودەوڵەتی و ڕێساکانی یاسای نێودەوڵەتی ئەوەیە کە ئەنجامنەدانی کارێکی موجامەلەی دوەلی بە هەڵوێستێکی ناڕەوا لەقەڵەم نادرێت و هیچ بەرپرسیارێتییەکی یاسایی نێودەوڵەتی لەسەر نییە، بەڵکو هەرچی لەئەنجام نەدانی موجامەلە دەکەوێتەوە ئەوەیە کە لایەنەکەی تر (دەوڵەت) بەهەمان شێوە مامەڵەی لە گەڵدا بکات، دەکرێ ڕێسای موجامەلەی نێودەوڵەتی بۆ ڕێسای یاسایی بگۆڕدرێت کاتێك لە چوارچێوەی دابونەریت یان ڕێککەوتندا خاسیەتی پابەندێتی وەردەگرێ، ڕێسا نێودەوڵەتییەکانی ئەمڕۆی

٢٠. د. محسن افكيرين، القانون الدولي العام، دار النهضة العربية، ط١، ٢٠٠٥، ص١٨.

٢١. د. سهيل حسين الفتلاوي ود. غالب عواد حوامدة، القانون الدولي العام، الجزء الأول، دار الثقافة للنشر والتوزيع، ط١، ٢٠٠٧، ص٣٩.

تایبەت بە پاراستن و جیاوکەکانی دیپلۆماسی لە سەرەتادا موجامەلەی نێودەوڵەتی بوون، هەروەها پەلامارنەدانی راوچی دەوڵەتێك لەکاتی جەنگدا موجامەلە بوو، پاڵنەری مرۆڤایەتی وایکرد کە ببێتە ڕێسایەکی عورفیی ئیلزامی، دواتر لە ڕێکەوتننامەی لاهای ساڵی ١٩٠٧ دا تۆمار بکرێ. بەپێچەوانەشەوە دەکرێت ڕێسای یاسای نێودەوڵەتی خاسیەتی پابەندبوون لەدەست بدات و ببێتە موجامەلە وەك سڵاوی دەریایی کە سەرەتا ڕێسایەکی یاسایی پابەند بوو، دواتر بووە موجامەلەیەکی نێودەوڵەتی.[22]

٢- جیاوازی لەگەڵ ڕێسای ڕەوشتی نێودەوڵەتی

ڕەوشتی نێودەوڵەتی، کۆمەڵە پرینسیپێك و بەهایەکی مرۆڤانەیە کە ویژدانی جیهانی بەسەر دەوڵەتانی دادەسەپێنێ، کە لە هەڵسوکەوت و ڕەفتاریاندا بەهەندیان وەربگرن کە بە لای ڕای گشتیی جیهانیی گرنگن بەبێ ئەوەی هیچ ئیلتیزامێکی یاساییان لەسەر بێت. هەربۆیە ڕەوشتی نێودەوڵەتی لەگەڵ ڕێسای یاسای نێودەوڵەتی گشتییدا کۆکە لەسەر ئەوەی کە بایەخ بە پەیوەندیی نێوان دەوڵەتان دەدات و خاسیەتێکی هەیە کە بەردەوام لە پێشکەوتندایە، بەڵام لە یاسادا جودایە کە خاسیەتی ئیلزامی نییە، وبەرپرسیارێتی لەسەر نییە، تەنانەت ناڕەزایی و ئەنجامدانی کاری وەکیەکیش، بەڵام لەکەدارکردن و پشتگوێخستنی پرینسیپەکانی ڕەوشتی نێودەوڵەتی بەرپرسیارێتی ئەوەی لەسەرە کە ڕای گشتیی نێودەوڵەتی دەوروژێنێ. نموونەی ڕەوشتی نێودەوڵەتی[23]:

١. پرسەو پیرۆزبایی بەبۆنەی جەژنی لەدایکبوون، جەژن و بۆنە نیشتمانییەکان.

٢. هاریکاریی مرۆڤایەتی و پزیشکی لەکاتی قەومانی کارەساتی سروشتی و بلاوبوونەوەی پەتاو یارمەتی لەکاتی جەنگدا، لە ڕێگەی ناردنی یارمەتی ماڵی و پزیشکییەوە.

٣. بەداخەوە بوون و ناڕەزایی و هاودەردی دەربڕین سەبارەت بە کارێك یان دڵنیاییکردنەوەی کارێکی لەم چەشنە لەلایەن ئەو دەوڵەتەوە بەڕێز و خۆشی و بەباش وەردەگیرێ.

٤. پۆشینی جل و بەرگی فەرمیی تایبەت بە سەردان و بۆنەو دیمانەکاندا.

لە کۆتاییدا، هەروەك ئاماژەمان پێکرد ئەنجامنەدانی ئەم کارانە هیچ بەرپرسیارێتی و گلەییەکی لەسەر نییە و پەیوەندیی بەسروشتی پەیوەندییەکانی نێوان دەوڵەتانەوە نییە، دەکرێ

٢٢. د. عبد الحسين القطيفي، المصدر السابق، ص ص ٢٤- ٢٥.

٢٣. د. سهيل حسين الفتلاوي، الجزء الأول، المصدر السابق نفسه، ص٤١.

لەنێوان دوو وڵاتدا پەیوەندیی باش یان خراپ بێت، بەڵام گوزارشت لە سروشتی کراوەی دەسەڵاتی فەرمانڕەواو پلەی بایەخدانی بەکێشە مرۆڤایەتییەکان دەکات.

دەکرێ ڕێسای ڕەوشتی نێودەوڵەتی بۆ ڕێسای یاسایی بگۆڕێ، جا چ لە ڕێگەی عورفی نێودەوڵەتییەوە بێت یان ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتی، وەك ڕێککەوتننامەی ژنێڤی تایبەت بە باشکردنی ڕەوش و باری بریندار و نەخۆشان کە لە ٢٢ / أب / ١٨٦٤ دا بەستراو، چەندین جار هەموارکرا تا دواجار لە ١٢/أب/١٩٤٩ چوار ڕێککەوتننامەی لەم بارەوە لێکەوتەوە، هەروەها ڕێککەوتننامەکانی لاهای (١٨٩٩-١٩٠٧) و (١٩٢٩-١٩٤٩) تایبەت بە مامەڵەکردن لەگەڵ جەنگ، ئەم ڕێککەوتننامانە هەندێ پرینسیپی ڕەوشتییان کردە یاسای پابەندکار لەنێوان دەوڵەتاندا. نموونەی تریش وەك بازرگانیکردن بە کۆیلە، ئافرەت، منداڵ، بازرگانی ماددە هۆشبەرەکان، لەناوبردنی بەکۆمەڵ، جیاکاری نەژادپەرستی، هاوکاریی منداڵە بەدبەختەکان... هتد.

ڕێسای ڕەوشتی نێودەوڵەتی ڕۆڵێکی گرنگ دەبینێ لەپڕکردنەوەی هەندێ کەلەبەرو گرێی یاسای نێودەوڵەتی، وەك ئەوەی کە لە دیباجەی ڕێککەوتننامەی ١٨ / تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٠٧ ی لاهای تایبەت بە یاساو دابی جەنگی وشکایی هاتووە، کە لەو بارانەی دەقێکی تایبەتی لە ڕێککەوتننامەکەدا نەهاتووە، ئەوا دانیشتوان و جەنگاوەران بە پرینسیپەکانی یاسای گەلان و یاساکانی مرۆڤایەتی و پێشهاتەکانی ویژدانی گشتیی پارێزگاری دەکرێن. هەروەها ئەوەی کە لە برگەی دوو ماددەی (١) لە پرۆتۆکۆڵی یەکەمی ١٠/حوزیرانی/١٩٧٧ دا کە تایبەتە بە پاراستنی قوربانیی ناکۆکییە نێودەوڵەتییە چەکدارییەکان، هاتووە لەو بارانەی کە لەم پرۆتۆکۆڵەو لە ڕێککەوتننامەکاندا نەهاتووە، ئەوا هاوڵاتیان و جەنگاوەران بە پرینسیپەکانی یاسای نێودەوڵەتی و پرینسیبی مرۆڤایەتی و ویژدانی گشتیی پارێزگاری دەکرێن.[24]

٣- جیاوازی لەگەڵ یاسای سروشتی

یاسای سروشتی، کۆمەڵە بنەماو پرنسیپێکی جێگیرو نەمرە کە بۆ هەموو کات و شوێنێك وەك یەکە و گۆڕانی بەسەردا نایەت کە وێنەی هەرە باڵایە و عەقڵ پەی پێ دەبات و دەیدۆزێتەوە.

٢٤. بۆ زانیاری بڕوانە دەقی ڕێکەوتنامەی ژنێڤی ١٩٠٧ و برۆتۆکۆڵی یەکەمی ژنێڤ لە ١٠/حوزەیرانی/١٩٧٧.

لوفور بەم شێوەیە پێناسەی دەکات (یاسای سروشتی، کۆمەڵە ڕێسایەکی بابەتییە کە عەقڵ دەرکی پێ دەکات و پێش خواستی مرۆڤ دەکەوێت بۆ ئەوەی حوکمەکانی خۆی بەسەردا بچەسپێنێت). لە مەشەوە دەزانین کە یاسای سروشتی وێنەکردنێکی یاسایی تیۆرییە کە گوزارشت لە دادوەری و نموونەی باڵاو ویژدان دەکات، بەڵام یاسای نێودەوڵەتی، یاسایەکی دانراوەو هێزی خۆی لە جێبەجێکردندا دەبینێتەوە. دادگای نێودەوڵەتی، ڕێساکانی یاسای سروشتی جێبەجێ ناکات، چونکە ئەم ڕێسایانە بەدوای دادی ڕەهادا وێڵن، مەگەر لایەنەکان بە جێبەجێکردنیان ڕازی بن.[25] ئەمەش برگەی ٢ لە ماددەی ٣٨ی نیزامی بنەڕەتی دادگای دادی نێودەوڵەتی ئاماژەی پێداوە کە دەڵێ دادگا دەسەڵاتی یەکلاکردنەوەی هەر کێشەیەکی هەیە بەپێی پرینسیپەکانی یەکسانخوازی و ویژدانەوە حوکم بکات هەر کاتێك لایەنەکانی داوایەکە لەسەریان ڕازیبوون.

٤- جیاوازی لەگەڵ یاسای تایبەتی نێودەوڵەتی

یاسای نێودەوڵەتی تایبەت، لقێکی تایبەتی یاسای ناوخۆیە، کۆمەڵە ڕێسایەکی یاسایی دەگرێتەوە کە بە هۆیەوە بڕیار دەدات ئەو یاسا ناوخۆییە جێبەجێ ببێت، ئەگەر پەیوەندییەکی یاسایی هاتە ئاراوەو ڕەگەزێکی بێگانە لایەنێکی ئەو پێوەندییە بوو، واتە ئەو بارانە هەڵاوێر دەکات و گرنگییان پێدەدات کە مافی تاکی دەوڵەتێکی تری تێدا بێت.

یاسای نێودەوڵەتیی تایبەت، یاسایەکی بابەتییە، ڕەگەزنامەی ئەو کەسانە کە سەربە چ دەوڵەتێکن، هەروا پێگەی بێگانەکان (مرکز الأجانب) دیاری دەکات و چارەسەر بۆ ئەو مەسەلانە دەخاتەڕوو کە یاساکانی وڵاتان ناکۆکییان لەنێواندا هەیە (التنازع الدولي للقوانين) دەخاتە ڕوو کە دەبێ پەیڕەوی لێبکرێ، یان ئەوە چ دادگایەك بۆی هەیە سەیری داوایەکە بکات، واتە (الاختصاص القضائي) ڕووندەکاتەوە.

بایەتە سەرەکییەکانی یاسای نێودەوڵەتیی تایبەت بریتین لە [26]:

هەردوو یاسای نێودەوڵەتیی گشتی و نێودەوڵەتیی تایبەت جیاوازن لە رووی بابەت و شوێنی جێبەجێکردنەوە، ڕێساکانی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی تایبەتن بە دەوڵەتان و ڕێکخراوەکان و کەسەکانی ترو، تایبەتمەندی و ئیلتیزاماتی هەریەکەیان دیاری دەکەن،

٢٥. د. محسن افکرین، المصدر السابق، ص٢٠.

٢٦. د.غازی حسن صبارینی، المصدر السابق، ص ص١٧-١٨.

بەڵام یاسای نێودەوڵەتیی تایبەت پەیوەندیی بەم کەسانەی سەرەوە نییە، بەڵکو بواری تاکەکانی دەوڵەتان، ڕەگەزنامەیان دیاری دەکات و باری بێگانان نیشان دەدات و ئەو لایەنەش ڕووندەکاتەوە کە مافیان چەندە، ئەو یاسایەی پێویستە جێبەجێ بێت، ئەو دادگایە دیاری دەکات کە تایبەتمەندە بە یەکلاکردنەوەی ناکۆکییەکان، کە ڕەگەزە بێگانەکەی تێدا دێتە ناوەوە. کەواتە یاسای نێودەوڵەتیی تایبەت، حوکمی پەیوەندییەکانی نێوان تاکەکان بە دەوڵەتانی بێگانەوە دەکات. بۆ نموونە ئەگەر هاوڵاتییەکی کوردستان بۆ بازرگانی بچێتە دوبەی و لەوێ گرێبەستێك لەگەڵ کەسێکی کۆریای باشوور بکات و کێشەیەکی بۆ دروست ببێت، ئایا چ دادگایەك ئەم کێشەیە یەکلادەکاتەوە: دادگای کوردستان، یان دادگای ئیمارات یان دادگای کۆریای باشوور، لەم حاڵەتەدا یاسای نێودەوڵەتیی تایبەت ئەم کێشەیە چارەسەر دەکات.

۱-۸: پەیوەندیی نێوان یاسای نێودەوڵەتی و یاسای ناوخۆ

یاسای نێودەوڵەتی و یاسای ناوخۆ یەك سروشتی فەلسەفییان هەیە، ڕێسای نێودەوڵەتی لەگەڵ ڕێسای ناوخۆ لە بنەماکاندا هاوبەشن. بۆ دیاریکردنی پەیوەندیی نێوان ئەم دوو یاسایە، دوو تیۆریی سەرەکی هەن، کە ئەم بارە دیاریدەکەن، ئەمانیش بریتین لە تیۆریی دوانە یاساو تیۆریی یەکە (تاقە) یاسا.

۱-۸-۱: تیۆریی دوانەیی یاسا

لایەنگرانی ئەم تیۆرییە، وەك تریبل Triepe [27] و ئەنزیلۆتی و Anzilotti، دەڵێن هەردوو یاسای نێودەوڵەتی و یاسای ناوخۆ، دوو سیستەمی یاسایی سەربەخۆو یەکسان و لێکجیاوازن و هیچ پەیوەندییەکیان بەیەکەوە نییە، بۆ ئەمەش چەندین پاساو دێننەوە. هەردوو یاسا لە ڕووی سەرچاوە، بابەت، کەسە یاساییەکان، سزاو نیزام وچوارچێوەی جێبەجێکردن ولایەنی هەیکەلییەوە جیاوازن، ناکرێ لەناو وڵاتدا، ڕێسای یاسای نێودەوڵەتی جێبەجێ بکرێت تەنیا بە (پێشوازیکردن — استقبال و- ڕەوانەکردن — احالة) نەبێت بۆ یاسای ناوخۆ.[28]

۲۷. Trieple تریبل ۱۸٦۸ — ۸۹٤٦: زانایەکی ئەڵمانییە ، تیۆری خواستی هاوبەشی دانا و شیکردنەوە لە کتێبێکیدا لەساڵی ۱۸۹۹ دواتر لە وانەیەکدا لە ساڵی ۱۹۲۳ پێشکەشی کرد لە کۆمەڵەی لاهای سەبارەت بە پەیوەندی نێوان یاسای ناوخۆو یاسای نێودەوڵەتی .

۲۸. جیرهارد فان غلان، القانون بین الأمم (۱)، دار الآفاق الجدیدة، ترجمة عباس العمر، ص ص۹-۱۰.

۱-۸-۲: تیۆری تاك یاسایی

پێچەوانەی تیۆریی یەکەم، لایەنگرانی ئەم تیۆرییە دەڵێن: یەکگرتووییەکی لۆژیکی یان سروشتی لەنێوان هەردوو یاسادا هەیە و ڕێساکانی هەریەکەیان لە یەك نیزامی یاسایی سەرچاوە دەگرن، بەڵام لایەنگرانی ئەم تیۆرە لەسەر ئەوەی کامە تیۆریان سەرەکیترە بوونەتە دوو ڕێڕەو.[29]

۱- تیۆریی باڵادەستی بۆ یاسای ناوخۆیە

لایەنگرانی ئەم بۆچوونە دەڵێن: ڕێسای یاسای ناوخۆ لە سەرووی ڕێسای نێودەوڵەتیەوەیە. بەڵگەشیان ئەوەیە کە دەستووری دەوڵەت، دەسەڵات و وەدەستدانەکان (السلطات والاختصاصات) لە هەردوو ئاستی ناوخۆو نێودەوڵەتی دیاریدەکات و پەیوەندییە نێودەوڵەتی و پەیماننامەکان بە خواستی تاکلایەنەی دەوڵەت دەبن، بۆیە یاسای نێودەوڵەتی لە یاسای ناوخۆ دەکەوێتەوەو، لقیش شوێنکەوتووی ئەسڵ دەبێت.

۲- تیۆریی باڵادەستی بۆ یاسای نێودەوڵەتییە

پاساو بۆ ئەم بۆچوونە پلە پلەیی یاسایە، وەك چۆن دەبێ خێزان ملکەچی سیستەمی گوند بێت، گوندیش ملکەچی سیستەمی شارو پارێزگا بێت، تا دەگاتە دەوڵەت کە بەرژەوەندیی هەموویان دەپارێزێ، ئا ئەوهاش یاسای نێودەوڵەتی، ڕێکخەری کۆمەڵی نێودەوڵەتییە، بۆیە دەبێ ئەم یاسایە لە ڕووی پلەو دەسەڵاتەوە لە یاسای ناوخۆی وڵاتان باڵاتر بێت.

ئێمە لایەنگری ئەو بۆچوونە دەکەین کە یاسای نێودەوڵەتی بەسەر یاسای ناوخۆدا باڵادەست دەکا، چونکە لە ئاستی نێودەوڵەتی، مامەڵەکردنی دیپلۆماسی و لەڕووی دادگای نێودەوڵەتی و چۆنیەتی مامەڵەکردنی لایەنە نێودەوڵەتییەکان وەك دادگای دادی نێودەوڵەتیی هەمیشەیی لە ڕووی پێشینەوە کە باڵادەستیی یاسای نێودەوڵەتی دووپات دەکەنەوە، هەروەها لەسەر ئاستی نیشتیمانی، کە سەیری دەستووری زۆربەی وڵاتانی جیهان بکەین، دووپاتی پابەندبوون بەم یاسایە دەکەنەوەو ڕێز بۆ گرنگی و باڵادەستیی ئەم یاسایە دادەنێن، ئەمەش بەو مانایەیە کە کۆمەڵی نێودەوڵەتی و دەوڵەتان، یاسای نێودەوڵەتی لەسەرووی یاسای خۆیانەوە دەبینن.

۲۹. جیرهارد فان غلان، القانون بین الأمم (۱)، المصدر السابق، ص ص۱۰-۱۱. و د. غازي حسن صباريني، المصدر السابق، ص ص ٤۰-٤۱.

١-٩: بنەماكانی پابەندبوون بە یاسای نێودەوڵەتی

پێشكەوتن و پێداویستییەكانی كۆمەڵگای نێودەوڵەتی، سەرنجی یاساناس و بیریارانیان بەو ئاراستەیەدا بردووە كە پێویستە ڕێسای گشتی بۆ بەڕێوەبردنی پەیوەندییەكانی نێوان دەوڵەتان هەبێت. لەم بۆچوونەدا ئەو باسە دێتەپێش كە ئایا دەكرێ وەسفی یاسای نێودەوڵەتی بكەین كە ڕێساكانی بەركارن — دانراو - (الوضعیة)، یاسای بەركاریش بریتییە لە كۆمەڵە ڕێسایەكی ڕێرەوشتی گشتیی بێ لایەن كە پەیوەندیی كەسە یاساییەكان ڕێكدەخەن و پەیڕەوكردنیان ئەركە لەسەر شانی هەموو كەسێك و سەرپێچی لێكردنیان دەبێتە هۆی چەسپاندنی سزا كە لەلایەن دەسەلاتداریێتیی گشتییەوە دەسەپێنرێت.[٣٠]

فەلسەفەی بەركاری —دانراو- وەزعی- تەنیا دان بەو یاسایەدا دەنێ كە لەناو دەوڵەتێك لەكاتێكی دیاریكراودا هەیە، یاساو دەوڵەت بەیەكەوە دەبەستێتەوە و پابەند دەكات، كە یاسای دانراو ئەو یاسایەیە كە لە ئیرادەی دەوڵەت بەشێوەی یاسا، عورف، دادگا، دەردەچێت، ستاتۆی یاسایی جەخت لەسەر دوو بیر دەكاتەوە، ئەوانیش: داننان بەو یاسایە دانراوەی لە دەوڵەتێكی دیاریكراودا جێبەجێ دەبێت لەلایەك و، نكۆڵیكردن لە فیكرەی یاسای سروشتی لەلایەكی ترەوە.[٣١] بۆ ئەوەی یاسا بسەپێت و جێبەجێ ببێت، دەبێ خواستی ئەوە هەبێ فەرمانپێكراوان ناچاربن پێی پابەندبن، سزا لەسەر لادەران دابنێت، لە كاتێكدا خواستی دروستكەرو بڕیاردەرانی یاسا وا پێویست دەكات بەرزترو بەهێزتربێ لە خواستی ئەوانەی ڕوویان تێ دەكات، دیارە مەرج نییە كە یاسا هەر دەبێ لە دەزگایەكی تایبەت بە یاسادانان دەربچێت لە دەوڵەتێكی دیاریكراودا، بەڵكو بەشێوەیەكی نادیارو ناڕاستەوخۆ دەكرێ لە كۆمەڵە خەڵكێكەوە بێت لەناو دەوڵەت (عورفی نیشتمانی) یان كۆمەڵە كەسێكی كۆمەڵی نێودەوڵەتی (عورفی نێودەوڵەتی)یەوە بێت، یان بەئاشكراو بەنادیاری دەكرێ لە هەندێ كۆمەڵی ناوخۆ لەناو دەوڵەت دەربچێ وەك كۆمەڵەو سەندیكاو...هتد، یان لە هەندێ كۆمەڵە ڕێكخراوی نێودەوڵەتی وەك ڕێكخراوە نێودەوڵەتییەكان، لەمەوە پێویستە بگوترێ جیاوازیی

٣٠. بۆ زیاتر بڕوانە: د. جعفر الفضلي و د. عبد الحسين الفضل، المدخل للعلوم القانونية، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، ط١، ١٩٨٧، ص١٤ وما بعدها، ود. عبد الباقي البكري وزهير البشير، المدخل لدراسة القانون، وزاراة التعليم العالي والبحث العلمي، ص٢٥ وما بعدها.

٣١. بڕوانە: د. سمير عبدالسيد تناغو، المرجع السابق، ص١٠٩ ومابعدها.

نێوان لایەنگرانی بەركاری كۆمەڵایەتی و بەركاری دەوڵەت لەسەر ئەو خواستەیە كە دەكارێ یاسای بەركار دروست بكات، كە لایەنگرانی بەركارانی دەوڵەت جگە لە دەوڵەت دان بەهیچ شتێكی تر نانێن كە یاسا دروست بكات، بەڵام لایەنگرانی بەركارانی كۆمەڵایەتی بەگشتیی دان بەهەموو كۆمەڵێكی ڕێكخراو دادەنێن بەمەرجێك كە بەرامبەر ئەو كەسانەی پێكیدەهێنن، پیادەی بكەن. سەبارەت بە جیاوازیی بۆچوون كە بەركاری یاسای نێودەوڵەتیی گشتیش دەرئەنجامی جیاوازیی بۆچوونە لەسەر خواستی دروستكەری یاسای بەركار.[٣٢]

ئەگەر بە پێوەر یان پێناسەی لایەنگرانی بەركاری دەوڵەت ئەم خواستە وەربگرین، ئەوا دەبێ بڵێین كە یاسا نییە، بەڵام ئەو ڕەخنانەی لەم تیۆرییە گیراون، یاساناسانی هاوچەرخی بەوە گەیاندووە كە دان بە یاساییبوونی بنێن و بەركاری كۆمەڵایەتی پەسەند بكەن، لەوەشەوە یاساناسانی ڕۆژئاوا كۆدەنگن لەسەر بەركاری یاسای نێودەوڵەتیی گشتی، بەڵام بەسەر دوو قوتابخانەدا دابەش بوون ئەمانیش بریتین لە: قوتابخانەی دانراو-بەركاری- خواستگەرایی (الارادة —الوضعیة) و قوتابخانەی سروشتی- بابەتی (الطبیعة- الموضوعیة).[٣٣]

١- ڕێبازی خواستگەرایی (دانراو)

ئەم ڕێبازە لەلای یاساناسانی ئەڵمانەوە سەری هەڵداوە. بنەمای ئەم ڕێبازە لە بیری جان جاك ڕۆسۆوە سەرچاوە دەگرێت كە دەڵێ: یاسا گوزارشتە لە ئارەزوو و خواستی گشتیی كۆمەڵ، ئەم بیرە چۆن بۆ ئەو ڕێسایانە دروستە كە حوكمی پەیوەندیی نێوان تاكەكانی یەك كۆمەڵگا (دەوڵەت) دەكەن، ئاواش بۆ ڕێسای ڕێكخستنی پەیوەندییەكانی نێوان كۆمەڵگا جیاوازەكان ڕاستە و سەبارەت بە یاسای نێودەوڵەتی، یاساناسان لەم تیۆرییەدا دوو ڕێڕەویان دیاری كردووە:

٣٢. بۆ زیاتر بڕوانە: عثمان علي حسن، الوضعية القانونية (دراسة تحليلية) بحث منشور بأشراف د. شيرزاد أحمد النجار، في مجلة پارێزەر، العدد ٩، اربيل، ٢٠٠٥، ص٢١٤، وما بعدها.

٣٣. د. محمد سامي عبدالحميد، أصول القانون الدولي العام، ص٢٢ وما بعدها، و د. منذر الشاوي، المدخل لدراسة القانون الوضعي، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، ط١، ١٩٩٨، ص١٩٨ وما بعدها.

أ- تیۆریی خواستی تاکلایەنە

یاساناسی ناسراوی ئەڵمانی یلینك [٣٤] کە پێی دەگوت کۆتی خودی، ئەم تیۆرییەی دانـاوەو دەڵێ یاسای نێودەوڵەتی خاسیەتی ئیلزامیەتی لە خواستی هەر دەوڵەتـە بەتـەنیا وەردەگـرێ و خۆی، خۆی کۆت و بەند دەکات، چونکە دەسەلاٚتێکی بالاٚتر لەسەرووی خۆیەوە نـابینیٚ، دیـارە ئەمەش لەگەڵ لۆژیکی یاسایی ناکۆکە کـە یاسـا، خواسـتەکان کـۆت دەکـات، چـۆن دەکـرێ سیفەتی ئیلزامی لە خواستی کەسەکانی یاسا وەربگرێ، ئـەی چ لـە خواسـتی دەوڵـەت خـۆی دەکرێ هەرکاتێ بیەوێ، بتوانێ ئەوە ڕابگەێنێ کە پابەند نییەو خۆی ئازاد بکات.

ب- تیۆریی هاوخواستی دەوڵەتان

زانای ئەڵمانی (تریبڵ) دەڵێ، لە بەرئەوەی دەسەلاٚتێکی بالاٚ نییە کە خاسیەتی ئیلزامیەتی یاسای نێودەوڵەتی لێ وەربگیرێ، هەربۆیە پەنا دەباتە بەر خواستی دەوڵـەتان، بـەلاٚم خواسـتی تایبەتی هەر دەوڵەتە ناتوانێ سەرچاوەی ئیلزامی یاسا بێت، بەڵکو لە کۆی خواسـتی تایبـەتی هەموو دەوڵەتان یان ژمارەیەك خواستی بەکۆمەڵی گشتیی دەوڵەتان سەرچاوە دەگرێ.

ئەو رەخنەیەی لـەم تیۆرییـە دەگـیرێ ئەوەیـە کـە هـەوڵ دەدات بیـسەلمێنێت دەوڵـەتان بەشداری لە پێکهێنانی خواستی بەکۆمەڵدا دەکەن، بۆ ئەوەی ڕێز لەم خواسـتانە بگـیرێ، چ شتێك ڕێگرە هەرکاتێ ویستیان پابەند نەبن، (تریبل) دەڵێ: هەستی (شعور)ی دەوڵەتان بـە پابەندبوون، ئەو خواستە بەکۆمەڵەیە کە ڕێگە لە دەرچوون لێی دەگرێ، بـەلاٚم ئـەم هەسـتە چییە؟ بۆ دەوڵەتانی تازە دروستبوو کە بە خواستی خۆیان بەشداری ئەو خواستە هاوبەشەیان نەکردووە چۆن پابەند دەبن؟

ج- تیۆریی هەڕەمی ڕێسای یاسایی (نظرية تدرج القواعد القانونية)

ئەم تیۆرییە کە بە قوتابخانەی نەمسایی، یان تیۆریی یاسـا پاقـژ- پوخـت — بێگـەرد- ی (- النظرية المحضة في القـانون — مدرسـة القـانون البحـث- النظريـة المجردة للقـانون) ناسـراوە، تیۆریی یاسایی دانراوە، بۆ هەموو یاسایەکی دانراو نەك بۆ یاسایەکی دیاریکراو، کە تیۆرێکی گشتیی یاسایە، نەك بۆ شیکردنەوەی نیزامێکی یاسایی دیاریکراو، جا نیـشتمانی بێـت، یـان

٣٤. جورج یلینك (G.Jellinek (1851 – 1911): تیـۆری خواسـتی تـاك لایەنـە یـا کـۆتی خودخواسـتی لەکتێبکێدا لـە سـاڵی ١٨٨٠ داشـی کـردەوە، کتێبێکـی تـری لـە دووبەرگـدا بەناونیـشانی دەوڵـەتی نـوێ ویاسایەکانی دانا ساڵی ١٩٠٠ .

نێودەوڵەتی و دەیەوێ ماهییەتی یاساو چۆنیەتی پێکهاتنی دیاری بکات، بەبێ ئەوەی پرسـیار بکات کە ئایا دەبێ چۆن بێت و پێویستە چۆن پێکبێت. [٣٥] ئـەم تیۆرییـە کـە بـەناوی هـەردوو زانای نەمسایی کلسن [٣٦] و فردوس نـاوزەدکراوە، لەسـەر فیکـرەی پلەپلـەیی ڕێـسای یاسـایی وەستاوە کە دەڵێ نیزامی یاسایی بەشێوەیەکی گـشتیی هەڕەمێکـە لـە ڕێـسا، ئـەو هەڕەمـە ڕێسایەکی بنەڕەتیی هەیە کە ئەحکامەکانی ڕێکدەخات و هێزی پاپەنـدبوون دەبەخـشێتە ئـەو ئەحکامانە، ئەو ڕێسایەی کە پلەی لە خوارەوەیە ملکەچ دەبێت بۆ ڕێسای سەرووتر لـە خـۆی، تا بەڕاستەوخۆو ناڕاستەوخۆ دەگەنە ڕێسا بنەڕەتییەکـە. بـۆ نموونـە حکوومـەت بـۆ دەرکرنـی ڕێنماییەکانی پشت بەو یاسایانە دەبەستێت کە لە پەرلەمان دەردەچن، یاسـاکانیش پـشت بـە

٣٥. هانس كلسن، النظرية المحضة في القانون، ترجمة الدكتور أكرم الوتري، منشورات مركـز البحـوث القانونيـة (١١)، بغداد، ١٩٨٦، ص٥٢.

٣٦. Hanz Kelson: لە ١١ی تـشرینی یەکـەمی ١٨٨١ لـە شـاری بـراگ کـە ئـەو کـات بـەێك بـوو لـە ئیمبراتوریەتی نەمساوی لە دایك بووە، خوێندنی لە فیەننا تەواو کردووە، لە ساڵی ١٩٠٦ دکتـۆرای لـە یاسـا وەرگرتووە، ساڵێك پێشتر یەکەم کتێبی زانستی سەبارەت بە چەمکی دەوڵـەت لـە هـزری (دانتـی) بـە چـاپ گەیاندووە، یەکەم کەس بوو کە رووی زانستی دایە تیۆری یەکە یاسایی، یەکەم بناغەی تیۆری یاسا پاقـژی لـە ساڵی ١٩١١ داناو بوو بە بنەمایەك بۆ ئەم تیۆرە کە دواتر بە شێوەیەکی مەنهەجی بایەخی پێدا، دواتـر بـوو بە مامۆستای یاسای گشتی و فەلسەفەی یاسا لە زانکۆی ڤیەننا، لـە سـاڵی ١٩١٣ گۆڤـاری یاسـای گـشتی دەرکرد و لە کاتی جەنگی جیهانی یەکەمدا وەتاو دواتر دەرچۆوە، لە کاتی جەنگدا ئەفسەری یـەدەگ بـوو لـە سوپای نەمساوی- هـەنگاری، سـاڵی ١٩١٧ بـوو بـە راوێـژکاری یاسـایی لـە وەزارەتـی بـەرگری بـۆ کـاری بەدواداچوونی دەستوور لە بواری ڕێکخستنی سەربازی پاشایەتی، لە گەڵ دامەزراندنی یەکەم کۆماری نەمـسا حکومەت داوای لێکرد پڕۆژەی دەستووری یەکێتی نەمسای نوێ ئامادەبکات کە لـە ١٩٢٠ لـە برلمـان قبـوڵ کرا.لە ١٩١٧ بوو بە مامۆستای بالاٚ لە یاسای گشتی و فەلسەفەی یاسا لە زانکۆی ڤیەننا، لـە سـاڵی ١٩٢١ بوو بە دادوەر لە دادگای دەستووری، لە چەندین وو{تی جیهـان وانـەی گووتۆتـەوە تـا لـە سـاڵی ١٩٥١ لـە کالیفۆرنیا لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا خانەنشین کراوە، بـە شـێوەی کـاتی لـە پەیمانگـەی زانکـۆیی توێژینەوەی نێودەوڵەتی بالاٚ لە ژنێف کاری کردووەو، چـەندین دکتـۆرای لـە زانکۆکـانی هارڤـەرد، اوترخـت، شیکاغۆ، کالیفۆرنیاو مەکسیك پێدراوە، ئەندامی شانازی زانکـۆی ئـەمریکی یاسـای نێودەوڵـەتی و لیژنـەی نووسینی گۆڤاری ئەمریکی یاسای نێودەوڵەتی بووە، لە ١٩٧٣ کۆچی دوایی کردووە.

دەستوور دەبەستن، ئەویش پشت بە یاسای نێودەوڵەتی دەبەستێت، بەم شێوەیە پلەبەپلە ڕێساکانی یاسا هەرەمی دەبن تا دەگەینە ڕێسایەکی گریمانەیی بنەڕەتی (قاعدة أساسية أفتراضية) کە هێزی یاسایی ئیلزامی بە هەموو یاساکان دا، ئەو ڕێسایەش پیرۆزی ڕێککەوتن و وەفادارییە بە پەیماننامە.[٣٧]

ئەم تیۆرییە، لۆژیکی شکڵییەکەی بە هێزو جێی سەرسوڕمانە، بەڵام زۆربەی یاساناسانی هاوچەرخ دووپاتی ناکەنەوە، چونکە لە لایەك لەسەر گریمانەیەك دانراوە، کە لە خانەی پرینسیپە چەسپاوەکانی یاسادا نییە و ئەو بنەمایەش روون نەکراوەتەوە کە ڕێسا بنەڕەتییەکە بوون و هێزی خۆی لێ وەردەگرێ.[٣٨]

٢- تیۆری یاسای سروشتی

بیرۆکەی یاسای سروشتی لەگەڵ لەدایکبوونی فەلسەفەدا بیرۆکەیەکی هەرە بەربڵاوە، کۆنترین بیرە کە سیمایەکی فەلسەفی هەبێ و لە هەموو شارستانێتییە کەوناراکانی فیرعەونی و بابلی و یۆنانی و ڕۆمانی و هاوچەرخدا هەبووبێت، گوتەی (یاسا بەبێ یاسای سروشتی بوونی نییە) چەسپاوەو جێگیر بووە. پوختەی بۆچوونی ئەم قوتابخانەیە ئەوەیە کە مرۆڤ بوونەوەرێکی کۆمەڵایەتییەو بۆ کەماڵ هەوڵ دەدات و دەبێ یاسایەکی بەرزو باڵاتر لە یاسای دانراو (لە خواستی مرۆڤ) هەبێ کە پەیوەندییەکان ڕێکبخات، کە لە سروشتی شتەکان یان لە کەرەمی خوداییەوە دەربچێت و عەقڵی پاراو درکی پێ بکات، کە یاسایەکی جێگیرو ئەزەلییە و بەگۆڕینی شوێن ناگۆڕێ و بۆ هەموو کات و شوێنێك دەست دەدا.[٣٩] کەواتە بیرۆکەی یاسای سروشتی، بوونی ڕێسایەکە پێش یاسای دانراو دەکەوێ و لەو بەرزترە، نەمر و جێگیرە، بۆ هەمووکات و شوێنێك و بۆ هەموو گەلێك، دادوەری باڵایەو بەسەر هەموو دامەزراوەکانی مرۆڤایەتیەوەی هەیە و ناکرێ وەلابنرێ و سەرپێچی لێ بکرێت، بابەتێتی تێدایە چونکە گوزارشت لە خواستی یاسادانەر ناکات و دووانەیی تێدایە کە سەربەخۆیە لە یاسای دانراو.[٤٠]

---

٣٧. بۆ زیاتر بڕوانە: هانس کلسن، ص١٠٧ وما بعدها، د.شیرزاد أحمد النجار، محاضرات (الدستور كقاعدة أساسية للنظام في الدولة) ألقيت على طلبة الدراسات العيا –ماجستر– في كلية القانون، جامعة صلاح الدين (٢٠٠٣-٢٠٠٤).

٣٨. بڕوانە: د. عبدالحمن رحيم عبدالله، محاضرات في فلسفة القانون، ط١، اربيل، ٢٠٠٠، ص١١٠، وما بعدها.

٣٩. د. أحمد أبراهيم حسن، مفهوم القانون الطبيعي عند فقهاء الرومان، الدار الجامعة، ص ٥-١١.

٤٠. د. منذر الشاوي، مذاهب القانون، دار الحكمة للطباعة والنشر، بغداد، ط ٣، ١٩٩١، ص ٢٥- ٢٦.

لایەنگرانی ئەم تیۆرییە دوو بەشن، باوەڕدارانی ئەم یاسایە بەخواستی خودای دەبەستنەوە و دەستەیەکی تر بە عەقڵی مرۆڤ و بە سروشتی دەبەستنەوە. یاساناسانی ڕۆمان ناوی یاسای گەلان (قانون الشعوب)یان لێ ناوە، کە کۆمەڵە پرینسیپێکە دەکرێ بەشێوەیەکی گشتیی بەسەر هەموو گەلانی ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمادا جێبەجێ ببێت، یاسایەکی گشتییە و دەرئەنجامی سروشتیی کۆمەڵایەتی و لۆژیکیی مرۆڤە، ئا وەسا فەیلەسوفانی سەدەکانی ناوەڕاست و پیاوانی کڵێسەی مەسیحی ئەو یاسایەیان وەرگرت و گوتیان ئەو یاسایە، سروشتی مرۆڤ دەیسەپێنێ و بەشێکە لە یاسای خودایی و مرۆڤەکان لە ڕێگەی هۆشیانەوە هیدایەت دەدات. دەوڵەتانی ئەوروپی کە لە سەدەکانی شازدەو حەڤدەدا لە دەسەڵاتی پاپا رزگاریان بوو، سەروەرێتیان وەرگرت، یاساناسان گوتیان کە دەوڵەتان لە پەیوەندییەکانیاندا بەو ڕێسایانە پابەند دەبن کە دەرئەنجامی سروشتیی کۆمەڵایەتی و هۆشی مرۆڤە، داڕێژەرانی بناغەی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی وەك گروسیوس و ڤاتیل، دەستیان بەم تیۆرییەوە گرت و، لەو باوەڕەدابوون کە یاسای سروشتی دەکرێ بە ڕێسای ڕێکەوتن (قواعد اتفاقية) تەواو بکرێت.[٤١]

هەر بۆیە دەوڵەت هەر چەندە سەروەرێتی هەیە، دەبێت یاساکانی لەگەڵ ئەو یاسایەدا کۆك بن کە لە بنەڕەتدا لەو دەوڵەتەدا هەیە، واتە پاشکۆیی و وابەستەیی دەوڵەت و یاسا دانراوەکان بۆ یاسای سروشتی، کە سەرئەنجام گروسیوس و لایەنگرانی دانیان ناوە بەوەی کە سەروەرێتی دەوڵەت ڕەها نییەو دەبێ بەو یاسایە پابەند بێت کە لە عەقڵەوە وەردەگیرێ.[٤٢]

ئەو ڕەخنەیەی لەم تیۆرییە دەگیرێ، ئەوەیە کە بناغەی یاسا، تەنیا نموونەی باڵاو دادوەری و یەکسانی و ویژدان، تاکە ڕەگەزی کرۆك وکاکڵەی یاسا بێت، ئەوا تەنیا ڕوویەکی ڕاستییەکەیە، ڕەگەزەکەی تر، ڕەگەزی واقیعیی ژیانی کۆمەڵایەتییە.[٤٣] ئەمەش وادەکات کە نەتوانین بە ڕوویەکی هونەری ورد و بەهای پراکتیکی دیاریکراو وێنەی بکەین کە لەگەڵ ماهییەت و سروشتی ڕێسای یاسایی ناکۆکە، کە سازو ئامادەیە بۆ ئەوەی لە واقیعی ژیاندا جێبەجێ بکرێت، چونکە جارێك ڕێساکانی بۆ عەقڵی مرۆڤ بەجێ دێنێت.[٤٤] بەڵام سەرەڕای ئەم ڕەخنانە، بیری یاسای سروشتی کە خۆی لە پرینسیپەکانی دادوەری و ویژداندا

---

٤١. د. محمد حافظ غانم، الأصول الجديدة للقانون الدولي العام، المصدر السابق، ص٥١.

٤٢. د. مأمون مصطفى، المصدر السابق، ص٢٩.

٤٣. د.حسن كيرة، المدخل الى القانون، نشاة المعارف بالأسكندرية، ١٩٧٤، ص١٢١.

٤٤. د. محمد حافظ غانم، الأصول الجديدة، ص٥٢، ود. حسن الجليي، ص٤٠.

دەبینێتەوە، لە چەندین پەیماننامەی نێودەوڵەتیی سەدەکانی حەڤدەو نۆزدەو بیستەمدا هاتووە، لەوانە ڕێککەوتننامەی ساڵی ١٩٠٧ لاهای و ڕێککەوتننامەی ساڵی ١٩٢٨ژنێڤ و ماددەی ٣٨ی نیزامی دادگای دادی نێودەوڵەتی و ڕێککەوتننامەکانی ساڵی ١٩٤٩ ژنیڤ و پرۆتۆکۆڵەکانی ساڵی ١٩٧٧.

لەلایەکی تر پێشکەوتنی زانست و تەکنۆلۆژیا لە سەدەکانی نۆزدەو بیستدا ڕۆڵی گرنگیان بینیوە لە سەرهەڵدان و دەرکەوتنی ڕێبازی دانراو (وەزعی) و ڕەتکردنەوەی فیکرەی یاسای سروشتی، بەڵام بە هۆی ئەو نائارامی و شۆرش و جەنگ و کارە دڕندانانەی کە لە مێژوودا ڕوویان داوە، لە بیری زۆرکەسدا بەهۆی پێشکەوتنی تەکنۆلۆژیا و بەکارهێنان و خزمەتکردنی ئامانجەکانی ملهوڕان بەکارهاتووە، نەك بۆ خزمەتی مرۆڤ و پێشکەوتن و بەختەوەریی، بۆیە فیکرەی یاسای سروشتی ژیایەوە.[٤٥]

لەلایەکی تر ئەم فیکرە ڕۆڵی لە بەرپابوونی شۆڕش و بەرخۆدان دژ بەستەمکاران و چاندنی تۆوی دیموکراسی و چەسپاندنی بەهای مرۆڤایەتی و نموونەی باڵا لەناو یاسا و حوکمی دادگاکاندا بینیوە.[٤٦]

هەروەها جاڕدانی مافەکانی مرۆڤ و هێنانەئارای پرینسیپ و یاسای نوێی یاسای نێودەوڵەتی لێکەوتەوە، ڕۆڵی هەبووە بۆ بەرجەستەکردنی یاسایەکی نێودەوڵەتی کە مرۆڤانەتر بێت لەوەی پێش خۆی، وەك مافی دەستوەردان لە کاروباری ناوخۆی دەوڵەتان، کاتێ گەلێك ڕووبەڕووی لەناوبردنی بەکۆمەڵ و پێشێلکردنی مافەکانی دەبێتەوە.[٤٧]

٣- تیۆریی هێز

ئەم تیۆرییە دەیەوێ بنەمای ئەحکامەکانی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی لەسەر هێز بنیات بنێت. ئەم بیرەش لە یۆنان و ڕۆمان سەری هەڵداو لە سەدەی حەڤدەشدا فەیلەسوفی ناسراو(سبینۆزا (هێنایەئاراوە کە دەڵێ: دەوڵەت مافی ئەوەی هەیە کە چ بتوانێ ئەنجامی بدات، هەروەها ئەو ڕێککەوتننامانەی کە دەیانبەستێت هیچ بەهایەکیان نییە ئەگەر لەگەڵ

٤٥. د. أحمد أبراهيم حسن، المصدر السابق، ص١٠.

٤٦. د. حسن كيرة، ص١٢٠، و د. محمد شريف أحمد، فكرة القانون الطبيعي عند المسلمين، منشورات وزارة الثقافة والأعلام، ١٩٨٠، ص٦.

٤٧. د. عبدالرحمن رحيم عبدالله، المصدر السابق، ص١٨.

بەرژەوەندیی ناکۆك بن، (لاسون) دەڵێ: دەوڵەت دەسەلاتی ڕەهای هەیە و مل بۆ فەرمانی هیچ دەسەلاتێکی بالاتر لە خۆی کەچ ناکات و بەگوێرەی بەرژەوەندییەکانی کار دەکات، ئەگەر دوو دەوڵەت بەرژەوەندییان پێکناکۆك بوو، ئەوا هیچ ڕێگەیەك جگە لە جەنگ بۆ چارەسەری ئەو ناکۆکییە نییە، ئەم تیۆرییە کە بە خۆپەرستی و بەرژەوەندیی زاتی ناسراوە لە گەڵ ڕۆحی سەردەم ناکۆکە کە ماف و هێز بەیەك شت نازانێ و ئەو پەیوەندییەش ڕەت دەکاتەوە کە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان لەسەر بنەمای ڕووخێنەر بنیات بنێت و ڕێزی پەیمان نەگرێ. بەڵکو پرینسیپەکانی مرۆڤدۆستی و ڕای گشتیی جیهانی ڕۆڵ دەبینن لەوەی کە ڕێگە لە دەوڵەتێك بگرن ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی بخاتە مەترسیەوە.[٤٨]

٤- تیۆریی بیرۆکەی بەرژەوەندی

فەیلەسووفانی وەك (هیگڵ[٤٩] و بەندەر) دەڵێن: بەرژەوەندی، بنەمای یەکەمی دامەزراندنی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکانە، سەرچاوەی پابەندبوونی دەوڵەتانە بەو ڕێسایانەی ئەم پەیوەندییانە ڕێکدەخەن. بێگومان ڕەخنە لەم تیۆرییەش دەگیرێ، چونکە ئەوەی سیاسەت لەژێر کاریگەریی بەرژەوەندی قبولّی دەکات، لەوانەیە لەگەڵ پرینسیپەکانی یاسادا ناکۆك بێت، بەرژەوەندی بەگوێرەی بارودۆخ و ئارەزوو و ئامانجەکان دەگۆڕێ و جیاواز دەبێت، هیچ پێوەرێکی جێگیر نییە تا بزانین کەی ئەو بەرژەوەندییە ڕەوایە و کەی نا ڕەوا، بۆیە هەڵەیە

٤٨. د. محمد المجذوب، المصدر السابق، ص ص٨٢-٨٣.

٤٩. هیجل(١٧٧٠-١٨٣١) لە شاری شتوتکارتی ئەڵمانی لە دایك بووە، بە ساکاری و ڕەوشت بەرزی ناسراوە، لاهوتی خوێندووەو دواتر زانستێکی بە بڕشتی لە بوارەکانی فەلسەفەو زانستە سروشتی و ماتماتیك و مێژوو بە تایبەتی بیری یۆنانی تەواو کردووە. ساڵی ١٨٠٥ بووەتەمامۆستا لە زانکۆی یینا، بەڵام زۆری نەخایاند کە بەهۆی ئەو بارە سیاسیە نالەبارەی ئەڵمانیای گرتەوە وەلانرا، لە ساڵی ١٨١٦ بوو بە مامۆستا لە زانکۆی هیدلبرج، دزاتر داواکرا بۆ برلین و ناووناوبانگ و شکۆمەندی بلاوبۆوە، گرنگترین بلاوکراوەکانی ڕواڵەتەکانی گیان ١٨٠٧، لۆژیك(١٨١٢ - ١٨١٦)، لە ساڵی ١٨١٧ ئینسکلۆپیدیای زانستە فەلسەفیەکانی بلاوکردەوە، کە بە شێوەیەکی گشتی فەلسەفەی خۆییشی تێدا بلاوکردەوە کە بە فراوانترین هەوڵی بیری مرۆڤە بۆ شیکردنەوەی گەردوون لە ڕووی تیۆریەوە، فەلسەقەی هیگڵ شیکردنەوەی مەعریفە، خواست، زانستی سروشتی، لۆژیك و مێژوو، یاسا، ڕەوشت، ئایین و سەرجەم لقەکانی مەعریفەی مرۆڤایەتی دەگرێتەوە، لە ناکاو دوای تێپەڕکردنی شەستەکان ساڵی بە نەخۆشی کۆلێرا ١٨٣١کۆچی دوایی کرد کە لە ترۆپکی ناوبانگی دابوو.

یاسای نێودەوڵەتی بە فیکرەیەك وەربگرین کە خۆی لە خۆیدا بنەمایەکی جێگیرو روون و دیاریکراوی نییە.[٥٠]

٥- تیۆریی بیرۆکەی هاوسەنگیی سیاسی

هاوسەنگیی سیاسی زادەی بیری ئەوروپییەکانە کە لە دەقەکانی پەیماننامەی ویستفالیادا هاتووە، لەسەر ئەو بنەمایەی کە هاوسەنگیی هێز لەنێوان دەوڵەتە زلهێزەکاندا گەرەنتییەکە بۆ ئاشتی گشتی، بێگومان ئەم فیکرەیەش ناکرێ ببێتە بنەمایەك بۆ یاسای نێودەوڵەتی، چونکە لەلایەك هاوسەنگیی نێودەوڵەتی، فیکرەیەکی سیاسییە ناکرێ ببێتە بنەمایەك بۆ ڕێسای یاسایی، لەلایەکی تریشەوە هاوسەنگیی نێوان زلهێزان تەنیا ئامرازێکی یاریدەدەرە بۆ ڕێزگرتن لە ڕێساکانی یاسای نێودەوڵەتی، چونکە ڕێسایەکە دەیەوێ دەوڵەتانی گەورەو بەهێز لەسەر حیسابی دەوڵەتانی بچووك و لاواز فراوانتر نەبن. لۆژیك قبوڵی ناکات ببێتە بنەمایەك بۆ هەموو ڕێسایەکی یاسای نێودەوڵەتی.[٥١]

٦- تیۆریی هاریکاریی کۆمەڵایەتی (نظرية التضامن الاجتماعي)

بنەماکانی ئەم تیۆرییەو جێبەجێکردنیان لە بواری یاسای ناوخۆدا بۆ یاساناسی ناسراوی فەرەنسی (لیون دیگی) دەگەڕێنەوە. هەریەك لە جورج سێلی فەرەنسی و بولیتی یونانی بۆچوونەکانی دیگییان گواستەوە بۆ ناو بواری دیراساتی یاسای نێودەوڵەتی. دیگی نکوڵی لەوە دەکات کە دەوڵەت سەروەریتی هەبێت و دان بە خواستی دروستکەری ڕێسای یاسایی و فیکرەی کەسایەتیی مەعنەوی نانێت.

دامەزرێنەرانی ئەم تیۆرییە دەڵێن، یاسا بەشێوەیەکی گشتی و یاسای نێودەوڵەتی بەتایبەتی تەنیا ڕووداوێکی کۆمەڵایەتییە، ژیان لەناو کۆمەڵگای مرۆڤایەتی بە دەستیان دێنێ کە لەسەر پێداویستی (زەرورەی) ژیان وەستاوەو دەرئەنجامێکی هاریکاری نێوان تاکەکان و گەلانە بۆ ئەوەی پێداویستییە زەرورییە جۆر بە جۆرەکانیان تێر بکەن، کە لەگەڵ ژیانی مرۆڤایەتی پەیدا دەبن، پرینسیپ و ڕێسای یاسایی بۆ دەسەڵات دادەنێن و ئەویش هەڵدەستێ بە دانانیان، بۆ ئەوەی هاریکاری و تەبایی نێوان تاکەکان بپارێزێ و پەیوەندییەکانیان

٥٠. د. محمد المجذوب، الوسيط في القانون الدولي العام، المصدر السابق، ص٨٣.

٥١. د.علي صادق أبو صيف، القانون الدولي العام، المصدر السابق، ص٨٨.

بەهێزبکات و کۆمەڵ پارچە پارچە نەبێت و بە ڕێگەی پێشکەوتن وگەشانەوەدا بڕوات.[٥٢] جورج سیل ڕۆڵی گەورەی هەبووە لە گواستنەوەی ئەم تیۆرییە بۆ بواری یاسای نێودەوڵەتی، لەو بڕوایەدا بوو ئەم کۆمەڵەیەش پێویستە یاسای هەبێت، ئەمەش دەرئەنجامێکی سەرەکی و ئامادەی واقیعی کۆمەڵی نێودەوڵەتییە.

(جورج سیل) ئەم پەیوەندییەی لەنێوان یاساو واقیعی کۆمەڵ ڕوونکردەوە و بنەمای پابەندێتی یاسایی بە یەك وشە کە ئەویش پێویستییە دەرخست، بە مانایەکی تر، یاسا لای ئەو ناوەڕۆك و خاسیەت و پابەندێتی لە پێداویستییە کۆمەڵایەتییەکان وەردەگرێت، ئەم تیۆرییە لە ئەمڕۆی کۆمەڵی نێودەوڵەتی و پەیوەندیی نێوان گەلان و دەوڵەتاندا، چاخی مامەڵەی بەرامبەرو ئاڵوگۆڕیی لە نێوانیاندا، هەروەها بۆلیتس بە هەمان شێوە دەڵێ یاسا لەسەر هاریکاری و هۆشی یاسایی وەستاوە.[٥٣]

ڕەخنە لەم تیۆرییەش دەگیرێ کە فیکرەیەکی ناڕۆشن و نادیارو ناتەواوەو بنەمای یاسا دەبێ ڕۆشن وردو دیاریکراو بێت، یاسا مەرج نییە تەنیا گوزارشت بێت لە هاریکاریی کۆمەڵگا، بەڵکو زۆرانبازی و ململانێی تاك و دەستەکانیشە، جگە لەوەی کە پێویستییەکان تەنیا ماددی نیین، بەڵکو مەعنەویشن، بۆیە ئەم تیۆرییە بنەمای پابەندێتیی یاسامان بۆ دەستەبەر ناکات.

٧- تیۆریی پرینسیپی ڕەگەزنامەیی (مبدأ الجنسيات)

ئەم پرینسیپە کە لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا یەکێتی ئەڵمانیاو ئیتالیای لەسەر بنیاتنرا، بنەماکەی دەگەڕێتەوە بۆ یاساناسی ناسراوی ئیتاڵی مانشینی کە پێیوایە، مافی ئازادیی گەلان، ماف دەداتە هەموو کۆمەڵێکی هاوڕەگەز کە دەوڵەتی سەربەخۆی خۆیان پێکبێنن. ڕەخنەش لەم تیۆرییە دەگیرێ کە لە ڕووی واقیعی و پراکتیکییەوە بۆ هەموو ڕەگەزێك لە جیهاندا دەوڵەت پێکنایەت و، لەگەڵ ئاشتی و تەنایی زۆرێك لە دەوڵەتانی گەورەو ئارامی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان ناگونجێ.[٥٤]

٥٢. د. علی صادق أبو هيف، دراسة متعمقة فی القانون الدولی العام، ص٧٤.

٥٣. عبدالفتاح عبدالرزاق، المصدر السابق، ص١١١.

٥٤. بۆ زیاتر بڕوانە: د. علی صادق أبو هيف، دراسة متعمقة فی القانون الدولی العام، المصدر السابق، ص٧٤.

لە کۆتایی تاوتوێکردنی سەرجەم ئەو تیۆرییانەی کە بۆ سەلماندنی بنەمای یاسایی یاسای نێودەوڵەتی و پابەندێتی خستمانەڕوو (جگە لە قوتابخانەی سۆڤیەتی کە لەسەر بنەمای زۆرانبازی و ململانێی چینایەتیی دامەزراوە و پێیوایە یاسا گوزارشتە لە خواستی چینی باڵادەست لە هەر کۆمەڵگایەکدا و رەنگدانەوەی بەرژەوەندییە مادییەکانیەتی)، تیۆرییەکانی هێز، بەرژەوەندی و ڕەگەزی و هاوسەنگیی نێودەوڵەتی لەگەڵ پێشڤەچوونی یاسای نێودەوڵەتیی هاوچەرخ لە کاتی ئێستادا ناگونجێن.

تیۆرییەکانی تر، وەك تیۆریی خواستگەرایی و بابەتی، کە پێشتر ڕەخنەیان لێگرا، خاوەنەکانیان لەهەر بارێکدا جۆرێك لە زیادەڕەوییان تێدایە، بۆیە یاسای نێودەوڵەتی دێتەئاراوە و سیفەتی ئیلزامی لە بنەماکانی هاریکاری و کۆدەنگی هەردوو هۆکاری بابەتی و خواستی مرۆڤایەتی پێکدێنێت.

ئەگەر خواستگەرایی ڕۆڵی هەبێت لە داڕشتنی فیکرو پرینسیپەکان و لە قاڵبدانی لە شێوەی ڕێسای یاسایی بۆ ئەوەی بە باشی جێبەجێ بکرێت، بەڵام ئەم خواستە سەرچاوەکەی لە پێویستی و لایەنەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی وەك پرینسیپەکانی دادوەری و هاریکاری و بەیەکەوەژیان و یەکسانیی گەلان و بەرژەوەندیی مرۆڤایەتی و بەهەندوەرگرتنی لایەنەکانی ماددی و مەعنەویی مرۆڤ وکولتووری هاوبەشی مرۆڤایەتی و ویژدان و پرەنسیپەکانی ڕەوشت و ڕای گشتیی جیهانی و شارستانیەت و باڵایی و گەشەکردن و پێگەیشتنی هۆشیاریی نێودەوڵەتی سەرجەم گەلانی جیهان سەرچاوە دەگرێ کە مانەوەو پێشکەوتنیان بەستراوەتەوە بەوەی کە تا چەند دەوڵەتان پابەند دەبن بە ڕێزگرتنی ڕێساکانی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی. بەتایبەت لە ئەمڕۆی جیهاندا کە جیهان وەك گوندێکی بچوکی لێهاتووە و جیهانگیری و پەیوەندییەکان و شۆڕشی تەکنۆلۆژیا ئەو هەستەیان دروستکردووە کە گەلان و دەوڵەتان دەبێ هاریکاری یەکتر بن بۆ ئەوەی ئاشتی و تەنایی بەرجەستە بن و ڕێز لە پێویستییەکانی مرۆڤ وەك بەرزترین سەرمایە بگیرێ.[٥٥]

---

٥٥. د.محمد حافظ غانم، الأصول الجديدة لقانون الدولى العام، المدر السابق، ص٥٥، د. محمد السعيد الدقاق، حول مبدأ التراث المشترك للأنسانية، المكتنب العربي الحديث، ١٩٨٢، و د. حسن الجليي، المصدر السابق، ص ص ٤٩-٥٠.

٢
هەندێ پێشهاتی نوێی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی

لە ڕەوتی پەرەسەندنی ئەم یاسایەدا چەندین بوارو خەسڵەت بۆ ئەم یاسایە هاتوونەتەپێش کە گرنگترینیان لەم چەند خاڵانەدا دەخەینە ڕوو:

٢-١: هۆکارەکانی بەرەوپێشچوونی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی

کۆمەڵێ هۆکار هەبوون کە کاریگەرییان لەسەر خێرا بەرەوپێشچوونی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی هەبووەو بە سیماکانی بەرەوپێشچوونی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی لەقەڵەم دەدرێن[٥٦]:

١. هاتنەئارای ڕێسای یاسای نێودەوڵەتیی کلاسیکی لە سەدەکانی ١٦ و ١٧ و ١٨ دا بەسترابۆوە بە دەوڵەتە ئەوروپییەکان،گەلانی تر بەشدارییان تێدا نەکردووە، چونکە بەشێکیان لەژێر دەسەڵاتی ئیمپریالیزمدا بوون، دوای ئازادبوون و بەشداربوونیان لە کاروباری نێودەوڵەتی، لە سەردەمی نەتەوە یەکگرتووەکاندا و لە ئەمڕۆدا ژمارەیان گەیشتە ١٩٣دەوڵەت، لەکاتێکدا ژمارەی ئەو دەوڵەتانەی کە بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکانیان واژۆ کرد (٥١) دەوڵەت بوون، ئەم دەوڵەتانەش بەشدارییان لە دانانی ڕێساو هەمووارکردن و گۆڕاندا کرد، جگە لە زۆربوونی کەسایەتییەکانی تری یاسای گشتیی نێودەوڵەتی.

٢. لە جەنگی دووەمی جیهانیدا و دوای وەستانی شەڕ هەوڵدرا ئاشتی بۆ جیهان بگەڕێتەوە، بەڵام دابەشبوونی جیهان بۆ دوو جەمسەری ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا، وایکرد پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان پشێوییان تێبکەوێ و زۆرانبازی نێوان دەوڵەتان توند بێت، لەبری

٥٦. د. رشاد السيد، القانون الدولي العام في ثوبه الجديد، ٢٠٠١، عمان- الأردن، ص٢٤، و د. عصام العطية، المصدر السابق، ص٢٨٥.

ئاشتی، جەنگی سارد بێتەئاراوە، ئەمەش وای لە هەندێ دەوڵەت کرد هاوپەیمانی و ڕێکخراوی سەربازی و سیاسی دروست بکەن، وەك پەیمانی ئەتڵەسی سەر بە بلۆکی ڕۆژئاوای سەرمایەداری و پەیمانی وارشۆی سەر بە بلۆکی ڕۆژهەڵاتی سۆسیالیستی، دەوڵەتانی تازە گەشەسەندوو، بزووتنەوەی بێ لایەنی دروست بکەن، کە لە کۆنگرەی باندۆنگ ڕیشەی داکوتا.

٣. کۆمەڵگای نێودەوڵەتی چەندین ڕێکخراوی جۆربەجۆری نێودەوڵەتی و هەرێمی دروستکرد، کە ئەمەش بەڵگەیەکە بۆ پێویستی ڕێکخستنی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان. بۆ هاوکاریکردن لە سەرجەم بوارەکانی سەربازی و سیاسی و ڕۆشنبیری و ئابووری و دارایی و بازرگانی و...هتد، و چەندین ڕێکخراوی جیهانی و ئاژانسگەلی تایبەتی سەربە نەتەوە یەکگرتووەکان دروست بوون، وەك ڕێکخراوی کاری نێودەوڵەتی و تەندروستی جیهانی و یونسکۆ ئۆپێك و بازرگانیی نێودەوڵەتی و....هتد، ئەمەش کاریگەریی بەرچاوی هەبووە لە هاتنەئارای ڕێسای نوێ.

٤. کۆمەڵێ نێودەوڵەتیی هاوچەرخ سیمایەکی دیاری بزووتنەوەی ڕزگاریخوازیی گەلانی بەخۆوە گرت لە ئاسیا و ئەفریقیا و ئەمەریکای لاتینی و دروستبوونی دەوڵەتی نوێ و، ئەمانەش کاریگەرییان لەسەر هاتنەئارای پرینسیپی نوێ هەبووە لە یاسای گشتیی نێودەوڵەتیدا، لە کاتێکدا لە پاڵ چەمکی مافی چارەنووس لە ساڵی ١٩٦١ دا، خەباتی ڕزگاریخوازی ڕەوایی پێدراو ماف و ئەرکی یاسایی کەوتە ئەستۆ.

٥. پێشکەوتنی بەرچاوی زانست و تەکنۆلۆژیاو دۆزینەوە نوێیەکان لەسەر ئاستی ناوخۆی وڵات و بۆشایی ئاسمانی و دۆزینەوەی ئەتۆم و گەیشتن بەقوڵایی دەریاکان و پێشکەوتنە پیشەسازییەکان، وایانکرد لقی نوێی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی و ڕێسای نوێ بێنەئاراوە کە تا ئێستاش بەردەوامە.

٦. هاتنە ئارای سیستەمی نوێی جیهانی کە بە ڕووخانی یەکێتیی سۆفیەت لە کۆتایی هەشتاکانی سەدەی بیستەمدا دەستی پێکرد و لەگەڵ خۆیدا سیماکانی جیهانگیری و باهۆزی دیموکراسی و مافی مرۆڤ و شۆڕشی تەکنۆلۆژیاو زانیارییەکان و شەڕی دژە تیرۆری هێنایەئاراوە، بوارێکی نوێی بۆ یاسای نێودەوڵەتی هێنایە پێش کە خۆی لە چەندین لق و ڕێککەوتننامەدا دەبینێتەوە کە گۆڕانی بنەڕەتییان بەسەر ئەم یاسایەو لقەکانیدا هێناوە.

٢-٢: هەندێ گۆڕانکاری کە بەسەر یاسای نێودەوڵەتیدا هاتوون

ئەم یاسایە بەردەوام لە باری پێشکەوتن و نوێکردنەوەو گۆڕاندایە، کە بەردەوامیی ژیانی مرۆڤایەتی و پێداویستییەکان دەیهێننە ئاراوە. ئەمانەی خوارەوە چەند لایەنێکی ئەم بوارەن:

١. زۆربوونی ژمارەی ئەندامانی کۆمەڵەی نێودەوڵەتی بەشێوەیەکی بەرچاو. فراوانبوونی پێگەو بواری کارکردن و زیادبوونی کاریگەرییان لە سەر رەوتی رووداوو پێشهاتە نێودەوڵتیەکان.

٢. فراوانبوونی ئەو بابەتانەی کە یاسای گشتیی نێودەوڵەتی چارەسەریان دەکات، کە تەنیا جەنگ و ئاشتی نیین، بەڵکو هاوکاریی نێوان دەوڵەتانیشە لە بوارەکانی ئابووری و تەکنۆلۆژیا و کۆمەڵایەتی و رۆشنبیری و...هتد.

٣. بایەخی دەوڵەتان بە مەسەلەکانی وەك گەشەپێدانی ئابووری، بازرگانیی نێودەوڵەتی، رێوشوێنی دابینکردنی کاڵای سەرەتایی، یارمەتیدانی دەوڵەتانی تازە گەشەسەندوو کەمکردنەوەی کەلێنەکانی نێوان دەوڵەتانی دەوڵەمەند و دەوڵەتانی هەژار و.... زۆر بابەتی تری چارەنوسساز زیادیان کردووە.

٤. ملکەچبوونی بابەتی خۆپڕچەککردن بۆ یاسا لە کۆتایی جەنگی دووەمی جیهانییەوە پێشکەوتنی گەورەی بەخۆوە دیتووە.

٥. ئەو مەترسییانەی کە لە ژینگە و سامانە سروشتییەکان بەهۆی زیادبوونی پاشماوەو دوانە ئۆکسیدی کاربۆن و ماددەی کیمیایی کارخانە و سووتان و بڕینەوەی دارستانەکان و تەقاندنەوەو....هتد، دێنە ئاراوە رێساو لقی نوێیان هێناوەتە ئاراوە.

٦. پێشکەوتنی زانستی و تەکنۆلۆژی و کاریگەرییان لەسەر هەندێ رێسا و یاسای نێودەوڵەتی هەیە، لەوانە سەروەریتی، ئازادیی دەریاوانی، ئازادیی دەستکەوتنی بەرهەمی سروشتی، ئازادیی بازرگانیی دوەلی، ئازادیی بەکارهێنانی هێز و...هتد.

٧. باهۆزبوونی مافەکانی مرۆڤ و بە جیهانیبوونی بەهاکانی مرۆڤایەتی و چەسپاندنیان لەناو بەڵێننامەو پەیماننامەکان کە خاسیەتی ئیلزامییان وەرگرتووە و تاك بووە بە سەنتەرێکی بە هێزو کارای یاسای گشتیی نێودەوڵەتی.

٣-٢: لقەکانی یاسای نێودەوڵەتیی گشتیی

بەشێوەکی گشتیی دەگوترێ لە هەر کوێ کۆمەڵ هەبێت، لەوێش یاسا هەیە. ئەم گوتەیە بۆ کومەڵگای نێودەوڵەتیش راستە. دیارە یاسای نێودەوڵەتیی گشتیی وەکو چوارچێوەیەکی

یاسایی، حوکمی کۆمەڵی نێودەوڵەتی دەکات، بە شێوەیەك کە بەرژەوەندیی گشتیی کۆمەڵگای نێودەوڵەتی بەرجەستە بکات، ئەمەش وا دەخوازێ کە گونجان و هاورێکی هەبێت لەنێوان یاسا وەك چوارچێوەیەکی بنکەیی رێسایی و لەنێوان واقیعی ژیانی رۆژانەی نێودەوڵەتی. هەربۆیە یاسای نێودەوڵەتی کە پێشان بابەتی کلاسیکی تێدابوو، ئێستاش گرنگی خۆیان هەیە، وەك فیکرەی سەرروەریتی، پێویستی و زەرورەتی وەفاداری بە پەیماننامە، نیازپاکی لە ئەنجامدانی ئیلتیزامە نێودەوڵەتییەکاندا. ئێستا ئەو یاسایە چەندین لقی لێ بۆتەوە کە پوختەیەکیان لەدەخەینە روو، لقە سەرەکییەکانی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی بریتین لە:

١. یاسای نێودەوڵەتیی مافەکانی مرۆڤ (قانون حقوق الانسان الدولي).
٢. یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی (القانون الأنساني الدولي).
٣. یاسای تاوانکاریی نێودەوڵەتی (القانون الدولي الجنائي).
٤. یاسای پەنابەران (قانون اللاجئين).
٥. یاسای بەرێوەبردنی پەیوەندییە دیپلۆماتییەکان (قوانين تحكم العلاقات الدبلوماسية).
٦. یاسای بەرێوەبردنی پەیوەندییە ئابوورییەکان (قوانين تحكم العلاقات الأقتصادية).
٧. یاسای ژینگە (قانون البيئة).
٨. یاسای نێودەوڵەتی دەریایی (القانون البحري الدولي).
٩. یاساکانی رێکخستنی بۆشایی ئاسمانی (قوانين تحكم المجال الجوي).
١٠. یاسای پەنابردن بۆ هێز (قانون اللجوء الى القوة).
١١. یاسای رێکخراوە نێودەوڵەتییەکان (قانون المنظمات الدولية).
١٢. یاسای بەرپرسیارێتیی نێودەوڵەتی (قوانين تحكم مسؤولية الدولة).
١٣. یاسای چارەسەرکردنی ئاشتییانەی ناکۆکییەکان (قوانين تحكم التسوية السليمة للنزاعات).
١٤. یاسای پەیماننامەکان (قانون المعاهدات).
١٥. یاسای گەیاندن -بێتەل و بە سیم-ە نێودەوڵەتییەکان (قانون الاتصالات الدولية).
١٦. یاسای نێودەوڵەتیی تیرۆر (قانون الارهاب الدولي).

دیارە یاسای نێودەوڵەتی لەسەر فیکرەی پەیوەندیی و بەیەکەوەژیان و هەماهەنگی دەوەستێ نەك هەر لەسەر تاکگەرایی و خودپەسندی کە زێتر لەژێر باری یاسای نێودەوڵەتیی کلاسیکیدا وا بووە. ئەمەش کاریگەریی دەبێ لەسەر مەبەستەکانی ئەم یاسایە کە ئێستا بە ئامانجی گشتی نەك تاکە ئامانجێك دەناسرێتەوە، هەروەها

ڕێکخستنی مافەکانی دەوڵەتان، هاندانی هاریکاری ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و ئابووری، بایەخدان بە بەرژەوەندیی گشتیی نێودەوڵەتی.

هەموو ئەمانە نابێ ئەو ڕاستییەمان لە لا لێڵ بکەن کە دەوڵەتان لە پەیوەندییەکانیاندا بەشێوەیەکی تایبەتی بەگوێرەی بەرژەوەندی و سۆز و قازانجی خۆیان مامەڵە دەکەن، هەروەها دەوڵەتان بەرژەوەندیی تایبەتیان لەوەدایە زۆرترین شتیان بەرامبەر پێدانی کەمترین شت، دەست بکەوێت. کارەکان بە دەنگێکی بەرزتر لە وشەکان قسە دەکەن. Actions speak launder than words.

لەگەڵ ئەوەشدا یاسای نێودەوڵەتیی ئێستا لەڕووی ناوەڕۆك، کەسەکانی، سروشتی، یان ڕێگەی ئامادەکردن و بەرەوپێشچوونەوە جیاوازە لەو یاسایەی کە لە سەدەکانی پێشتر لە ئارادابوو،، گرنگترین ئەو فاکتەرانەی بەشدارییان لەم گۆڕانەدا کردووە دەگەڕێنەوە بۆ ئەو گۆڕانە جەوهەرییەی کە لە پێشکەوتنی یاسای پەیوەندییەکاندا هاتۆتەدی بەرەو دیموکراتیەت چوونی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان لە دەرکەوتنی کەس و لایەنی تری یاسایی جگە لە دەوڵەت.

٢-٤: کەموکوڕییەکانی ئەم یاسایە

یاسای نێودەوڵەتیی گشتی چەند لایەنێکی لاوازو کەموکوڕیی تێدایە، گرنگترین ئەو خاڵە لاوازانە ئەمانەن:

١. یاسای نێودەوڵەتی وا جێگەی گرتووە کە دەوڵەت لە ئاستی نێودەوڵەتی، ئیلتیزام بە هیچ ڕێسایەك لە ڕێساکانی ناکات کە بە ڕەزامەندی و خواستی دەوڵەت خۆی نەبێت، مەگەر چەند ریزپەڕییەك -استثناء- هەبێت[٥٧].

٢. یاسای نێودەوڵەتی لە زۆربارەدا نەیتوانیوە وەك پێویست بەرەنگاری، یان ڕووبەڕووی شەڕ، یان پێشێلکاری ڕێساکانی ببێتەوە. لە توێژینەوەیەکدا کە گۆڤاری تایمی ئەمریکی سەبارەت بە جەنگ وەك بارێکی هەمیشەیی واقیعی ژیانی مرۆڤایەتی بڵاوی کردبۆوە، روون بۆتەوە کە لە ١٨٥ نەوە، تەنیا دە نەوە بە ئاشتی و تەنایی ژیاون، لە ٣٣٥٧ ساڵ، مرۆڤایەتی تەنیا ٢٢٧ ساڵ بە ئاشتی ژیاوە.

٣. یاسای نێودەوڵەتی بە پراکتیك و واقیع دان بە نایەکسانی لەنێوان دەوڵەتان (لە هەموو ڕووەکانی سیاسی و ئابووری وسەربازی و ڕۆشنبیری)یەوە دەنێ و، نەیتوانیوە چارەی

٥٧. سەیری پاشکۆکانی ٢و٣و٤بکە.

ئەم گرفتە بکات و جۆرێك لێکنزیکی پلەبەپلە لەناو ئەندامانی کۆمەڵگای نێودەوڵەتیدا دروست بکات.

٤. یاسای نێودەوڵەتی هەتا ئێستاش ماف بە دەوڵەت دەدات کە لە یەك کاتدا حەریف — نەیار- و ناوبژیوان بێت (واتە دادوەر بێت لە کێسی تایبەت بە خۆی)، کە ئەمەش لە مەسەلەکانی تایبەت بە مامەڵەی وەکیەك (المعاملة بالمثل)، و دژە ڕێوشوێن (التدابیرالمضادة)، و پچڕانی پەیوەندییە دیپلۆماتییەکان...هتد دەردەکەون و بۆ یەکلاکردنەوەی کێشەیەك لە لایەن دادگای نێودەوڵەتی دەبێ لایەنەکان ڕەزامەندی دەربڕن.

٥. لە ڕووی واقیعییەوە، یاسای نێودەوڵەتی لەوە پشتڕاستە کە لە هەندێ ئیشوکاری نێودەوڵەتیدا باڵادەستیی هەندێ لە دەوڵەتانی (بەتایبەت زلهێزەکانی) بەسەرەوەیە.

ئەم بۆچوونانەو زیاتریش کە وەك چاودێر و لە هەمان کاتدا وەك هاوڵاتییەکی ئاسایی گوێبیستی دەزگاکانی ڕاگەیاندن و خستنەڕووی واقیعی سیاسەتی نێودەوڵەتی دەبین، لەوانەیە تا رادەیەك ئاسایی بێت کە دڕدۆنگییەك بەرامبەر ئەم یاسایە دروست ببێت. دەستدرێژیکردن بۆ سەر دەوڵەتانی بێهێز، پێشێلکردنی مەرجەکانی پەیماننامە و ڕێککەوتننامەکان و پشتگوێخستنی مافی چارەنووسی گەلان و قۆرخکردنی سەرچاوەکانی وزەو سامانی گەلان، تۆمەتی ئەوەی کە یاسا لایەنگری دەوڵەتی بەهێز دەکات لەسەر حیسابی لاواز و، دەستوەردانی ناڕەوا لە کاروباری ناوخۆی دەوڵەتاندا، ئەمانەو هی تریش کاریگەریی ڕاستەوخۆیان لەسەر هۆش و هەستی خەڵك بەگشتی هەیە، ئەمەش وا دەکات نائومێدی بەرامبەر ئەحکامەکانی ئەم یاسایە دروست ببێت.

بەڵام وێنەی ڕاستەقینەی قبوڵکراوو بە بەهای یاسای نێودەوڵەتی، ئەم لایەنە نا ئومێدییە ناگەێنێ، دەوڵەتانی جیهان بەم یاسایە پابەندبوون و سەرپێچیکردن لە پرینسیپ و ڕێساکانی حاڵەتی ریزپەڕو بەدەرن، سەدەها پەیماننامەو ڕێککەوتننامە کە زۆر لە بابەت و مەسەلەکانی جێی بایەخ و خەیاڵی مرۆڤیان تێدایە، ئەو دەوڵەتانەی کە واژۆیان کردووە پێیانەوە پابەند دەبن، هەر لە چەسپاندنی ڕێساکانی دیپلۆماسی و داواکاری و دادگایەکانی تایبەت بە قەرەبووکردنەوەی ئەوانەی زیانیان پێکەوتووەو لەسەر دەوڵەتی سەرپێچیکاریان سەپاندووە کە قەرەبووی لایەنی زیانلێکەوتوو بکاتەوە. زۆر لە ڕێساکانی یاسای نێودەوڵەتی هاتوونەتە ناو یاساکانی ناوخۆو بە پێچەوانەشەوە، دادگاکانی ئەو وڵاتانە جیبەجێیان کردوون، یاسای نێودەوڵەتی کۆمەڵێ ڕێوشوێن و ڕێکاری پێشکەشکردووە بۆ یەکلاکردنەوەی ناکۆکییەکانی

نێوان دەوڵەتان کە جێگەی خۆیان گرتووە. لە بواری دادگای نێودەوڵەتیدا ئەم یاسایە زۆر چۆتەپێش، لەگەڵ هەموو ئەمانەدا ئەم یاسایە لە رەوتی پەرەسەندن و پێشکەوتنی خۆیدایە[58].

٢-٥: گرفتی جێبەجێکردنی یاسای نێودەوڵەتی

لە میانەی باسکردن لە سەرچاوەکانی یاسای نێودەوڵەتی، دەبێ بپرسین کە کێ ئەم یاسایە جێبەجێ دەکات، ئەم ریزپەڕانە چین کە کار دەکەنە سەر جێبەجێکردنی ئەم یاسایە [59].

یەکەم: کێ یاسای نێودەوڵەتی جێبەجێ دەکات:

١. پێش هەر کەسێکی تری یاسای نێودەوڵەتی، دەوڵەت لە رێگەی دەزگاکانیەوە بەرپرسە لە جێبەجێکردنی ئەم یاسایەو کەمتەرخەمی دەزگایەکانی یان چاودێریکردن بۆ جێبەجێکردنی رێساکانی یاسای نێودەوڵەتی، رووبەڕووی دەوڵەت دەبێتەوەو بەرپرسیارێتی بەرامبەر کەسەکانی تری یاسای نێودەوڵەتی هەڵدەگرێ، ئەگەر بە پێچەوانەی ئەو رێسایانە رەفتاری کرد. لێرەدا رۆڵی یاسازانان دەردەکەوێ کە دەبێ دەزگاکان بۆ حوکمەکانی ئەم یاسایە رێنوێنی بکەن.

٢. کۆمەڵە سیاسییەکان کە بە مانای یاسایی دەوڵەت نین، بەڵکو لە بارودۆخێکی تایبەتدا دەسەڵاتی راستەوخۆیان بەسەر گەلێك لە چوارچێوەی هەرێمێکی دیاریکراودا دەڕوا، دەبنە هۆیەك بۆ جێبەجێکردنی یاسای نێودەوڵەتی، وەك لایەنەکان لە حاڵەتی ناکۆکی چەکداری ناوخۆ ئەگەر هەندێ دەوڵەت دانیان نا بە لایەنەکاندا، دەبێ پابەندبن بە رێزگرتنی رێساکانی یاسای نێودەوڵەتی بە تایبەت ئەوانەی کە پەیوەندییان بە بواری چەکداری و بێ لایەنی هەیە. هەروەها بزووتنەوەی ئازادیخوازیی گەلان کە لەلایەن کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی دانیان پێدا دەنرێ بۆ دەستەبەرکردنی مافی چارەنووس.

٣. جێبەجێکردنی یاسای نێودەوڵەتی بە هۆی رێکخراوو دەزگا نێودەوڵەتییەکانەوە.

دووەم: ئەو حاڵەتانەی کە بەدەرن (استثناء) لە جێبەجێکردنی رێسای یاسای نێودەوڵەتی حاڵەتە بەدەرەکانی جێبەجێکردنی رێسای نێودەوڵەتی، کە دەوڵەت کار بە پێچەوانەی یاسای نێودەوڵەتی لە بارێکی تایبەتدا دەکات، پاساوی بۆ دەهێنێتەوە، گرنگترینی ئەو حاڵەتانە ئەمانەن:

٥٨. بۆ زیاتر بڕوانە: جیرهارد فان غلان، القانون بين الأمم (٣)، تعريب ايلي وريل، دار الأفاق الجديدة، ص٢٣٣ وما بعدها. و د. رجب عبدالمنعم متولي، الأمم المتحدة بين البقاء والألغاء في ضوء التطورات الراهنة، ٢٠٠٥، ص١٣٥ وما بعدها.

٥٩. د. ابراهيم محمد العناني، ص٢٠٢.

١. سەروەرێتی: زۆر جار دەوڵەت بە پاساوی ناکۆکبوونی رێسایەك لە گەڵ سەروەرێتیی دەوڵەتدا، رێسایەکە جێبەجێ ناکات، بەڵام یاسای نێودەوڵەتی بە هۆی نابابەتی و مەترسی ئەم حاڵەتە، گوێ بەم پاساوە نادات، چونکە دەرگا بۆ خۆدزینەوە لە جێبەجێکردنی رێساکانی ئەم یاسایە دەکاتەوە.

٢. بارودۆخی چاوەڕواننەکراو: سیستەمە یاساییەکانی ناوخۆ ئەم بارەیان بەهەند وەرگرتووەو دادگای نێودەوڵەتی وەك پرینسیپێکی یاسایی گشتی دانی پێدا ناوە. کە خۆی لە رووداوێکی چاوەڕوان نەکراودا دەبینێتەوە کە لە دەرەوەی خواستی لایەنەکان، جێبەجێکردنی رێسایەکە دەکاتە کارێکی کەس نەکردە.

٣. حاڵەتی پێداویستی: لە حاڵەتێکدا کە جێبەجێکردنی رێسایەك باری دەوڵەت گران دەکات و توشی مەترسی و زیانی سیاسی و ئابووری و کۆمەلایەتی بکات، ئەم پرینسیپە ئەگەرچی لە پرینسیپە گشتییەکانی سیستەمی ناوخۆ جێی خۆی کردۆتەوە. بەڵام لە ئاستی نێودەوڵەتی قبوڵ نییە، بۆیە دەبێ لەمبارەدا دەقێکی تایبەت و راشکاوانە هەبێت کە لایەنەکان لەسەری رێککەوتبن.

٤. حاڵەتی بەرگریی رەوا: ئەم پرینسیپە لە ماددەی ٥١ی بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە هاتووە، کە دەوڵەتانی ئەندام چ بە تاك و چ بە کۆ مافی بەرگری لە خۆکردنیان هەیە. ئەگەر بە هێزی سەربازیی دەستدرێژییان کرایە سەر.

٢-٦: کارایی رێسای یاسای نێودەوڵەتی

کارایی رێسای یاسای نێودەوڵەتی لەسەر سێ هۆکاری سەرەکی وەستاوە [60]:

١. سەرچاوەکانی یاسای نێودەوڵەتی، کە چوارچێوەی رەفتاری مامەڵەو هەڵسوکەوتی نێودەوڵەتی دیاری دەکەن.

٢. بەرەوپێشچوونی بنەچەی ئیلزامیەتی یاسای نێودەوڵەتی، کە ئەمەش بۆ دان پێدانان و هەستی فەرمانڕەوایی دەوڵەتان دەگەڕێتەوە کە دەبێ رێز لە حوکمەکانی یاسای نێودەوڵەتی بگرن.

٣. بوونی سیستەمێکی سزا بۆ ئەو کارە ناڕەوایانەی دەرهەق بە یاسای نێودەوڵەتی دەکرێن، چونکە سزا وا دەکات رێسای یاسایی ببێتە ڕاستییەکی واقیعی و هەر ئەمەش ئامرازی جێبەجێکردنی یاسایە.

٦٠. د.غازى حسن صباريني، الوجيز في مبادیء القانون الدولي العام، دار الثقافة للنشر والتوزيع، ط١، ٢٠٠٥، ص ص ١٥- ١٦.

٣
سروشتی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی

باسکردنی سروشتی یاسایی هەر سیستەمێکی یاسایی بە کارێکی ئەستەم و نادیار لە قەڵەم دەدرێت. یاسای گشتیی نێودەوڵەتی گشتیی وەك ماهییەت و سروشت، یاسایەکە پەیوەندییەکانی نێوان کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی بەرێوەدەبات (بەتایبەت دەوڵەت و رێکخراوە نێودەوڵەتییەکان) و یەکەکانی تری ئەم یاسایە (وەك بزوتنەوەی رزگاریخوازیی نیشتیمانی و ئەو هەرێمانەی خودموختارییان وەرنەگرتووە، کۆمپانیا فرەرەگەزەکان یا فرەنەتەوەکان و.. هتد). ئەم یاسایە کە حوکم بەسەر رەفتار و پرۆگرامی کەسەکان و یەکە سەربەخۆیەکاندا دەکات، لە رووی پرسینەوە هیچ یەکێکیان دەسەڵاتی بەسەر ئەویتردا ناشکێ، هەموویان ملکەچی یاسای گشتیی نێودەوڵەتین.

لەژێر رۆشنایی ئەمەدا دەگوترێ زۆربەی رێساکانی یاسای نێودەوڵەتی (رێسای هەماهەنگی و بەیەکەوە ژیان و میانگیرین) بۆ رەفتاری کەسەکان و ئەو یەکە یاساییانەی دەکەونە ئەم چوارچێوەیەوە، نەك (یاسای ئیلزامی مادی و ملکەچکردن)ی ئەوکەس و یەکانە، تەنیا لە چەند بارێکی کەمدا نەبێت[٦١].

لێرەدا پرسیار دەکرێ، ئایا رێساکانی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی رێسای یاسایی دروستن. یاساناسان لەم رووەوە بۆچوونیان جیاوازە، هەندێکیان دەڵێن رێسای یاسایی دروستن، دەبێ دەوڵەتان پێیانەوە پابەند دەبن هەروەك چۆن تاك بە یاسای ناوخۆوە پابەند دەبێت، هەشیانە

٦١. د. أحمد أبو الوفا، الوسيط في القانون الدولي العام، دار النهضة العربية، ط٤، ٢٠٠٤، ل٢٥.

نکوڵی لەوە دەکەن کە ئەم یاسایە، خاوەن رێسای یاسایی ئیلزامی خۆی بێت و بەڵگەشیان ئەوەیە هەر رێسایەك بۆ ئەوەی ببێتە رێسای یاسایی ئیلزامی، دەبێ ئەم مەرجانەی تێدا بێت:

١. لە دەسەڵاتێکی یاسادانانەوە دەرچووبێ.
٢. دەسەڵاتی دادوەری جێبەجێی بکات.
٣. سزای بۆ هەر کەسێ هەبێت کە سەرپێچی و پێشێلکاری ئەم یاسایە بکات.

ئەوانەی نکوڵی لە نەبوونی رێسای ئیلزامی لە یاسای نێودەوڵەتیدا دەکەن، دەڵێن ئەم مەرجانە لەم یاسایایەدا نین، بەڵکو رێساکانی ئەم یاسایە، کۆمەڵە رێسایەکی رەوشتیین و سەرپێچیکردن لەو یاسایە بەرپرسیارێتی یاسایی لەسەر نییە.

هەر بۆیە پێویستە ئەوە بخەینەرووکە یاسای نێودەوڵەتی کۆمەڵێ خاسیەتی هەیە، گرنگترینیان ئەوانەن کە پەیوەندییان بەلایەنی هەیکەلی و بابەتی و کەسییەوە هەیە، کە بەم شێوەیە دەیانخەینە روو[٦٢]:

٣-١: لە رووی هەیکەلییەوە:

ئەوە روونەدەکەینەوە کە ئایا ئەم یاسایە مەرجەکانی یاسادانان و دادوەری تێدایە، ئایا سزایەکی رێکوپێکی بۆ پێشێلکەران هەیە، بۆ ئەوەی یاساییبوونی بسەلمێنرێت؟ لە خوارەوە بە کورتی شرۆڤەی ئەم پرسانە دەکەین:

١- دەسەڵاتی یاسادانان

لەو رووەی کە یاسای گشتیی نێودەوڵەتی، ئەگەرچی لە دەسەڵاتی یاسادانانەوە دەرنەچووە، ناتوانین بڵێین ئەم یاسایە خاسیەتی رێسای یاسایی نییە، چونکە (تەشریع- یاسای دانراو)، تاکە سەرچاوەی یاسادانان نییە، بەڵکو عورف، دادگاو گرێبەست و پرینسیپەکانی یەکسانی و ویژدانی و.. هتد، بە سەرچاوەی یاسا دادەنرێن و خاسیەتی ئیلزامییان هەیە. هەربۆیە کە یاسای گشتیی نێودەوڵەتی لە دەسەڵاتی بالای یاسادانانەوە دەرنەچووە، ناتوانین بڵێین یاسا نییە[٦٣].

٦٢. د. عبدالحسين القطيفي، القانون الدولي العام (الجزء الأول)، مطبعة العاني، بغداد، ١٩٧٠، ص٣٢ وما بعدها، ود.أحمد أبو الوفا، الوسيط في القانون الدولي العام، المصدر السابق، ص ص ٢٥-٢٦.

٦٣. بۆ زیاتر بڕوانە: د. السيد محمد السيد العمران، د. نبيل ابراهيم سعد، محمد يحي مطر، الأصول العامة للقانون، الدار الجامعية، ١٩٩١، ص٥٩.

له لایەکی تر ئەگەر نکوڵی له لایەنی پۆزەتیڤی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی بکەین، ئاژاوەی نێودەوڵەتی دێتە ئاراوە، هەربۆیە ئەو پابەندبوونەی که به ڕێسای یاسایی پەیوەستە، بەگوێرەی بۆچوونی یاسایی ئێستا، مانایەکی قووڵی مەعنەوی و کۆمەڵایەتی هەیە، وێڕای مانا شکڵی و یاساییەکەی، واتە ئەوانەی که مل بۆ ڕێسای یاسایی بەگشتی دەکەن لە ناخی خۆیاندا هەستدەکەن پێش هەموو شتێك پابەندن بە ڕێزگرتن و جێبەجێکردنی ئەم یاسایە چونکە پێویستیان پێیەتی، کەواتە پابەندبوونێکی کۆمەڵایەتی هەیە، کە بەرژەوەندیی هەمووانی تێدایە، ئینجا پابەندبوونی یاسایی دێت.

له لایەکی ترەوە تێبینی دەکەین که پێشکەوتنی سیستەمی ڕێکخستنی نێودەوڵەتی و کۆنگرە نێودەوڵەتییەکان وەك ئەوە وایە که دەسەلاتی یاسادانانی بۆ سیستەمی یاسایی نێودەوڵەتی هێنابێتە ئاراوە، چ له شێوەی کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان بێت یان ڕێکخراوە نێودەوڵەتی و کۆنگرەکان کە لە ژێر چاودێری یان لە چوارچێوەی ئەم ڕێکخراوە دەبەسترێن.

٢- دەسەلاتی دادوەری

نەبوونی دەسەلاتێکی دادوەری کاریگەریی نابێت لەسەر بوونی یاسا، چونکە گرنگی دادوەر تەنیا بۆ جێبەجێکردنی یاسایە، نەك دروستکردنی، لەڕاستیدا یاسا پێش بوونی دادوەر هەیە. لەلایەکی تر یاسای نێودەوڵەتیی دادوەری هەیە وەك ئامرازێك بۆ یەکلاکردنەوەی کێشەکان، لەگەڵ بەرەوپێشچوونی ئەم یاسایەدا بواری دادوەریی نێودەوڵەتیش پێشکەوتووە، کە لە ئەمڕۆدا وردەکاری و ڕێکخستنی زۆری تێدایە، دەوڵەتان ناوبژیوانی (تەحکیم)یان زانیوە، دواتر دادگای دادی هەمیشەیی لە لاهای ساڵی ١٨٩٩ دامەزراوە و دادگای دادی نێودەوڵەتی هەمیشەیی ساڵی ١٩٢٠ و دادگای دادی نێودەوڵەتی لەژێر سێبەری نەتەوە یەکگرتووەکان ساڵی ١٩٤٥ و لە کۆنگرەی ڕۆمای ساڵی ١٩٩٨ یشدا دادگای تاوانەکانی نێودەوڵەتی- المحكمة الجنائية الدولية International Criminal Court دامەزراوە[٦٤].

---

٦٤. بۆ زیاتر بڕوانە: د. حميد السعدي، مقدمة في دراسة القانون الدولي الجنائي، مطبعة المعارف، بغداد، ١٩٧١، ص٤٢ وما بعدها، و د. ضاري خليل محمود و باسيل يوسف، المحكمة الجنائية الدولية، بيت الحكمة، بغداد، ص٢٩ وما بعدها.

٣- سزادان له یاسای نێودەوڵەتیدا

وەك زانراوە ئەرکی سزا گەرەنتیدانە بۆ باش جێبەجێکردنی ئەوەی کە لە ڕێسا یاساییەکاندا هەیە، واتە سزا ئەوکاتە دەست بەوەزیفەکانی دەکات که یاسا پێشێل کرا. بۆیە نەبوونی سزا یان تەواونەبوونی یان لاوازبوونی کار ناکاتە سەر بوونی یاسا، بەڵکو کار لە ڕێکخستنی سیستەمی کۆمەڵایەتی دەکات و هیچ کاریگەرییەکی لەسەر سیفەتی یاسایی یاساکە نییە.[٦٥] لەگەڵ ئەوەشدا لە یاسای نێودەوڵەتیدا سزا هەیە، کە بە شێوەیەکی گشتیی دووجۆر سزا هەیە[٦٦]:

یەکەم: ئەو سزایانەی کە توندو تیژی (بەزۆر سەپاندنیان) لەگەڵدا نییە کە چەند شێوەیەکیان هەیە:

١. سزا مەعنەوییەکان:

ئەم شێوە سزایە زۆر جار شێوازەکانی وەك لۆمەکردن، نارەزایی دەربڕینی دیپلۆماسی، پرۆتستۆکردنی ڕای گشتی، سەرزەنشتکردنی...هتد لەگەڵدایە، کە کۆنگرەکان و ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان ئاراستەی دەوڵەتە سەرپێچیکارەکەی دەکەن. نموونە: کاتێ سەرۆکی هەرێمی کوردستان — سەرۆك بارزانی — لەلایەن جۆرج بۆشەوە پێشوازی لێکرا، تورکیا نارەزایی دایە باڵیۆزی ئەمریکا لە ئەنقەرەو داوای شرۆڤەی لێکرا کە بۆچی بە سیفەتی سەرۆك پێشوازی لە بارزانی کرد ؟ بۆش گوتی بەڵێ سەرۆك بارزانی، سەرۆکی کوردستانە.

٢. پچڕاندنی پەیوەندیی دیپلۆماسی:

واتە بڕینی پەیوەندیی دیپلۆماسی Diplomacy نێوان دوو دەوڵەت، جۆرێکە لە گلەیی وگازندە کە دەوڵەتێکیان لەوی دیکەی دەکات. وەك بڕینی پەیوەندیی نێوان ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاو ئێران لە دوای شۆڕشی ١٩٧٩ی ئێران.

٣. سزادانی دارایی:

ئەمەش لە ئەنجامی دانانی بە بەرپرسیارێتیی نێودەوڵەتی لەلایەن دەوڵەتێکەوە دێت کە سەرپێچییەکی کردبێت، دەبێ قەرەبووی ئەو سەرپێچییەی خۆی بکاتەوە. ئەم سزایانە بە ڕێگەی دیپلۆماسی یان لە ڕێگەی دادوەری یان لە لایەن دادگای دادی نێودەوڵەتییەوە بڕیاریان لێ

---

٦٥. د. السيد محمد السيد عمران واصحابه، المصدر السابق، ص ص ٥٨- ٦٠.

٦٦. د. عبدالحسين القطيفي، المصدر السابق، ص٣٨ وما بعدها، و د. عصام العطية، ص٢٩ وما بعدها.

دەدرێت، نموونە، کێشەی لۆکەربی لەنێوان ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاو لیبیا، لەسەر کەوتنەخوارەوەی فڕۆکەی پان ئەمریکان.

٤. سزادانی یاسایی:

کە دەبێتە هەڵوەشاندنەوە یان وەستانی ئەو هەڵسوکەوتە قانونییانەی کە سروشتێکی نێودەوڵەتیان هەیە، وەك هەڵوەشاندنەوەی پەیماننامەیەك لەبەر نەبوونی مەرجەکانی.

٥. تەمبێکردن

ئەم سزایانە لەلایەن ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکانەوە بڕیاریان لەسەر دەدرێ بەپشتبەستن بە بەڵگەنامەی ڕێکخراوەکە، وەکو دەرکردن و دوورخستنەوەی ئەو دەوڵەتەی کە ئەرکەکانی جێبەجێ نەکردووە. نموونە، ستاندنەوەی مافی دەنگدان لە دەوڵەتێکی ئەندام لە نەتەوە یەکگرتووەکان لە دەرئەنجامی ڕێزنەگرتن لە پرینسیپەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان.

دووەم: ئەو سزایانەی کە بەزۆر سەپاندن (هێز)یان تێدایە

١. کارە پۆلیسییەکان: ئەم جۆرە سزایە پێش دامەزراندنی نەتەوە یەکگرتووەکان لە یاسای عورفی نێودەوڵەتیدا هەبوو.

٢. تۆڵەسەندنەوە: بریتیە لە مامەڵەکردن لەگەڵ ئەو وڵاتەی کە سەرپێچی ڕێسایەکی یاسایی نێودەوڵەتی کردووە بەهەمان شێوە بە مەبەستی وەستاندنی یان بەمەبەستی قەرەبووکردنەوە، ئەمەش چەند شێوەیەکی هەیە، لەوانە:

أ- داگیرکردنی سەربازی: داگیرکردن لەکاتی ئاشتی بۆ بەشێکی ئەو وڵاتەی کە سەرپێچی ئیلتزامێکی نێودەوڵەتی کردووە.

ب- گەمارۆی ئاشتیانە: گەمارۆیەکە کە چەند دەوڵەتێك دەیخەنە سەر ئەو وڵاتەی کە دەستدرێژی کردووە، ئەمەش بۆ ئەوەیە کە لە دەوڵەتەکانی تر دووری بخەنەوە و قەدەغەی بکەن.

پێویستە بزانرێ ئەو تۆڵەسەندنەوەیەی کە هێزی تێدا بەکاردێت جگە لەو حاڵەتانەی کە لە بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکاندا بە ناڕەوا لە قەڵەم دەدرێن و دروستەکەی ئەوەیە کە دەوڵەتان کێشەکانیان بە ئامرازو شێوازی ئاشتیانە چارەسەربکەن بۆ ئەوەی ئاشتی و ئاسایشی نێودەوڵەتی نەکەوێتە مەترسییەوە[٦٧].

---

٦٧. لە ماددەی ٢ لە بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکاندا هاتووە:

٣. سزادانی سەربازی

بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان بەکارهێنانی هێزو هەڕەشە لەلایەن نەتەوە یەکگرتووەکانەوە قەدەغە دەکات، کە دژی سەروەری و سەلامەتی خاکی دەوڵەتێکی تر بەکاربهێنرێت تەنیا لەسێ حاڵەتدا نەبێت، یەکەمیان باری بەرگریی ڕەوا (م ٥١)، دووەمیان حاڵەتی جێبەجێکردنی ڕێوشوێنی سەرکوتکردن لەلایەن ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان بەگوێرەی بەشی حەوتەم لە بەڵگەنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان، سێیەمیشیان بەکارهێنانی هێز لەلایەن بزووتنەوە ڕزگاریخوازەکانەوە.

٤. سزا ئابوورییەکان:

واتە بەکارهێنانی فشاری ئابووری و دارایی بۆ ناچارکردنی وڵاتان کە ڕێز لە یاسای نێودەوڵەتی بگرن، کاریگەرترین جۆریش بریتیە لە گەمارۆی ئابووری کە دەکرێ لەکاتی شەڕو ئاشتیشدا بەکاربهێنرێت. ئەمەش دەوڵەتێك لەگەڵ دەوڵەتێکی تر بەکاری دەهێنێت، یان لە چوارچێوەی نەتەوە یەکگرتووەکاندا بەکاردێت، یان لە لایەن ڕێکخراوە هەرێمیەکانەوە. وەك ئەو سزایانەی خرانە سەر عێراق لە دوای داگیرکردنی کوێت ساڵی ١٩٩٠.

٥. سزا تاوانکارییەکان:

ئەم سزایانە لە جەنگی دووەمی جیهانییەوە دەرکەوتن، کاتێ دادگا، دادگای نۆرنبرگ ١٩٤٥ و تۆکیۆ ١٩٤٦ بۆ گەورە لێپرسراوانی هەڵگیرسێنەرانی جەنگی دووەمی جیهان، بۆ سەرانی ئاڵمان و یابان، دانرا. کۆششی نێودەوڵەتی لەگەڵ دامەزراندنی نەتەوە یەکگرتووەکان بەردەوام بوو بۆ ئەوەی بنەمایەکی باش بۆ سیستەمی نێودەوڵەتی تاوانکاری هەمیشەیی دابنێ و ئەم دوو دادگایە بوونە بنەمای سەرەکی ئەم مەبەستە. نموونەی چەند دادگایەك:

- بڕگەی ٣/ هەموو ئەندامان دەبێ بە ئامرازی ئاشتیانە ناکۆکیە نێودەوڵەتیەکانیان یەکلایی بکەنەوە بەشێوەیەك کە ئاشتی و تەنایی و دادی نێودەوڵەتی ڕووبەڕوی مەترسی نەکاتەوە.
- بڕگەی ٤/ ئەندامان لە پەیوەندیە نێودەوڵەتیەکانیاندا نابێ هەڕەشەی بە کارهێنانی هێز بکەن یان دژ بە سەلامەتی خاك و سەربەخۆیی سیاسی هەر دەوڵەتێك یان بە هەرشێوەیەکی تر بەکاری بێنن کە لە گەڵ ئامانجی نەتەوە یەکگرتووەکاندا ناکۆك بێت.

١. دادگای تاوانکارییە نێودەوڵەتییەکان:

دوای هەوڵێکی زۆرو بێوچانی کۆمەڵی نێودەوڵەتی کە زیاتر لە پەنجا ساڵی خایاند، لیژنەی یاسای نێودەوڵەتی پرۆژەی پرۆگرامی بنەرەتی بۆ دادگای تاوانکارییە نێودەوڵەتییەکان تەواوکردو پێشکەشی خولی چل و نۆیەمی کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکانی کرد. لە ١٧ تموزی ١٩٩٨ لە کۆنگرەی رۆما پرۆگرامی بنەرەتی ئەم دادگایە متمانەی وەرگرت و لە ساڵی ٢٠٠٢ەوە کەوتۆتە واری جێبەجێکردنەوە. ئەم دادگایە لە چەند تاوانێك دەڕوانێت:

- تاوانی لەناوبردنی بەکۆمەڵ (جینۆساید).
- تاوانی دژ بە مرۆڤایەتی.
- تاوانەکانی جەنگ.
- تاوانی دوژمنکاری.
- هەروەها کۆنگرە رایسپارد کە تاوانی تیرۆرو ماددە سڕکەرەکانیش لە ئایندەدا پێناسە بکرێن.[68]

٢. دادگای تاوانکارییە تایبەتییەکان:

لە دوای رووخانی یەکێتی سۆڤیەت و لەگەڵ دەستپێکی سیستەمی نوێی جیهانی و، لەگەڵ باشناخبوونی باهۆزی دیموکراتیەت و مافی مرۆڤ، دوو دادگای تایبەت بۆ لێپرسینەوەو دادگاییکردنی تۆمەتباران بە ئەنجامدانی تاوانی نێودەوڵەتی هاتنە ئاراوە. تایبەتمەندیی ئەم دوو دادگایە سنووردارە، لە رووی شوێن و روودانی تاوانەکەو کاتی تاوانەکە. لەوانە دادگای تاوانکاریی نێودەوڵەتیی تایبەت بە یۆگسلاڤیا لە ساڵی ١٩٩٣، کە تایبەتە بە لێپرسینەوە لە ئەنجامدەرانی تاوانی دژ بە مرۆڤایەتی، لەسەر بنەمای کوشتن و لەناوبردن و کۆیلەکردن و راگواستن و بەندکردن و ئەشکەنجەدان و دەستدرێژی سێکسی و چەوساندنەوە لەبەر هۆیەکانی سیاسی و نەژادی و ئایینی و کارە نامرۆڤایەتییەکانی تر.

هەروەها دادگای نێودەوڵەتیی رواندا لە ساڵی ١٩٩٤، بۆ دادگاییکردنی ئەو کەسانەی کە بەرپرسیاربوون لە کردەوەکانی لەناوبردنی بەکۆمەڵی نەژادی و پێشێلکارییەکانی تر.[69]

٦٨. بۆ زیاتر بڕوانە: د. محمود شريف بسيوني، المحكمة الجنائية الدولية، دار الشروق، ط١، ٢٠٠٤، ص٦ وما بعدها.

٦٩. د. حسين الشيخ طه الباليساني، القضاء الدولي الجنائي، مطبعة الثقافة، اربيل، ٢٠٠٥.

٦. گەرەنتی — الضمان:

بریتییە لەو بەڵێنەی دەوڵەتێك لە پەیماننامەیەك دەیدا سەبارەت بە گەرەنتی جێبەجێکردنی ئیلتیزامێکی نێودەوڵەتی، یان گەرەنتی زاڵ بوون بەسەر پێشێلکردنی ئەو ئیلتیزامەدا.

لەمەشدا دەردەکەوێت کە رێساکانی یاسای نێودەوڵەتی گشتیی، رێسای یاساین و هەموو مەرجەکانی یاساییبوونیان تێدایە. هەروەها دەسەلاتێکی نێودەوڵەتیی گشتیی هەیە کە ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی دەپارێزێ و رێزگرتن لە رێساکانی مسۆگەر دەکا لەسەر ئاستی جیهان ئەویش نەتەوە یەکگرتووەکانە.[70] دەوڵەتان لە دەستوورەکانیاندا دانیان بە رێساکانی یاسای نێودەوڵەتیی گشتیدا ناوە سەرەڕای بڕوانامە فەرمییە دوو قۆڵی و چەند قۆڵییەکان و لەرێگەی دادگای نێودەوڵەتییشەوە.

٣-٢: لە رووی بابەتییەوە:

ئەو یاسایە بەوە جیادەکرێتەوە کە یاسایەکی پێشکەوتووەو کاردەکات بۆ ئەوەی لەگەڵ گۆڕانەکاندا بڕوات و پەیوەندییەکانیش تەنیا سیاسی نین بەڵکو ئابووری و رۆشنبیری و...هتد، هەروەها چوارچێوەی یاساکە چەندین بوار دەگرێتەوە وەك پێشتر باسمان کرد.

٣-٣: لە رووی لایەنی کەسییەوە:

تەنیا پەیوەندیی نێوان دەوڵەتان رێکناخات بەڵکو کەسی تری یاسایی هەیە کە بە شێوەیەکی بەردەوام لە سەر شانۆی نێودەوڵەتیدا خۆیان نمایش دەکەن و کار لە سەر لایەنێك یان زیاتری کارە نێودەوڵەتیەکان دەکەن.

٧٠. د. علي صادق أبو هيف، القانون الدولي العام، المصدرالسابق، ص٧٧.

٤

لقەکانی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی

بەگوێرەی چەند پێوەرێکی سەرەکی، دەکرێ ڕێساکانی یاسای نێودەوڵەتی گشتیی بۆ چەند لقێك دابەش بکرێن، چەند ڕێوشوێنێك بۆ ئەم دابەشکردنە هەیە، ئێمە دوو شێواز هەڵدەبژێرین، یەکەمیان دابەشکردنی یاسای نێودەوڵەتی بەگوێرەی بابەتەکانی، دووەمیان بەگوێرەی چوارچێوەی جوگرافی:

یەکەم: دابەشکردن بەگوێرەی بابەتەکان

بە گوێرەی بابەت، ئەم یاسایە چەند لقێکی هەمەجۆری هەیە، کە گرنگترینیان ئەمانەن:

١- یاسای نێودەوڵەتی بۆ مافەکانی مرۆڤ

تێگەیشتنی جیهان لە پێش سەدەی بیستەم وابوو کە مامەڵەکردن لە چوارچێوەی دەوڵەتدا لەگەڵ هاوڵاتیان لە دەرەوەی چوارچێوەی یاسای نێودەوڵەتییە. بەڵام کۆمەڵی نێونەتەوەیی هەر لە جەنگی یەکەمی جیهانەوە زیاتر دەرکی بەوەکردووە کە دەبێ لانی کەمی گەرەنتی بۆ پاراستنی مافەکانی تاك هەبێت، لەمەوە مافەکانی مرۆڤ بوون بە جێی بایەخی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی، بەو پێیەی کە ئەم مافانە سروشتی و بنەڕەتین بە زاتی کەسایەتیی مرۆڤ و بۆ هەمووان وەك یەکن و پابەندبوون بە ڕێساکانی مافەکانی مرۆڤ ئەرکە.[٧١]

لە ڕاستیدا ئەم تێگەیشتنە بۆ مافەکانی مرۆڤ لە مێژووی هاوچەرخدا بەدیدەکرێ، چونکە چەندین یاسا لە دەوڵەتانی پێشکەوتوو بۆ پاراستنی مافەکانی مرۆڤ (بۆ هاوڵاتی خۆیان)

٧١. بۆ زانیاری سسەبارەت بە مێژووی مافەکانی مرۆڤ، بڕوانە: مافەکانی مرۆڤ، لە بڵاوکراوەکانی مەکتەبی ناوەندی دیراسات و توێژینەوە، پارتی دیموکراتی کوردستان، چاپی یەکەم، دیراسەی ژمارە ٢٣، ١٩٩٦، و د. ابراهیم احمد خليفة، الألتزام الدولي باحترام حقوق الأنسان وحرياته الأساسية، دار الجامعة الجديدة، ٢٠٠٧، ص٢١ وما بعدها

هاتنەئاراوە. دیارترینی ئەو ڕاگەیاندنانە کە کاریگەرییان لەسەر ڕەوتی بەیاساییکردنی مافەکانی مرۆڤ هەبووە، ئەمانەن.[٧٢]

أ- ڕاگەیاندنەکانی ئینگلترا: کە لە دەستپێکدا بەشێوەی بڕوانامە دەرچوون.

١. بڕوانامەی ماگنا کارتە

ئەم بڕوانامە مەزنە لە ساڵی ١٢١٥ جاری بۆ درا، کاریگەریی زۆری لەسەر سەربەخۆیی گەلان داناوە، کۆکراوەو تەواوکەری ڕاگەیاندنەکانی تری پێش خۆی بوو و پرینسیپێکی زۆری مرۆڤدۆستانەی تێدابوو.

٢. گەلاڵەنامەی مافەکان:

ئەم ڕاگەیاندنە لە ساڵی ١٦٢٨ز هاتەئاراوە، بۆ بەرجەستەکردنی مافی بەشداریی پەرلەمان و ئەنجوومەنی (بازرگان و زەویدارەکان) لەسەر ڕەزامەندی بڕیاردان لەسەر دانانی باج شانبەشانی پادشا.

٣. ڕاگەیاندنی مافەکان:

یەکێکە لە گرنگترین ڕاگەیاندنەکان، بەپێی ئەم ڕاگەیاندنە مەلیك ناتوانێ بەبێ پرسی هاوڵاتیان قانون دەربکات و جێبەجێی بکات یان هەمواری بکات. واتە سەروەریی تەشریعی دەستووریی ئینگلترا گەیشتە ئەو باوەڕەی کە پاشا لە هەموو بارەکاندا دەبێت پرسی هاوڵاتیان بکات و ڕایان وەربگرێت، بەپێی ئەم ڕاگەیاندنە دەسەلاتێکی فراوان و ڕێزێکی شایستەتری بە تاکەکەس درا.

٤. ڕاگەیاندنی خەلافەت ١٦٤٨:

ناوەڕۆکەکەی بریتی بوو لە سنووردارکردنی دەسەڵاتی پاشا، سەروەرێتیی قانوون و حاکمییەت، گەرەنتی بۆ مافەکانی مرۆڤ، دیاریکردنی ماف و ئەرکەکان، داواکردنی ئازادی بۆ تاکەکان و جێگیرکردنی پەرلەمان لە مەبەستە سەرەکییەکانی ئەو ڕاگەیاندنە بوون.

أ- ڕاگەیاندنەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا:

لە ١٤ی تەموزی ١٧٧٦ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە بەریتانیا ڕزگاری بوو سەربەخۆیی خۆی وەرگرت. گرنگترین ڕاگەیاندنەکانی تایبەت بە مافەکانی مرۆڤ ئەمانەن:

٧٢. د. جبار صابر طه، النظرية العامة لحقوق الأنسان، منظمة نشر الثقافة القانونية، ط١، اربيل، ٢٠٠٤، ود. محمد يوسف علوان و د. محمد خليل المرسي، القانون الدولي لحقوق الأنسان، دار الثقافة، ط١، ٢٠٠٥.

١. ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی

یەکێکە لە گرنگترین ئەو ڕاگەیەنراوانەی کە لەگەڵ سەربەخۆیی ئەمریکا جاڕیان بۆ درا، کە باس لە سەروەریی گەل و ئازادییە گشتییەکانی تاك دەکات. گرنگترینیان ئەگەر مافەکانی گەل پێشێلکران، گەل مافی یاخیبوونی هەیە.

٢. ڕاگەیاندنی یاسای مافەکان (شريعة الحقوق) ١٧٧٦ – ١٧٩١:

دوای ئەوەی دەستووری ئەمریکا دانراو چەند جارێ هەموار کرا، ناوەڕوکی ئەم ڕاگەیاندنە باس لە ئازادیی تاك و ئازادیی بیروباوەڕو نەهێشتن و قەدەغەکردنی کۆیلایەتی و دیاریکردنی شێوازی ڕێکخستنی هێزی سەربازی و مەرجەکانی هەڵگرتنی چەك و جۆرەکانی دەکات. ئەمانە گرنگترین ئەو ڕاگەیاندنانەن کە لە دەستووری ئەمەریکادا باس لە ئازادی و ماف و ئەرکەکانی مرۆڤ دەکەن.

ب- جاڕنامەی فەرەنسا

لە ٢٦ی ئابی ١٧٨٩ دا جاڕنامەی مافەکانی مرۆڤ و هاوڵاتی فەرەنسی ڕاگەیەنرا، ئەو جاڕنامەیەی پێشوو بە پێشکەوتووتر دادەنرێت و کاریگەریی زۆری هەبووە لەسەر مرۆڤایەتی و لەسەر هەست و سۆزی گەلان. لەژێر کاریگەریی دوو هۆکاردا ئەم جاڕنامەیە ڕاگەیەنرا:

١. کاریگەریی ڕۆشنفیکرەکان: فەیلەسوف و هزرمەندانی ئەوروپی و فەرەنسی کە لە سەدەی ١٧و ١٨ هاتبوونە مەیدان وەکو لۆك و ڕۆسۆ و مۆنتسکیۆو ڤۆلتێر و..هتد هەوێنی هەڵگیرسانی شۆڕشی فەرەنسی بوون.

٢. گەشەسەندنی چینی ناوەڕاست لە ڕووی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوورییەوە کە ئەمانەش بوونە هۆی هەڵگیرسانی شۆڕەش و ڕاگەیاندنی ئەم جاڕنامە مێژووییە.[٧٣]

لە کۆنگرەی نەتەوە یەکگرتووەکاندا لە ١٩٤٢/١٢/١ دا جەخت لەسەر بابەتی مافەکانی مرۆڤ کرایەوەو لە ساڵی ١٩٤١دا سەرۆکی ئەمریکا روزفلت لە نامەیەکیدا بۆ کۆنگرێس باسی ئەوە دەکات کە لە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا مەسەلەکانی تایبەت بە مافەکانی مرۆڤ، جێی بایەخی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دەبن.

لە ساڵی ١٩٤٥ەوە، مەسەلەکانی مافی مرۆڤ لە چوارچێوەی دەسەڵاتەکانی ناوخۆی دەوڵەتاندا قەتیس نەماون، بەڵکو بوونەتە جێی بایەخی کۆمەڵی نێودەوڵەتی و دامەزراوە

٧٣. بڕوانە: د. حسان محمد شفيق العاني، نظرية الحريات العامة تحليل ووثائق، جامعة بغداد، ٢٠٠٤، ص ١٦

یاساییەکان. بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان ئاشتی سیاسی و کۆمەڵایەتی لەناوخۆی هەر دەوڵەتێك و لە ئاستی جیهانیشدا بە بیرۆکەی ڕێزگرتن لە مافەکانی مرۆڤ و مافی گەلان بە ستۆتەوە. ئەم کۆنسێپتە لەم بڕوانامانەدا هاتووەو بەئیلتیزامێکی نێودەوڵەتی داناوە لەسەر شانی دەوڵەتانو لە کاتی پێشێلکردنیان بە ماف و ئەرك و بەرپرسیارێتی کۆمەڵی نێودەوڵەتی دادەنێ کە دەستێوەردان بکات بۆ پاراستنی مافەکانی مرۆڤ.[٧٤]

هەروەکو لە ماددەی (١)ی بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکاندا هاتووە: پێویستە نەتەوە یەکگرتووەکان کار بۆ ڕێزگرتنی مافەکانی مرۆڤ و ئازادییە بنچینەییەکانی سەرجەم خەڵك بەبێ جیاوازی ڕەگەزو زمان و ئایین و بەبێ جیاوازیکردن لەنێوان پیاوو ئافرەتدا بکات، لەم پێناوەشدا بۆ بەرجەستەکردنی ڕێزگرتنێکی ئیجابی لە مافەکانی مرۆڤ، ئەنجوومەنی ئابووریی و کۆمەلآیەتی لە ساڵی١٩٤٦ەوە لە ڕێگەی لیژنەی مافەکانی مرۆڤەوە، کۆششی کردووە بۆ ئەوەی بگاتە ڕێکەوتننامەی جۆراوجۆر کە لایەنەکانی مافەکانی مرۆڤ بگرنەوە. کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ١٠ی کانونی یەکەمی١٩٤٨ دا جاڕی جیهانیی مافەکانی مرۆڤی ڕاگەیاند بەبێ دژوەستانی ئەندامان و بەبێ دەنگدانی هەشت دەوڵەتی (کامپی سۆڤیەت و یۆگسلافیاو عەرەبستانی سعودی و خوارووی ئەفریقیا)، هەنگاوی دووەم دارشتنی پەیماننامەکانی ساڵی ١٩٦٦ بوو بە ناوی هەردوو پەیمانی نێودەوڵەتی بۆ مافە مەدەنی و سیاسییەکان، مافە ڕۆشنبیری و ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان و پروتۆکۆڵی ئارەزوومەندانەی مافە مەدەنی و سیاسییەکان، کە ئەمانە بەسەریەکەوە یاسای نێودەوڵەتیی مافەکانی مرۆڤ پێکدێنن.[٧٥]

ئەمڕۆ سەرچاوەکانی یاسای نێودەوڵەتیی مافەکانی مرۆڤ بە شێوەیەك فراوان بوون و ڕێکخراون، کە ئەم یاسایە، ڕێسا ئیلزامییەکانی خۆی لێ وەردەگرێت و دابەش دەبن بۆ سەرچاوەی ڕەسمی (سەرەکی)و ناڕەسمی. سەرچاوە ڕەسمییەکان بریتین لە سەرچاوەی نێودەوڵەتی، سەرچاوەی هەرێمی و سەرچاوەی ئایینی. سەرچاوەی نێودەوڵەتی، پێکدێت لە سەرچاوەی

٧٤. بڕوانە: بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان ماددەکانی:
(١، ٤، ٦، ١٠، ١١، ١٣، ١٤، ٢٤، ٢٥، ٣٤، ٣٩، ٥٥، ٥٦، ٦٠، ٦٢، ٦٨، ٧٢، ٧٦).

٧٥. د. عبدالكريم علوان خضير، الوسيط فی القانون الدولي العام، الكتاب الثالث، حقوق الانسان، مكتبة الثقافة والنشر والتوزيع، ط١، ١٩٩٧.

جیهانی کە پێکدێت لە بڕوانامەی گشتیی (کە هەموو یان زۆربەی مافەکانی مرۆڤ دەگرێتەوەو لەجیاتی شەریعەی گشتیی مافەکانی مرۆڤە International Bill of Human Rights)) کە بریتییە لە بڕوانامەی نەتەوە یەکگرتووەکان و هەردوو پەیمانی نێودەوڵەتیی ساڵی ١٩٦٦ کە لەمەو پێش ئاماژەیان بۆ کرا)، بڕوانامەی تایبەت (کە تایبەتە بە مرۆگەلێکی دیاریکراو وەك ژن، منداڵ، بەساڵاچوو، کەمئەندام، پەنابەر،...هتد، یان تایبەتە بە مافێکی دیاریکراو وەك ڕێککەوتننامەکانی نەهێشتنی کۆیلە و ئەشکەنجەدان و...هتد، یان ئەو مافانەی کە لە حاڵەتێکی دیاریکراودا هەن وەك ڕێککەوتننەکانی تایبەت بە مافەکانی مرۆڤ لە کاتی ناکۆکی و ململانێ چەکدارییەکاندا، چ نێودەوڵەتی بن یان ناوخۆیی). سەرچاوەی هەرێمی وەك ڕێککەوتننامەی مافەکانی مرۆڤ لە ڕێکخراوە هەرێمییەکان وەك بڕوانامەی دەوڵەتانی ئەنجوومەنی ئەوروپا.

سەرچاوەی ڕەسمیی دووەم، سەرچاوە نیشتمانییەکانن کە بریتین لە دەستوور و ئەو یاسا دانراوە نیشتمانییانەی کە دەقی جۆراوجۆری تایبەت بە پاراستنی مافەکانی مرۆڤیان تێدایە.

سەرچاوەی سێیەم، سەرچاوەی ئایینییە. هەر ئایینێك بەپێی خۆی ڕۆڵی هەبووە لە بەرەوپێشبردنی ڕەوتی مافەکانی مرۆڤ. هەر سێ سەرچاوەی سەرەوە تەواوکەری یەکترن.[٧٦]

لەژێر ڕۆشنایی ئەم شیکردنەوەیەدا، دەڵێین مافەکانی مرۆڤ هاوبەشییەکە لەنێوان دەوڵەت و کۆمەڵی نێودەوڵەتی و ڕێکخراوە نێودەوڵەتی و هەرێمییەکان و تاکەکاندا و پێشێلکردنیان ڕەوایی دەداتە دەستتێوەردانی مرۆیی،[٧٧] هەروەك یەکێکە لە ئامانجەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان. مەسەلەی مافەکانی مرۆڤ مەرجە بۆ وەرگرتنی دەوڵەت و بەردەوامی ئەندامێتی دەوڵەت لە نەتەوە یەکگرتووەکان، ڕێساکانی مافەکانی مرۆڤ لە مێژووی شارستانێتی مرۆڤایەتی بەهای یاسایی و فەلسەفییان هەیە، لە مێژووی هاوچەرخیشدا ئەم بایەخە تۆکمەتر بووە.[٧٨]

٧٦. د. الشافعی محمد بشیر، قانون حقوق الأنسان، منشأة العارف بالأسکندریة، ٢٠٠٤، ط٣، ص٤٣ وما بعدها.

٧٧. بڕوانە د. مهدي جابر مهدي، السيادة والتدخل الأنساني، منظمة نشر الثقافة القانونية، سلسلة (١٣)، ط١، هەولێر، ٢٠٠٤، ص١٥.

٧٨. بۆ زیاتر لە ڕووی فەلسەفی و سیاسی و بە های یاساییەوە، بڕوانە: د. کمال سعدي، حقوق الأنسان في المذاهب الفكرية، مجلة تەرازوو، مجلة اكاديمية، تصدرها نقابة حقوقي كوردستان، العدد ٢٥، عثمان علی حسن

٢- یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی – القانون الأنساني الدولي.

شەڕ پانتاییەکی فراوانی لە ژیانی مرۆڤایەتی داگیرکردووە، لەم ناوەشدا لە هەموو شارستانێتییەکاندا بەشێوەیەك لە شێوەکان ڕێسای عورفی و نووسراو هەبووە کە سنوور بۆ ڕەفتاری جەنگاوەران دادەنێن سەبارەت بە زیان گەیاندن بە دوژمن و نەیاران. لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا هەندێ ڕێسای عورفی هاتنە ئاراوەو جێیانگرت و لەناو کتێبی یاساناسان و ڕاگەیاندنی سەرکردە سەربازییەکان باسیانکراوە. لە نیوەی دووەمی هەمان سەدەدا، بۆ ئەوەی ڕێککەوتنی نێودەوڵەتی لەم بارەیەوە بکرێت و یاسایەك بۆ جەنگ دابنرێت، **هنری دوونان،** مرۆڤدۆستی ناسراوی سویسری بە هۆی ئەو دیمەنە تراژیدیانەی کە لە جەنگی سۆلڤرینۆ بینیبوی، لە ساڵی ١٨٦٣ دا کتێبێکی بە ناوی یادەوەری سولڤرینۆ دانا، دواتر لە ساڵی ١٨٦٤ دا شازدە دەوڵەتی ئەوروپی لە ژنیڤ کۆبوونەوە، یەکەم ڕێککەوتننامەیان لەم بوارەدا بۆ چارەسەری بریندارو نەخۆش لە جەنگدا هێنایەئارا کە بە ڕێککەوتننامەی ژنێڤ ناسراوە، لەم ڕێککەوتننامەیە تا سەرجەم ڕێککەوتننامەکانی ژنیڤی ١٩٤٩و تا هەردوو پڕوتۆکۆلی ١٩٧٧، ئەم یاسایە سەرەتا بە یاسای جەنگ، دواتر بە یاسای ناکۆکییە چەکدارییەکان و ئێستاش بە ناوی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی یان یاسای مرۆڤایەتی ناسراوە، کە یاسایەکی سەربەخۆیەو لە لایەن خاچی سووری نێودەوڵەتی و مانگی سووری نێودەوڵەتی لەژێر چەتری لیژنەی نێودەوڵەتی بۆ چاودێری یاسای مرۆڤایەتی بەڕێوە دەچێ.[٧٩]

کەواتە ئەم یاسایە کە لە کاتی جەنگدا پیادەدەکرێ، دوو بابەتی سەرەکی لە خۆدەگرێ، یەکەمیان بۆ ڕێکخستنی شێوازو ئامرازەکانی جەنگە، دووەمیان بۆ پاراستنی قوربانییەکانی ململانێ سەربازییەکان، مرۆڤ و ئەو شوێنانەیە کە ئەم یاسایە دەیانگرێتەوە. ئەم یاسایە وا پێناسە دەکرێت: کۆمەڵە ڕێسایەکی یاساییە بەگوێرەی پەیماننامە و عورفی تایبەت بە چارەسەری ئەو گرفتانەی کە لە میانەی جەنگی نێودەوڵەتی یان نا نێودەوڵەتی هاتۆتە

وەیسی، البعد القانونی لحقوق الأنسان، بحث منشور في مجلة تەرازوو، مجلة قانونية وسياسية أكاديمية فصلية، يصدرها اتحاد حقوقی كوردستان باللغتين الكوردية والعربية، العدد ٢٩ - ٣٠، ٢٠٠٦، ص٢٩١.

٧٩. د. عمر محمود المخزومي، القانون الدولی الانسانی فی ضوء المحكمة الجنائية الدولية، الثقافة للنشر و لتوزيع، عمان ط، ٢٠٠٨، ص٣٦ ومابعدها، و د. احمد ابو الوفا، النظرية العامة للقانون الدولي الأنساني، دار النهضة العربية، ط١، القاهرة، ٢٠٠٦.

ئاراوە، کە لەبەر مەبەستی مرۆڤایەتی سنوور بۆ بەکارهێنانی شێوازو ئامرازی جەنگ دادەنێ، پارێزگاری لەو کەس وکەل پەل و سامان و شوێنانە دەکات کە بەهۆی ئەم ناکۆکییەوە تووش دەبن.[٨٠]

٣- یاسای سزاکاریی نێودەوڵەتی

مرۆڤایەتی کۆششی کردووە بۆ ئەوەی پێشێلکارانی مافەکانی مرۆڤ، ئەوانەی کە تاوانی نێودەوڵەتی دەکەن، کۆمەڵی نێودەوڵەتی لێپێچینەوەیان لەگەڵدا بکات و لە رێگەی رێسای نێودەوڵەتیی دادوەرانەوە بەسزای دادپەروەرانەیان بگەیەنێت. کۆمەڵێ هۆکاری مێژوویی و بابەتی هەبوون کە کۆمەڵی نێودەوڵەتییان هاندا بۆ ئەوەی بەرپرسیارێتیی سزایی لە ئاستی نێودەوڵەتی بەیاسایی بکات بۆ ئەو کردەوە تاوانکارییانەی کە لە دەرەوەی سنووری دەوڵەت ئەنجام دەدرێن، وەك جەردەی دەریایی دژ بە کەشتی و ماڵ وکەسەکان، بڵاوبوونەوەی بازرگانی کۆیلەی نێودەوڵەتی و ئەو شوێنەوارە فراوانە نا مرۆڤانەی کە لە جەنگەکاندا دێنە ئاراوە، وەك تاوانی دژ بە ئاشتی و تاوانی جەنگ و تاوانی دژ بە مرۆڤایەتی و تاوانی جینۆساید و تاوانی تیرۆری نێودەوڵەتی و... هتد.[٨١]

پرسی بەنێودەوڵەتیکردنی بەرپرسیارێتیی سزایی تاکەکەس Individual Criminal Responsibility لە ئاستی یاساناسیی نێودەوڵەتی بەگشتی و لە ئاستی یاسای سزایی بەتایبەتی، پرسێکی نوێیە. چوار بۆچوونی سەرەکی سەبارەت بەناونانی ئەم یاسایە لەگۆڕێدان[٨٢]:

١. یاسای سزایی نێودەوڵەتی، جەخت لەسەر سیفەتی سزایی یاسا دەکاتەوەو سیفەتی نێودەوڵەتی بۆ زیاددەکات.

٢. یاسای نێودەوڵەتیی سزایی بایەخی زیاتر بە سیفەتی نێودەوڵەتی دەدات تا سیفەتی سزایی.

٨٠. عوسمان عەلی حەسەن، جیاوازیەکانی نێوان یاسای مرۆڤایەتی نێودەوڵەتی و یاسای نێودەوڵەتی بۆ مافەکانی مرۆڤ، گۆڤاری تەرازوو، گۆڤارێکی ئەکادیمی وەرزییە، بە هەردوو زمانی کوردی و عەرەبی، سەندیکای مافناسانی کوردستان، ٢٠٠٨، ژمارە -٣٣- ٣٢، ل٧ و دواتر.

٨١. بڕوانە: د. حميد السعدي، المصدر السابق، ص١٢، وما بعدها.

٨٢. د. ضارى خليل محمود وباسيل يوسف، المحكمة الجنائية الدولية، بيت الحكمة، بغداد، ط ١، ٢٠٠٣، ص٧.

٣. یاسای سزایی سەرو نیشتمانی سیفەتێکی بان- نیشتمانی بە سزا دەبەخشێ و لە یاساکانی نیشتمانی باڵاترە.

٤. یاسای سزایی نێودەوڵەتیی گشتی، ئاماژە بۆ جیاوازی نێوان یاسای گشتیی نێودەوڵەتی و تایبەتی دەکات و لەسەر یاسای سزایی سیمای یاسای گشتیی نێودەوڵەتی دادەنێ.

دەتوانین بڵێین سەرجەم رێسا یاساییەکانی سزای نێودەوڵەتی پێگەیەکی ناوەندیان هەیە لەنێوان یاسای گشتیی نێودەوڵەتی کە پەیوەندیی نێوان کەسەکانی ئەم یاسایە رێکدەخات و یاسای سزایی نیشتمانی، کە یاسای سزایی نێودەوڵەتی بۆ پاراستنی سیستەمی گشتیی نێودەوڵەتی کۆششی بۆ دەکات کە سزادان شکڵێکی دوەلی هەبێت، یاسای سزایی نیشتمانی کە دەیەوێ پارێزگاری لە سیستەمی گشتیی نیشتمانی بکات کە سزادان شکڵێکی ناوخۆیی هەبێت.[٨٣] بۆ سزادانی تاوانبارانی تاوانە نێودەوڵەتییەکان چەندین دادگا دامەزراون:

١. دادگای هەمیشەیی ناوبژیوانی (محكمة التحكيم الدائمة) لە کۆنگرەی لاهای لە ساڵی ١٨٩٩دامەزراوە، لە کۆنگرەی لاهای دووەم گۆڕانی بە سەردا هات.

٢. دادگای هەمیشەیی دادی نێودەوڵەتی لە ساڵی ١٩٢٠دا دامەزراوە.

٣. دادگای هەمیشەیی داد لە ساڵی ١٩٤٦دا لە لاهای دامەزراوەو یەکێکە لە دەزگا سەرەکییەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان.

٤. دادگای تاوانکاریی نێودەوڵەتی: لە میانەی کۆنگرەی رۆما لە ١٧ی تەموزی ١٩٩٨ دامەزراوە، کە ١٢٠ دەوڵەت دەنگیان بۆ داو لە ٢٠٠٢وە کەوتۆتە بواری جێبەجێکردن و لە تاوانەکانی وەك: جینوساید، تاوانی دژبە مرۆڤایەتی، تاوانی جەنگ، تاوانی دوژمنکاری دەڕوانێ، کۆنگرەی ناوبراو ڕایسپاردووە کە پێناسەی تاوانەکانی تیرۆرو ماددە هۆشبەرەکانیش بکرێ هەروەك لە پێشتر ئاماژەمان بۆ کردوون.

٤- یاسای نێودەوڵەتیی پەنابەران

ماددەی (١) لە رێکەوتنی تایبەت بە پەنابەرانی ساڵی١٩٥١، پێناسەی پەنابەران بەم شێوەیە دەکات: ئەو کەسە دەگرێتەوە کە لەسەر بنچینەیەکی بەهێزی چەوساندنەوە، لە بەر هۆی رەگەزی، ئایینی، نەتەوەیی، ئەندامێتی لە گروپێکی کۆمەڵایەتیی تایبەت، یان لەبەر بۆچوونی سیاسی، لە دەرەوەی ئەو وڵاتە بێت کە پێشتر هاوڵاتی ئەو بووە و بە هۆی ئەو

٨٣. د. عبدالوهاب حومد، الأجرام الدولي، جامعة الكويت، ١٩٨٧، ص١٠.

ترسەشەوە ناتوانێ یان حەزناکات بگەڕێتەوە ئەو وڵاتەو لەژێر پارێزگاری ئەودا بمێنێتەوە. یان ئەوکەسەیە کە ڕەگەزنامەی نییەو لە دەرەوەی ئەو وڵاتەیە کە پێشتر تیایدا نیشتەجێ بووە لە دەرئەنجامی ئەو ڕووداوانەوە نایەوێت یان ناتوانێت بە هۆی ئەو ترسەوە بگەڕێتەوە بۆ ئەو وڵاتە.

ڕێککەوتننامەی ڕێکخراوی یەکێتیی ئەفریقی و بانگەوازی قرتاجینە ساڵی ١٩٨٤ئەم پێناسەیان فراوانکردووە تا هەموو ئەوکەسانە بگرێتەوە کە لە دەرئەنجامی ئەو ڕووداوانەی بە شێوەیەکی ترسناک ئاسایشی گشتیی تێکدەدەن وەك ناکۆکی چەکداری و ئاڵۆزی و پەشێوی، وڵاتەکانیان بەجێ دەهێڵن.[84]

یاسای نێونەتەوەیی پەنابەران لەسەر ئەم دەقانەی خوارەوە بنیاتنراوە:

١. ڕێککەتننامەی ساڵی ١٩٥١ نەتەوە یەکگرتووەکان دەربارەی باری پەنابەری.
٢. پرۆتۆکۆڵی ١٩٦٧ی پەیوەندیدار بە پەنابەری.
٣. ڕێککەوتننامەی ڕێکخراوی یەکێتیی ئەفریقی بۆ ڕێکخستنی لایەنەکانی پەیوەندیدار بە گرفتی پەنابەران لە ئەفریقادا.
٤. بانگەوازی١٩٨٤ قرتاجینەی سەبارەت بە پەنابەران.
٥. چەند بڕیارێکی پەسەندکراوی ئەنجوومەنی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان.

پەنابەران مافی پاراستنیان بەپێی یاسای پەنابەران بۆ دابینکراوە، هەروەها خزمەتگوزارییەکانی ئۆفیسی کۆمسیۆنی باڵای پەنابەرانی سەربە نەتەوە یەکگرتووکان UNHCRدەیانگرێتەوە.

٥- یاسای پەیوەندییە دیپلۆماسییەکان

دیپلۆماسی Diploma tie زاراوەیەکی یۆنانییەو بۆ ناو زمانی لاتینی گواستراوەتەوە، ئینجا زمانە ئەوروپییەکان. لە زمانی عەرەبیدا بە ناوی نێردراو یان پەیامنێر هاتووە. ئەگەرچی مێژووی پەیوەندییەکان کۆنە، بەڵام یاساناسانی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی پێیانوایە کە زاراوەی دیپلۆماسی و ماناکانی ئەم چەمکە بەرئەنجامی پەیوەندییەکانی ئەوروپان. ئەمەش لەمیانەی ئەو جەنگە خوێناوییانەی کە لەنێوان دەوڵەتە ئەوروپییەکان هاتنە ئاراوە بۆ ئەوەی

٨٤. بڕوانە: د. فیصل شطناوي، حقوق الأنسان والقانون الدولي الأنساني، دار ومکتبة الحامد للنشر والتوزیع، ط٢، ٢٠٠١، ص٢٣٥ وما بعدها.

کۆتاییان پێ بهێنن و لەسەر پەیوەندیی دیپلۆماسی ڕێکبکەون و کێشەکان بە ئامرازەکانی دیپلۆماسی چارەسەر بکەن. لەمیانەی ئەم پەیوەندیانەدا ڕێسای یاسایی عورفی لەنێوان دەوڵەتاندا هاتەئاراوە، کە نەتەوە یەکگرتووەکانیش هاتەئاراوە، مەسەلەی نووسینەوەی عورفی نێودەوڵەتی لە ڕێککەوتننامەیەکدا بە لیژنەی شەشەم سپێردرا، ئەم لیژنەیەش کۆششێکی زۆری کرد کە ڕێسا عورفییە نێودەوڵەتییەکانی تایبەت بە دیپلۆماسی لە سێ ڕێککەوتننامەی گرنگدا جێبەجێ بکات کە ئەوانیش:

١. ڕێککەوتننامەی ساڵی ١٩٦١ی ڤیەننا بۆ پەیوەندییە دیپلۆماسیەکان.
٢. ڕێککەوتننامەی ساڵی١٩٦٣ی ڤیەننا بۆ پەیوەندییە قونسوڵییەکان.
٣. ڕێککەوتننامەی ساڵی١٩٦٩ی تایبەت بە نێرراوە تایبەتییەکان.[85]

لەگەڵ ئەوەی کە زانایان بۆچوونی جیاجیایان سەبارەت بە پێناسەی دیپلۆماسی هەیە، دەکرێ پێناسەی دیپلۆماسی وا بکرێ: زانست و هونەری نوێنەرایەتیکردنی هەڵوێستی کەسە یاساییە نێودەوڵەتییەکانە لە پەیوەندییەکانی دەرەوەیاندا لە ڕێگەی دەزگایەکەوە کە پێی دەگوترێ نوێنەرایەتیی بەردەوام، چ هەمیشەیی بێت یان کاتی.[86] دیپلۆماسی، ئامرازی سەرەکیی دەوڵەتانە بۆ جێبەجێکردنی سیاسەتی دەرەوە، بۆیە نابێ چەمکی دیپلۆماسی و چەمکی سیاسەتی دەرەوەی دەوڵەت تێکەڵ بەیەك بکەین. وەزیفەی سەرەکیی دیپلۆماسی بەڕێوەبردنی دیالۆگ و دانوستانی دیپلۆماتییە لەنێوان دەوڵەتاندا بە ئامانجی دەستەبەرکردنی ئامانجە هاوبەشەکان. بەم شێوەیە دیپلۆماسی دوو ئامانجی سەرەکی هەیە، یەکەمیان: نوێنەرایەتیی بەرژیوەندییەکانی دەوڵەتان و پاراستنیان، دووەمیان: بەڕێوەبردنی پەیوەندییە ئاساییەکانی نێوان کەسەکانی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی.[87]

٦- یاساکانی بەڕێوەبردنی پەیوەندییە ئابوورییەکان

یەکێك لە دەستە گرنگەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان، ئەنجوومەنی ئابووری و کۆمەڵایەتییە کە بۆ بەدیهێنانی مەبەستەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان هاتۆتەئاراوە کە لە

٨٥. د. سهیل حسین الفتلاوی، الدبلوماسیة بین النظریة والتطبیق، دار الثقافة عمان، ط ١، ٢٠٠٥، ص٧٧ وما بعدها.

٨٦. هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٩٢.

٨٧. د. ابراهیم احمد خلیفة، القانون الدولي الدبلوماسی والقنصلي، دار الجامعة الجدیدة، ٢٠٠٧، ص ص ٦-٧.

مادە (١ برگەی ٣ دا) ئاماژەی پێکراوە و لە ماددەی ٥٥دا درێژەی پێداوە، مەبەستەکانیشی لەم خاڵانەدا چڕدەبنەوە[٨٨]:

١. فەراهەمکردنی ئاستێکی ژیان و دەستەبەرکردنی هۆیەکانی بەکارهێنان بۆ هەموو تاکێك و بەرەوپێشبردنی هۆیەکانی پێشکەوتنی ئابووری و کۆمەلاّیەتی.

٢. دۆزینەوەی ڕێگەچارە بۆ هەموو کێشە نێودەوڵەتییە ئابووری و کۆمەلاّیەتی و تەندروستییەکان و ئەوانەی کە پەیوەندییان پێیانەوە هەیە، لەگەڵ پەرەپێدانی هاوکاریی نێودەوڵەتی لە کاروباری ڕۆشنبیری و زانستی.

٣. کارکردن لەپێناو ڕێزدانان بۆ مافی مرۆڤ و ئازادییەکان لە تەواوی جیهاندا بەبێ جیاوازیدانان بەهۆی رەگەزو زمان و ئایین ونەژاد و پیاوو ئافرەت و ...هتد، لەپێناو چاودێریکردنی ئەو ماف و ئازادییانە.

ئەوەی لەم ناوەدا گرنگ بێت، بایەخپێدانی نەتەوە یەکگرتووەکانە بە مەسەلەکانی ئابووری. کە چەندین وەزیفەی جۆربەجۆریان هەیە. لەلایەکی ترەوە دوای بەرەوپێشچوونی ڕێساکانی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی هاتۆتەئاراوە، گرنگترینیان ئەوەیە کە لە ئاستی پەیوەندییە ئابوورییەکاندا هاتۆتەدی. ئەمەش لەوەدا بەرجەستە بووە کە پەیوەندیی هاوکاری ئابووری و ئاڵوگۆڕی بازرگانی تەنیا لە ئاستی دەوڵەتە پێشکەوتووەکاندا نەماوەتەوە، بەڵکو پەیوەندیی ئابووری نێوان دەوڵەتانی پێشکەوتوو دەوڵەتانی تازەگەشەسەندووش هاتۆتەئاراوە.

هەربۆیە یاسای ئابووریی نێودەوڵەتی لقێکی گرنگی یاسای نێودەوڵەتیی گشتیی هاوچەرخە، بەتایبەت دوای ئەوەی کە مەسەلەکانی (بازرگانی و دراوی و دارایی) بەرگێکی نێودەوڵەتییان بەخۆوەگرتووە. دەوڵەت دەتوانێ دەست بخاتە ناو کاروباری ژیانی ئابووریی نێودەوڵەتی، جا چ بە هاندان و ئاڕاستەکردن بێت یان بە سنووردانان بێ، لە ڕێگەی کاری یاسایی یان کاروباری تری تاکلایەن یان دوولایەن یان چەند لایەنەوە بێت. یاسای نێودەوڵەتیی ئابووری چەند کاروبارێك دەگرێتەوە لەوانە[٨٩]:

- بەرهەمەکانی کەرەستەو خزمەتگوزاری ڕێکدەخات لەوانە هەناردن و هاوردن، لەمیانەی ڕێککەوتننامە نێودەوڵەتییەکان، ڕێکخستنی کاروباری بەرهەمهێنانی بێگانە.
- گرنگیدان بە ئاڵوگۆڕە ئابوورییە نێودەوڵەتییەکان، بەلایەنە جۆراوجۆرەکانی (بازرگانی، دارایی، دراوی).
- لەچوارچێوەی ئەم یاسایەدا کار بۆ سیستەمێکی ئابووریی نێودەوڵەتی نوێ دەکرێت، کە عەدالەتی زیاتری تێدا بێت لە دابەشکردنی کەرەستەو خزمەتگوزاری و پارەو لایەنە باشەکانی ئابووری.
- گرنگیدان بە لایەنی ڕێکخستنی پەیوەندییە ئابوورییە نێودەوڵەتییەکان کە لە بنەڕەتدا بایەخ بە ڕێکخراوە نێودەوڵەتییە ئابوورییەکان لەسەر ئاستی جیهانی و هەرێمی دەدەن، گرنگترین سیماکانی پەیوەندییە ئابوورییە نێودەوڵەتییەکان بریتین لە ((بازرگانیی نێودەوڵەتی، سەرچاوەکانی وزە، گواستنەوەی تەکنەلۆجیا، پەرەپێدانی ئابووریی نێودەوڵەتی، هاوکاری دەرەکی، هاریکاری ئابووریی نێوان دەوڵەتانی خوارووی، گفتوگۆ لەنێوان سەرووی (دەوڵەمەند) و خوارووی (هەژار)، گرفتی قەرزە دەرەکییەکان، بنیاتنانی سیستەمێکی ئابووریی جیهانیی نوێ...هتد)).

لە پەراوێزی ئەمەدا بۆ پێناسەی یاسای نێودەوڵەتیی ئابووری دەڵێین: کۆمەڵە ڕێسایەکی یاساییە کە لەسەر پەیوەندییە ئابوورییە نێودەوڵەتییەکانی نێوان کەسانی یاسای نێودەوڵەتی جێبەجێ دەبێت. کە لەسەر سێ پرینسیپی سەرەکی وەستاوە، ئەوانیش کە ئازادیی بازرگانیی نێودەوڵەتی، یەکسانی لە سەروەرێتی، هاریکاری نێودەوڵەتیی-ن.[٩٠]

٧- یاسای ژینگە

لە سەدەی رابردوودا مەسەلەکانی تایبەت بە ژینگە لە سەرجەم بوارەکانی چالاکی مرۆڤدا، لە ئاستەکانی نێودەوڵەتی و هەرێمی و نیشتمانیدا هاتنەئاراوە، بەتایبەت دوای ئەوەی کە مەسەلەکانی تایبەت بە ژینگە — تێکچوون و مەترسییان بۆسەر ژیانی نەوەکانی ئێستا و

---

٨٨. بڕوانە بڕگەی ١و ٥٥ی بڕوانامەی نەتەوە یەکگرتووەکان.

٨٩. بۆ زیاتر تێگەیشتن و روونکردنەوی ووردی ڕێساو پرنسیپە نێودەوڵەتیەکان سەبارەت بە خولەکانی گفتووگۆو ڕێکەوتننامە نێودەوڵەتی و هەرێمیەکانی تایبەت بە بازرگانی نێودەوڵەتی بڕوانە: د. حسين توفيق فيض الله، اتفاقيات ال (WTO/GATT) وعولمة الملكية الفكرية، مطبعة جامعة صلاح الدين/ اربيل ١٩٩٩، ولنفس المؤلف: قانون التجارة الدولية، محاضرات القيت على طلبة الدراسات العليا/ ماجستير، في كلية القانون — امعة صلاح الدين للسنة الدراسية ٢٠٠٤- ٢٠٠٥.

٩٠. بۆ زیاتر بڕوانە: د. عبدالواحد محمد الفار، طبيعة القاعدة الدولية الأقتصادية، في ظل النظام الدولي القائم، دار النهضة العربية، ١٩٨٥، ص٥ وما بعدها.

ئاینده هەیە، لەوانە سامانی سروشتی، جۆری زیندەوەرەکان، دیاردەی بەوشکانیبوون (بەبیابانبوون)، لافاو و ئەو گۆڕانانەی بەسەر کەشوهەوادا هاتوون، ئەمەش بەهۆی مامەڵەی خراپی مرۆڤ لەگەڵ دارستان و فراوانبوونی بەبیابانیبوون و زیادبوونی دووەم ئۆکسیدی کاربۆن و داخورانی چینی ئۆزۆن و سەرجەم بوارەکانی تری تێکچوونی ژینگە، مەترسییان دروستکردووە.

لەلایەکی ترەوە، مافێکی ئاسایی مرۆڤە کە لە ژینگەیەکی پاک و بێگەردا بژی، مافی دەوڵەت، کۆمپانیا، گروپ و تاکەکان نییە کاریگەرییەکی خراپ بکەنە سەر ژینگەو بە دوکەڵ و هەڵم و تەپ و تۆزو پاشەڕۆك و پاشماوەکانی تر ژینگە پیس بکەن و زیان بە تەندروستیی مرۆڤ بگەیەنن. هەر زیانێکی لەم چەشنە دەبێتە دەستێوەردان لە هاوسەنگیی سروشت و زیان بە هاوسەنگیی بارودۆخێکی ئاسایی ژیان دەگەیەنێ کە مافی خۆشگوزەرانی مرۆڤ دەیخوازێ.

لە ڕوانگەی هەستکردن بەم مەترسییانەو وەك ئەوەی کە مافەکانی مرۆڤ دەیخوازێت، نەتەوە یەکگرتووەکان لە ١٦ی حوزەیرانی ١٩٧٢دا داوای بەستنی کۆنگرەیەکی کردو، سەرەنجام چارنامەی کۆنگرەی تایبەت بە ژینگەی مرۆڤایەتی ڕاگەیەندرا[٩١]، بەو مەبەستەی ڕێنمایی و ڕاسپاردە بدات و بۆ پاراستنی سروشتی ژینگەی مرۆڤایەتی و گەشەپێدانی ئامۆژگاری پێشکەشی گەلانی جیهان بکات و داوادەکات بۆ ئەوەی مافی ژیانی ئاسایی مرۆڤ بەرجەستە بێت و خۆشگوزەرانی بۆ بێتەدی، پێویستە پارێزگاری لە ژینگە بکرێت. لەم پێناوەشدا چەندین ڕێککەوتننامە هاتوونەتەدی لەوانە:

- ڕێککەوتننامەی بەرنامەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ پاراستنی ژینگەUNEP، لە بەرنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان (FAO)، کە ڕێککەوتننامەیەکی نێودەوڵەتی خۆراك و کشتوکاڵە.
- ڕێککەوتننامەی ڕێکخراوی کاری نێودەوڵەتی (ILO).
- ڕێککەوتننامەی ڕێکخراوی دەریاوانیی نێودەوڵەتی (IMO).
- ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتیی بەرنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان (UN).
- ڕێککەوتننامە هەرێمایەتییەکان.
- لیژنەی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ کاروباری ئابووری لە ئەوروپا (لیژنەی UNECE).
- لیژنەی OSPAR. بۆ پارێزگاری ژینگەی سەرووی دەریای ئەتڵەنتی.

٩١. سنگر داود محمد، التنظيم القانوني الدولي لحماية البيئة من التلوث، رسالة ماجستير، مقدمة الى كلية القانون، جامعة صلاح الدين، ٢٠٠٣.

- لیژنەی هلسنکی.
- ڕێککەوتننامەی ڕێکخراوی قەدەغەکردنی چەکی کیمیاوی (OPCW).
- ڕێککەوتننامەی کاری نەتەوە یەکگرتووەکان تایبەت بە گۆڕانی کەشوهەواو پرۆتۆکۆڵی ١٩٩٢/٧/٩ی کیوتو.[٩٢]

لە لایەکی تر، ئەوە ئەرکی دەوڵەتانە، لە بوارەکانی یاسایی و پراکتیکدا کاربکەن بۆ نەهێشتن و ڕێ لە زیان گەیاندن بە تەندروستیی مرۆڤ و گیاندارو ڕووەك بگرن و، ئاوی پاك و خاوێن دابین بکەن، ڕێگە لە پیسبوونی ژینگە بگرن، پاشەڕۆك فڕێ نەدەنە ناو دەریاو ڕووبارەکان و، ناوچەکانی ئابووری و ڕووبارو دەریاچە و ئاوەڕۆکان بپارێزن، بە تایبەت کە پێشکەوتنە زانستییەکان و خراپ بەکارهێنانی تەکنۆلۆژیا کاریگەریی خراپیان کردۆتە سەر ژینگە و سامانەکانی ڕووەکی و ئاژەڵی و دەریایی و...هتد، چونکە ڕووبەڕووی گرفت و کێشە بوونەتەوە.

لەم ڕووەشەوە لەناوخۆی دەوڵەتاندا، گروپ و پارتی جۆراوجۆر دروست بوون کە بۆ پاکوخاوێنی ژینگەو ڕووبەڕووبونەوەی ژینگەی پیس کاردەکەن. هەروەها سەنتەری یاسای نێودەوڵەتیی ژینگەیی کە دامەزراوەیەکی یاسایی ژینگەییە و مەبەستی سوود و قازانج نییە، لە ساڵی ١٩٨٩دا دامەزراوە، بۆ ئەوەی یاسای نێودەوڵەتیی ژینگە کاراو بەهێز بکات و سیاسەتی ژینگەیی لەسەر ئاستی جیهان پەرەپێبدات، لەسەر ئاستی هەرێمی و دووقۆڵیش چەندین ڕێککەوتننامە هاتوونەتەئاراوە، سەرەڕای ئاژانسەکانی ژینگەی سەربە نەتەوە یەکگرتووەکان.

٨- یاسای نێودەوڵەتیی دەریایی

پرینسیپی ئازادیی دەریاوانی وەك ڕێسایەکی یاسای نێودەوڵەتی لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا جێی خۆی گرتووە. پێش ئەوە، هەر دەوڵەتە خۆی بەخاوەن سەرداریێتی لەسەر کەناری دەریایی خۆی دەزانی، هەندێ جار لەسەر هەندێ ناوچەی دوورتریش: بۆ نموونە، ڕۆما داوای سەروەرێتی لەسەر دەریای سپی ناوەڕاست دەکرد، بوندوقیە (ڤینیسیا) داوای سەروەرێتی لەسەر دەریای ئەدریاتیك دەکرد، پورتوگال لەسەر دەریای ڕۆژئاوای ئەفریقاو مۆڵەتی بە کەشتیوانیی بێگانە نەدەداو ڕێگەی نەدەدا کەس بگاتە هیندستان، ئیسپانیا داوای سەروەرێتی لەسەر بەشی خوارووی دەریای ئەتڵەسی دەکرد، بەریتانیا لەسەر بەشی سەرووی خۆی و دەریای

٩٢. بۆ زیاتر بڕوانە:

topics.asp?tid = 1098cr = http://www.assr.org/general

مانشن، دانیمارك و سوید لەسەر دەریای بەڵتیك. دۆزینەوەی ئەمریكاو ئەو بازرگانی و كەشتیوانییەی هاتەئاراوە هانی دەوڵەتانیان دا داواكاریی زێتریان هەبێ وەك سلاوی دەریایی و هەروەها چاودێریی پۆلیس تا گەیشتە ئەوەی كە دەبێ هەر كەشتیەك بەر لەوەی تێپەڕ ببێت مۆڵەتی هەبێ. ئەم حاڵەتە وایكرد ئەوانەی بایەخ بەیاسای نێودەوڵەتی دەدەن گرنگی بەم كێشەیە بدەن، هەندێكیان فیكرەی دەریاوانیی ئازادیان هێنایە بەرباس، هەر بۆیە **گروسیوس** لە كتێبە بە ناوبانگەكەی (دەریای ئازاد)دا هێرشیكردە سەر ئەو دەوڵەتانەی كە داوای سەروەرێتی لەم چەشنەیان دەكرد، داواشیكرد كە پێویستە دەریاوانی بۆ هەموو دەوڵەتان ئازاد بێت. بەڵام بەریتانیا وەك زلهێزێك بە توندی وەلاَمی ئەم بۆچوونەی دایەوە، یاساناسی ئینگلیزی جون سلدن بە پێچەوانەی بۆچوونەكانی گرۆسیۆس، كتێبێكی بە ناوی (دەریای داخراو) دانا، سەرئەنجام چەمكی ئازادیی دەریاوانی سەركەوت.[٩٣]

یاسای نێودەوڵەتیی دەریایی، هەموو ئەو بابەتانە دەگرێتەوە كە پەیوەندییان بە دەریاو سروشتی دەریا و ئەو سەرچاوە یاساییانەوە هەیە كە بەڕێوەیان دەبەن، هەروەها هەموو ئەو هۆكارە گرنگانەی كە كار لە یاسا دەكەن، لەگەڵ پێناسەی كەشتی و سروشتی كەشتی و دیاریكردنی جۆرەكانی.

كۆمەڵی نێودەوڵەتی لە نیوەی یەكەمی سەدەی نۆزدەدا دەستیكرد بە تۆماركردنی بەشێكی كەم لە ڕێساكانی ئەم بوارەو سەرەتا بەو ڕێسایانە دەستی پێكرد كە تایبەتبوون بە جەنگی دەریایی. ڕاگەیاندنی ساڵی ١٨٥٦ پاریسی تایبەت بە جەنگی دەریایی دەستپێكی ئەو تۆماركردنە بوو، دوای ئەوە ڕێككەوتنی ساڵی١٩٠٧ی لاهای تایبەت بە جەنگی دەریایی و ڕاگەیاندنی ساڵی ١٩٠٩ی لەندەن هاتنەئاراوە، دوای دامەزراندنی كۆمەڵەی گەلانیش چەند ڕێككەوتننامەیەكی نێودەوڵەتیی تایبەت بەڕێكخستنی پەیوەندییە دەریاییە نێودەوڵەتییەكان لەكاتی ئاشتیدا هاتنەدی، بۆ نموونە، ڕێككەوتننامەی ساڵی ١٩٢١ی برشلۆنە كە تایبەت بوو بە ئازادیی ترانزێت و سیستەمی ڕێگاكانی دەریاوانی، كە گرنگییەكی زۆری نێودەوڵەتی هەبوو و ڕێككەوتننامەی ساڵی ١٩٢٣ی ژنێفی تایبەت بە سیستەمی نێودەوڵەتی بۆ شوێنی مانەوەو لەنگەرگرتنی كەشتییەكان و پرۆژەی ڕێككەوتنی تایبەت بە (یاسای دەریایی هەرێمی)كە دواتر كۆنگرەی ساڵی ١٩٣٠ی لاهای لێكەوتەوە.[٩٤]

٩٣. د. على صادق أبو هيف، القانون الدولي العام، ص٣٧٨ وما بعدها.

٩٤. د. محمد سامي عبدالحميد و د. محمد سعيد الدقاق، القانون الدولي العام، منشأة المعارف بالأسكندرية، ٢٠٠٤، ص٣٧٦.

كۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەكگرتووەكانیش لە ساڵی ١٩٤٧ەوە لیژنەی یاسای نێودەوڵەتی تایبەت بە ئامادەكردنی تۆێژینەوە و پرۆژەی داڕشتنی ڕێسای یاسایی نێودەوڵەتی لەم بارەیەوە دانا. ئەو پرۆژە یاسایە پێشكەش كۆنگرەی ساڵی ١٩٥٨ی ژنێف كرا و چوار ڕێككەوتننامە هاتنەدی كە تایبەت بوون بە: **یەكەمیان** دەریای هەرێمی و هەرێمی دراوسێی، **دووەمیان** دەریا ئازادەكان، **سێیەمیان** بە ڕاوكردن و پارێزگاری لە سامانە بایۆلۆجییەكانی دەریا ئازادەكان، **چوارەمیان** تایبەت بوو بە پانتایی وشكایی. هەروەها كۆنگرەكە نۆ بڕیاری دا كە لە بنەڕەتدا پەیوەندییان بە تاقیكردنەوەی چەكی ئەتۆمی لە دەریای ئازاد و گرفتی پیسبوونی ئاو بە ماددەی تیشكهاوێژو پاراستنی ڕاوكردن و سیستەمی ئاوە مێژووییەكانەوە هەبوو، هەروەها كۆنگرە ڕەزامەندی لەسەر پرۆتۆكۆڵێكی ئارەزوومەندانەش دا كە تایبەت بوو بەیەكلاكردنەوەی ئەو ناكۆكییانەی كە بە هۆی جێبەجێكردنی ئەم ڕێككەوتننامەوە دێنەدی.[٩٥]

٩- یاساكانی بەڕێوەبردنی بواری هەوایی (بۆشایی) — قوانين تحكم المجال الجوي.

بۆ تێگەیشتن لەم لقە گرنگەی یاسا، پێویستە ئەوە روون بكەینەوە كە جیاوازی نێوان هەرێمی هەوایی (الأقليم الجوي) و بۆشایی ئاسمانی (الفضاء الكوني) چییە، كە بەم شێوەیە دەیخەینە روو[٩٦]:

أ- بەرگە هەرێمی هەوایی: توخمی سێیەمی دەوڵەتە لەگەڵ توخمەكانی وشكانی و ئاوی. ئەو بەشەیە لە بۆشایی ئاسمان كە راستەوخۆ لە سەرووی زەویەوە هەوادارە. ئەو بەشەیە لە دەوڵەت كە دەكەوێتە ژێر ڕكێفی سەروەرێتی، یان ئەو بەشەیە كە دەوڵەت بەگوێرەی ڕێككەوتنێك یان پەیماننامەیەكی نێودەوڵەتی دەسەلاتەكانی خۆی لەسەر پراكتیزە دەكات.

ئەو ڕێسایەی كە ئەم هەرێمە هەواییە ڕێكدەخات، پێی دەگوترێ یاسای نێودەوڵەتیی هەوایی، گرنگی ئەم هەرێمە هەواییە كە بەچینە هەواییەكان دیاری دەكرێت، لەگەڵ یەكەم هەوڵی فڕۆكەوانیی دەستی پێكرد، كاتێ لە ٢١ی تشرینی دووەمی١٧٨٣ز دا باڵۆنێك هەڵدرایە هەوا كە كەسێكی هەڵگرتبوو، ئەمەش سەردەمێكی نوێی لێ كەوتەوە لە مێژووی كۆمەڵی نێودەوڵەتی و كاریگەریی لەسەر زۆر لە بیرو بۆچوونە سیاسی و سەربازیەكان دانا.

٩٥. بۆ زیاتر بڕوانە سەرچاوەی پێشوو، ل٣٧٧ ودواتر.

٩٦. د. عبدالكريم علوان، الوسيط في القانون الدولي العام، (الكتاب الثاني)، مكتب دار الثقافة للنشر والتوزيع، ط١، ١٩٩٧، ص١٣٠ وما بعدها.

بەبەکارهێنانی فڕۆکە لە جەنگی یەکەمی جیهاندا، چەکی ئاسمانی بایەخی زۆرتری پەیداکرد. دواتر پیشەسازیی فڕۆکەوانی بەرەو گواستنەوەی بازرگانیی دوەلی چوو، ئەمەش وایکرد کە فڕۆکە زۆر بەفراوانی بەکاربێت، بەهۆی ئەم پێشکەوتنەش چەندین توێژینەوەی یاسایی لە ساڵی١٩٠١ەوە تا ئێستا کراون و کۆمەڵی نێودەوڵەتی چەندین ڕێککەوتننامەی بۆ ڕێکخستنی ئەم بارانە ڕێکخستووە، کە بە ناوبانگترینیان ڕێکەوتننامەی شیکاگۆی ساڵی ١٩٤٤-ە.[97]

لێرەوە دەکرێ پێناسەی ئەم یاسایە بەم شێوەیە بخەینەڕوو: کۆمەڵە ڕێسایەکە، کاروباری بواری ئاسمانیی نێوان دەوڵەتان و ئەحکامەکانی و رەگەزنامەی فڕۆکەوانی لە ئاسماندا ڕێکدەخەن. سەروەرێتیی دەوڵەت لەسەر هەرێمی هەوایی بە شێوەیەکی شاقوولی تا ئەو ئاستە درێژ دەبێتەوە کە فڕۆکە دەتوانێ هاتوچۆی هەوایی پێدا بکات و ئەم ڕووبەرە بە ٣٠-٤٠کم دەخەملێنرێت.[98]

لە ڕێککەوتننامەی شیکاگۆ، مادده (١) دا هاتووە کە دەوڵەتان دان بەوەدا دەنێن هەر دەوڵەتێك سەروەرێتی تەواوی بەسەر بۆشایی ئاسمانی خۆیدا هەیە و پێنج چالاکی ئازادی فڕۆکەوانی هەیە کە ئەمانەن[99]:

- فڕین بەسەر هەرێمی دەوڵەتێکی بێگانەدا بەبێ نیشتنەوە.
- نیشتنەوە بۆ مەبەستی نابازرگانی بەڵکو بۆکاری تەکنیکی و سوتەمەنی و چاککردنەوە.
- مافی فڕۆکەکانی بازرگانییە کە لە هەرێمی دەوڵەتێکی ئەندام لە ڕێککەوتننامەکەدا بنیشنەوە، سەرنشین و کەلوپەل و پۆستەی ئەو دەوڵەتە دابەزێنێ کە لێیانەوە هاتوون.
- مافی فڕۆکەی بازرگانییە سەرنشین هەڵبگرێ و کەلوپەل باربکات لە هەرێمی دەوڵەتێکی بێگانەوە بۆ دەوڵەتی خۆی.
- هەڵگرتنی نەفەرو بارکردن لە دەوڵەتێکی ئەندام بۆ یەکێکی تر.

٩٧. د. حامد سلطان، القانون الدولی العام، المصدر السابق، ص٥٥٠ وما بعدها، ود. محمد سامی عبدالحمید ود. مصطفی سلامة حسین، القانون الدولی العام، مرکز مکتب الثقافیة، الدار الجامعیة، ١٩٨٨، ص٢٠٥، وما بعدها.

٩٨. د. سهیل حسین الفتلاوی ود. غالب عواد حوامدة، موسوعة القانون الدولی العام، الجزء الثانی، دارالثقافة للنشر والتوزیع، ط١، ٢٠٠٧، ص١٤٦.

٩٩. د. محمد سامي عبدالحميد وصاحبه، القانون الدولي العام، المصدر السابق، ص٢٠٦.

هەروەها ئەو بابەتانەی کە پەیوەندییان بە ئەنجامدانی تاوان لەسەر فڕۆکەو.... هتد هەیە لە چوارچێوەی ئەم ڕێککەوتنە جۆربەجۆرانەدا چارەسەرکراون.

هەرچی بۆشایی ئاسمانیشە ئەو بەشەیە لە ئاسمان کە بەهۆی نەبوونی ئۆکسجین و نەمانی کێشی زەوی لە باری ئاساییدا بۆ ژیان و نیشتەجێ بوون دەست نادات. هەربۆیە هەندێ لە یاساناسان چەمکی ئەم یاسایە بۆ دوو لقی سەرەکی دابەش دەکەن، یەکەمیان: پەیوەستە بەو دەقە یاساییانەی کە چالاکی مرۆڤ ڕێکدەخەن لە بەرگە هەوادا، کە ئامرازە سەرەکییەکەی فڕۆکەیە، پێیان دەگوترێت یاسای فڕۆکەوانیی بازرگانی، دووەمیان: تایبەتە بە چالاکی مرۆڤ لە دەرەوەی بەرگە هەوا، واتە لەو شوێنەی هەوا نامێنێ، سەروەرێتیی دەوڵەتیش نامێنێ، لێرە دا پێی دەگوترێت یاسای ئاسمانیی هەوایی، کە ئامرازەکانی کەشتییە ئاسمانییەکانن.[100]

ب- بۆشایی ئاسمانی لە سەرووی هەرێمی هەوایی. لەگەڵ بەرەوپێشچوونی زانست و تەکنۆلۆژیادا، یاسای ئاسمانی دەرەوە پێشکەوتووە و لەگەڵ بوونی گرفت و هەڵوێست و دەرهاوێشتەی نوێ، بێگومان پێویستی بە ڕێسای یاسای دیاریکراو هەیە. لەگەڵ ناردنی یەکەم کەشتی ئاسمانیی رووسی، سەلوتنیك، لە ساڵی ١٩٥٧دا پێشکەوتن و پتربوونی چالاکییەکانی مرۆڤ لە بۆشایی ئاسماندا، دواتر ناردنی یەکەم کەشتیوانی روسی ئاسمانی گاگارین لە ساڵی ١٩٦١و دابەزینی یەکەم کەشتی لەسەر ڕووی مانگ، (ئەپولو)ی ئەمریکی، لە ساڵی ١٩٦٩ بە کەشتیەوانەوە. پێویستی دانانی ڕێسا بۆ ئەم لقە گرنگەی یاسای نێودەوڵەتیش هاتەئاراوە. بەتایبەت کە کێبڕکێیەکی توند لەنێوان رووسیاو ئەمریکا هەبوو، هەربۆیە کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگلاتووەکان لە ساڵی ١٩٥٨ بە بڕیاری ١٣٤٨ دەزگایەکی دانا بۆ دانانی ڕێسای یاسایی بە مەبەستی ڕێکخستنی بواری بۆشایی ئاسمانی (بەناوی لیژنەی بەکارهێنانی ئاشتییانەی بۆشایی دەرەکی). ئیدی (٥) ڕێککەوتننامەی سەرەکیی تایبەت بە دۆزینەوەو کۆنترۆڵی بۆشایی ئاسمان هاتنەئاراوە کە ئەمانەن.[101]

○ پەیماننامەی تایبەت بەو پرینسیپانەی کە چالاکی دەوڵەتان بەڕێوەدەبەن لە دۆزینەوەو بەکارهێنانی بۆشایی ئاسمانیی دەرەکی بە مانگ و تەنە ئاسمانیەکانیشەوە لە **٢٧**ی کانوونی

١٠٠. د. أبو زید رضوان، القانون الدولی الجوی وقانون الطیران التجاری، دارالفکر العربي، القاهرة، ص٨.

١٠١. د. محمد المجذوب، الوسیط في القانون الدولی العام، المصدر السابق، ص٤٣٥، ود. أحمد أبو الوفا، الوسیط في القانون الدولی العام، ص ص٢٧٦ -٢٧٧.

١٩٦٧، كه باس له ئازادیی دۆزینەوەو بەکارهێنان و خستنە ژێر ڕکێفی فەزا دەکەن، کە سەروەریێتی هیچ دەوڵەتێکی بەسەرەوە نییە.

- ○ ڕێککەوتننامەی ڕزگارکردنی کەشتیەوانان، گەڕانەوەی خۆیان و ئەو شتانەی کە چوونە بۆشایی لە ٢٢ی نیسانی ١٩٦٨ بەسترا، لەمەڕ چۆنیەتی یارمەتیدانی کەشتیوان لە کاتی ڕووداو، هەروەها گەڕاندنەوەی کەشتییەکە بۆ دەوڵەتی خۆی.
- ○ ڕێککەوتننامەی تایبەت بە بەرپرسیاریێتیی نێودەوڵەتی تایبەت بەو زیانەی کە لە کەشتی ئاسمانی دەکەوێتەوەو لە ٢٩ی ئازاری ١٩٧٢ دا بەسترا. ئەمەش لەسەر هەموو ئەو داوایانە جێبەجێ دەبێت کە لە هەر زەرەرێکی کەشتیوانی ئاسمانییەوە سەرچاوەی گرتبێت، جا کەشتییەکە سروشتێکی سەربازی هەبێت یان شارستانی.
- ○ ڕێککەوتننامەی تۆمارکردنی ئەو شتانەی کە بۆ بۆشایی هەڵدەدرێن. ئەم ڕێککەوتننامەیە لە ١٤ی کانوونی یەکەمی ١٩٧٥دا بەستراوە کە دەبێ دەوڵەتان کەشتییەکانیان لە لای سکرتێری نەتەوە یەکگرتووەکان تۆمار بکەن.
- ○ ڕێککەوتننامەی ساڵی١٩٧٩ کە حوکمی چالاکی دەوڵەتان سەبارەت بە مانگ و تەنە ئاسمانیەکان دەکات، کە نزیکە لە دەقەکانی پەیماننامەی ساڵی ١٩٦٧، ئەگەر چی دانی بەوەدا داناوە کە مانگ و بەروبوومەکانی کەلتوری هاوبەشی مرۆڤایەتین.

هەروەها گرفتەکانی تر سەبارەت بەم چالاکییانە لە چوارچێوەی ئەم ڕێککەوتننامەیەدا چارەسەرکراون.

١٠- یاسای پەنابردنە بەر هێز:

لە بواری یاساناسی نێودەوڵەتیدا، یاسای نەهێشتنی شەڕ یان مافی شەڕکردنیشی پێ دەگوترێت. پەنابردنەبەر بەکارهێنانی هێز، تا کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانیش کارێکی ناڕەوا نەبوو، بەڵکو وەك ڕێگەیەکی پەسەندکراو بۆ کۆتاییهێنان بە ململانێکان دادەنرا.

ئەم بۆچوونە ئەو پرسیارە دێنێتە پێش کە ئایا جەنگ کارێکی ڕەوایە؟ ئەگەر شەڕی دەوڵەت بۆ بەرپەرچدانەوەی کارێکی دوژمنکارانە بێت، یان بۆ پاراستنی مافێکی بێت، کە بەبێ پاساو پێشێلکراوە، ئەوا جەنگ لەم بارەدا لە لایەك لە خانەی بەرگری لە خۆکردندایە و لە لایەکی تر سزایە کە پارێزگاری لە مافی ئەو دەوڵەتە دەکات بۆ پاراستنی ماف و ڕەتدانەوەی کاری دوژمنکارانە. بەڵام ئەگەر جەنگ بۆ زاڵبوون و داگیرکردن و دەسەڵات سەپاندن و خستنەژێر رکێفی دەوڵەتانی تر بێت، ئەوا کارێکی ناڕەوایە و دەبێ بە ڕەهایی

قەدەغە بکرێت، بۆیە زۆربەی یاساناسان باس لە جەنگی ڕەوا دەکەن کە دەوڵەت پەنای بۆ دەبات بۆ ئەوەی بەرگری لە ماف و بەرژەوەندییەکانی بکات و ئەم شەڕە ڕەوایی وەردەگرێ، بەڵام جەنگی ناڕەوا یان دوژمنکارانە، ئەوا سیفەتی ناڕەواییان پێدابوو و هەر کارێکی لەم چەشنە ئەوا بە شەڕانگێزی لە قەڵەم دەدرێ، بۆیە یاسای جەنگ و بەکارهێنانی هێز هەیە تا ئەم کارانە ڕێکبخات و لە گەڵ لایەنی مرۆڤایەتی بگونجێت.[١٠٢]

بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان بە یەکجاری قەدەغەی کردووە کە ئەندامانی ئەم ڕێکخراوە لە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکانیاندا هێز بەکاربێنن، یان هەڕەشەی هێزبەکارهێنان بکەن، بەڵام لە کاتێکدا دەوڵەتێك یان کۆمەڵە دەوڵەتێك پەلامار دەدرێن لە لایەن دەوڵەتێك یان کۆمەڵە دەوڵەتێکی ترەوە، ئەوا بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان مافی خۆپاراستن و بەرگری لە خۆکردن چ بە تاك چ بە کۆمەڵ دەپارێزێت، هەروەها ئەنجوومەنی ئاسایش بە گوێرەی بەشی حەوتەمی میساق دەتوانێ بۆ سەرکوتکردن و گێڕانەوەی ئاشتی هێز بەکاربێنێ، هەروەها بۆ پاراستنی ئاشتی، بۆ بزووتنەوە ئازادیخوازەکان کە بۆ بە دەستهێنانی مافی چارەنووسی گەلەکانیان خەبات دەکەن، وەك پێشتر ڕوونکراوەتەوە بەکارهێنانی هێزیان بە ڕەوا زانیوە، مافی بەرگری ڕەوایە کە لە مادەدە (١٢)ی بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکاندا هاتووە، لە لایەك لە چوارچێوەی ماف و ئەرکی دەوڵەتانە، لە لایەکی تر لە گەڵ پێداویستی یاسایی و لایەنەکانی یەکسانیپارێزی و دادخوازیدا دەگونجێت و ناساندنێکی یاسایی سیستەمی نێو دەوڵەتی هاوچەرخە.[١٠٣]

١١- یاسای ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان

ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان کە لە گۆڕانکارییەکانی سەدەی نۆزدەی کۆمەڵی نێودەوڵەتی کەوتوونەتەوە لە کاتێك کە بیری دەوڵەتی نەتەوەیی هاتە ئاراوە، ئەو گۆڕانە خێرایانەی کە چەمکی بەرژەوەندی و جۆری پەیوەندییەکانی نێوان دەوڵەتان دەیخوازێت. دەرکەوتنی ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان و پێشکەوتنیان بۆ دوو هۆکاری سەرەکی دەگەڕێتەوە[١٠٤]:

١٠٢. د. علي صادق أبو هيف، المصدر السابق، ص٧٨٢.

١٠٣. د. حسن الجلبي، المصدر السابق، ص٤٣٨.

١٠٤. د. فخري رشيد المهنا و د. صالح ياسين داود، المنظمات الدولية، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، جامعة الموصل، ص٥-١٣.

١. باری ململانێ و جەنگی ئەوروپا و جیهان بەگشتی، سەرنەکەوتنی کۆنگرەو هاپەیمانێتییەکان بۆ بەرقەرارکردنی ئاشتی و ئاسایش، ئەمەش وای لە رووناکبیر و بیریاران کرد کە داوای هاتنە ئارای ڕێکخراوی لەم جۆرە بکەن.

٢. پێشکەوتنی زانستی و تەکنۆلۆژی و شۆڕشی پیشەسازی و باری ئابووری و ئالوگۆڕی بازرگانیی نێودەوڵەتی، ئەمەش بەهۆی نزیکی نێوان کیشوەرەکان، پێویستی دەکرد کە ڕێکخستنێك هەبێت، بەردەوام و جێگیر تا گەیشتە ئەوەی کە ئەمڕۆ هەیە.

یاساناسان پێناسەی جۆربەجۆریان بۆ ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان کردووە، دەکرێ لەناویاندا ئەو پێناسەیە وەربگرین کە دەڵێ (ڕێکخراوی نێودەوڵەتی دامەزراوێکی نێودەوڵەتی هەمیشەییە، خاوەن خواستی زاتی خۆیەتی و کەسایەتی نێودەوڵەتیی سەربەخۆی هەیە، بە ڕێککەوتنی چەند دەوڵەتێك دێتەدی، بۆ ئەوەی ئەو تایبەتمەندی و دەسەڵاتانە پیادەبکات کە لە ڕێککەوتنەکەدا هاتوون). لەمەوە تێدەگەین ئەم ڕێکخراوانە چەند توخمێکیان هەیە وەك، خەسڵەتی نێودەوڵەتی، بەردەوامی، خواستی سەربەخۆ و خاسیەتی ڕێککەوتن.[١٠٥]

ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان چەند جۆرێکن لەوانە[١٠٦]:

- ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان- ئامانجدار: کە بۆ ئامانجێکی تایبەت کاردەکەن، وەك ڕێکخراوی ئابووری، سەندوقی دراوی نێودەوڵەتی، بازاڕی ئەوروپی، ڕێکخراوی بازرگانیی نێودەوڵەتی و هتد.
- ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان- سیاسی: وەك یەکێتیی ئەوروپا، بزووتنەوەی بێ لایەنەکان، کۆمکاری عەرەبی. هتد.
- ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان- سەربازی: کە بە هاوپەیمانییە نێودەوڵەتییەکانیش ناوزەد دەکرێت، وەك پەیمانی ئەتلەسی، پەیمانی جارانی وارشۆ..هتد.
- ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان - هونەری: وەك ڕێکخراوی تایبەت بە پارێزگاری لە موڵکییەتی ئەدەبی و هونەری، یەکێتیی نێودەوڵەتی بۆ گەیاندنی پەیوەندیی بەسیم و بێتەل، ڕێکخراوی نێودەوڵەتی بۆ چاودێری کەشوهەوا، ڕێکخراوی فڕۆکەوانیی مەدەنی..هتد.

---

١٠٥. د. رشاد عارف السيد، الوسيط فی المنظمات الدولية، ط٢، ٢٠٠٧، ص١١-١٤.

١٠٦. د. سهيل حسين الفتلاوي، التنظيم الدولي، دار الثقافة للنشر والتوزيع، ط١، ٢٠٠٧.

- ڕێکخراوی نێودەوڵەتی-کۆمەڵایەتی: وەك ڕێکخراوی پەروەردەو زانست، یەکێتی پەخش و بڵاوکردنەوە و وێستگەکان، ڕێکخراوی تر کە بایەخ بە زانست و ڕۆشنبیری و پەروەردەو فێرکردن و توێژینەوەی زانستی و ڕاگەیاندن و بڵاوکردنەوە...هتد دەدەن.
- ڕێکخراوی نێودەوڵەتی- مرۆڤایەتی: وەك ڕێکخراوەکانی مرۆڤدۆستی و خێرخوازی، نموونە: لیژنەی نێودەوڵەتیی مافەکانی مرۆڤ، ڕێکخراوی مافەکانی مرۆڤی یەکێتیی ئەوروپا،...هتد، ڕێکخراوە نێودەوڵەتییە ناحکومییەکان، وەك ڕێکخراوی هیومان رایتس وۆچ، ڕێکخراوی لێبووردنی نێودەوڵەتی و ڕێکخراوی پزیشکانی بێ سنوور.
- ڕێکخراوی نێودەوڵەتی دارایی: وەك سندووقی دراوی نێودەوڵەتی و بانکی نێودەوڵەتی بۆ بنیاتنان و ئاوەدانکردنەوە....هتد.
- ڕێکخراوی نێودەوڵەتی- ڕۆشنبیری: بۆ ڕێکخستنی پەیوەندییە ڕۆشنبیرییەکان لەنێوان دەوڵەتان و ئاڵوگۆڕی ڕۆشنبیری و ئیسلامی وەك یونسکۆ.
- ڕێکخراوە دادوەری و یاساییەکان: وەك دادگای دادی نێودەوڵەتی و دادگای سزادانی هەمیشەیی و...... هتد
- ڕێکخراوی فرەکار و مەبەست:

بەمەبەستی ئەنجامدانی چەندین ئامانجی سیاسی و ئابووری و سەربازی و مرۆڤایەتی و خێرخوازی، وەك نەتەوە یەکگرتووەکان، ڕێکخراوی خواروی ڕۆژهەلاتی ئاسیا، کۆنگرەی ئیسلامی و کۆمکاری دەوڵەتانی عەرەبی.

دووەم:

ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان بەگوێرەی پێگەی جوگرافییان دابەش دەبن بۆ ڕێکخراوی جیهانی و ڕێکخراوی هەرێمی:

أ- ڕیکخراوی جیهانی: کە تیایدا ئەندامێتی بۆ هەموو دەوڵەتانە، چەند جۆرێکن لە وانە:

○ ڕێکخراوی جیهانیی بێ مەرج

کە لە کۆندا هەبووە و بەبێ هیچ مەرجێك دەوڵەت قبوڵ دەکات. هەنووکە ئەم جۆرە ڕێکخراوەیە نەماوە، وەکو ڕێکخراوی پۆستی جیهانی کە تا ساڵی ١٩٤٧ مابوو.

○ ڕێکخراوی جیهانیی مەرجدار:

دەبێ دەوڵەت مەرجی تێدابێت و ڕیکخراوەکە قبوڵی بکات، بۆ بوونە ئەندام دەوڵەت داوایەك پێشکەش دەکات، وەکو نەتەوە یەکگرتووەکان، ڕێکخراوی بازرگانیی جیهانی و ڕێکخراوی کاری نێودەوڵەتی.

ب-   ڕێکخراوی هەرێمی:

ئەو ڕێکخراوانەن کە پەیوەندیی نێوان دەوڵەتان ڕێکدەخەن کە چوارچێوەیەکی هەرێمی یان ناوچەیی یان بەرژەوەندیی هاوبەش کۆیان دەکاتەوە، گۆتەی ڕێکخراوی هەرێمی زۆر پێشکەوتووە، کە سەرەتا گوزارشتێکی هەرێمی بوو ئەوا ئێستا هۆکاری جوگرافی هۆکاری بنەڕەتی نییە بۆ دیاریکردنی ڕێکخراوی جوگرافیی هەرێمی، بەڵکو ئەو دەوڵەتانە دەگرێتەوە کە لەیەك هەرێمدا نین وەك کۆمکاری دەوڵەتانی عەرەب کە دەوڵەتانی ئاسیاو ئەفریقیا دەگرێتەوە. چەند جۆرێکن:

- فاکتەری جوگرافی لە ڕێکخراوە هەرێمییەکاندا

فاکتەری جوگرافی بنەمایەك و پێویستییەکە بۆ دیاریکردنی ڕێکخراوەی هەرێمی و ڕێکخراوەی جیهانیش بۆ ڕێکخستن و جێبەجێکردنی ئامانجەکانیان کار بۆ دابەشکردنی جیهان دەکات بۆ ناوچەی هەرێمی جوگرافی. نموونە نەتەوە یەکگرتووەکان ناچار بوو کە چالاکییەکانی دابەش بکات لە ڕێگای ئاژانس و نووسینگەی هەرێمیی جوگرافی یان لە ڕێگەی دەوڵەتانی ناوچەنشین بە دروستکردنی ڕێکخراوی هەرێمی تایبەت بەخۆیان لەو ڕێکخراوە هەرێمییانەی کە لەسەر بنەمای جوگرافی دروست بوون وەك ڕێکخراوی دەوڵەتانی ئەمریکای لاتینی، ڕێکخراوی یەکێتیی ئەوروپا، ڕێکخراوی یەکێتیی ئەفریقیا، ڕێکخراوی ئاسیان.

- هۆکاری سیاسی لە ڕێکخراوە هەرێمییەکاندا.

جگە لە هۆکاری جوگرافی، هۆکاری هاریکاری هاتەئاراوە، ڕێکخراو هەیە لەسەر بنەمای لێکنزیکی سیستەم یان ئایدۆلۆژی دامەزراوە وەك یەکێتیی ئەوروپا، یان بەهۆی ناردەی سامانی سروشتی بنەڕەتی وەك ڕێکخراوی دەوڵەتانی هەناردەی نەوت (ئۆپێك)، یان هۆکاری نەتەوەیی وەك کۆمکاری عەرەبی، یان هۆکاری ئایینی وەك کۆنگرەی جیهانی ئیسلامی، یان فاکتەری ئارامی و ئاسایش وەك بزووتنەوەی بێ لایەن و کۆمۆنوێڵسی بەریتانی و یەکێتیی رووسی بۆ دەوڵەتە سەربەخۆکان و پەیمانی باکوری ئەتڵەسی، دەکرێ ڕێکخراوی هەرێمی بۆ هەموو دەوڵەتان کراوەبێ وەك ڕێکخراوی کۆنگرەی ئیسلامی کە بۆ هەموو دەوڵەتانی ئیسلامی کراوەیە، یان داخراوە وەك ئەنجوومەنی هاریکاری دەوڵەتانی کەنداوی عەرەبی.

- ڕێکخراوی هەرێمیی سنووردار لە چوارچێوەی ڕێکخراوێکی هەرێمیدا وەك ئەنجوومەنی هاریکاریی دەوڵەتانی کەنەدا، یەکێتی مەغریبی،.......هتد.

١٢- یاسای بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی

بەرپرسیارێتی responoler وشەیەکی قانوونیی ڕۆمانییە، کە سەرەتا مانایەکی ئابووری و دارایی دەبەخشی و هیچ ئاماژەیەکی بۆ بەرپرسیارێتی لە هەڵەی تێدا نەبوو لەنێوان خاوەنقەرزو قەرزدارو کەفیلی خاوەنقەرز. بەلاّم ناوەڕۆکی بەرپرسیارێتی لە سەدەکانی ناوەڕاستدا گۆڕا، یاساناسان جێگەی یاسای کلێساو پیاوانی لاهوتیان گرتەوەو پوختەی ئەو یاسایە ئەوەیە کە هەڵسوکەوتی تاك بەشێکی گرنگی بەرپرسیارێتییە، هەڵە پێوەری سەرەکیی بەرپرسیارێتییە، دەبێ تاك ئەنجامی هەڵەی خۆی وەئەستۆ بگرێ. گرۆسیۆس ئەم کۆنسێپتەی لە بەرپرسیارێتی وەرگرتووە.[١٠٧] یاساناس ئەنزیلۆتی مەسەلەی بەرپرسیارێتی بەستەوە بە قەرەبووکردنەوەی زیان لێکەوتوو. دادگای هەمیشەیی دادی نێودەوڵەتی ئاماژەی بەم ڕێسایە داوە لە کێشەی کارخانەی شاروف،کە دەڵێ (پرینسیپێك هەیە لە یاسای گشتیی نێودەوڵەتیدا کە دەڵێ هەر چەشنە پێشێلکارییەکی ڕێسایەك دەبێ بەشێوەیەکی گونجاو چاك بکرێتەوە، قەرەبووبکرێتەوە، کە ئەمەش دەرئەنجامێکی گرنگی پێشێلکردنی هەر پەیماننامەیەکە ئەگەر لە پەیماننامەکەشدا نەهاتبێت. کەواتە هەڵسوکەوتی زیانبەخشی کەسێکی یاسایی نێودەوڵەتی بەرپرسیارێتیی نێودەوڵەتی دەکەوێتە سەر).[١٠٨]

لیژنەی یاسایی نێودەوڵەتی سەربە نەتەوە یەکگرتووەکان پرینسیبی بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی جێگیر کردووە لەسەر بابەتی بەرپرسیارێتیی دەوڵەت بەهۆی ئەو زیانەی کە تووشی کەس و پارەی بێگانە دەبێت لە خاکەکەیدا. بۆیە لە ماددەی یەکدا هاتووە کە دەبێ دەوڵەت قەرەبووی بکاتەوە.[١٠٩]

سیستەمی یاسایی نێودەوڵەتی وەك سیستەمە یاساییەکانی تر ئیلتیزامات لەسەر کەسەکانی دروست دەکات کە دەبێ جێبەجێی بکات و مافیان دیاری دەکات، هەربۆیە کەسی یاسایی نێودەوڵەتیش کە ئەرکەکانی جێبەجێی نەکرد، ئەوا بەرپرسیارێتی دەکەوێتە ئەستۆ. عورفیش ئەمەی قبوڵ کردووە، هەندێ حوکم لەم بارەوە لە ڕێککەوتننامە نێودەوڵەتییەکاندا

---

١٠٧. د. غسان الجندي، المسؤولية الدولية، مطبعة التوفيق، ط١، ١٩٩٠، ص ص٣-٤.

١٠٨. نفس المصدر السابق، ص٤.

١٠٩. د. علي صادق أبو هيف، المصدر السابق، ص٢٤٨.

هاتوون، لە یاسای نێودەوڵەتیدا پێگەی یاسایی بەهێزیان بۆ پەیدابووە.[110] کەواتە بەرپرسیارێتیی نێودەوڵەتی، سیستەمێکی یاساییە کە هەر کەسێکی یاسای نێودەوڵەتی کارێکی ناڕەوا بکات، واتە کارێك بکات پێچەوانەی یاسای نێودەوڵەتی یان کارێك نەکات کە بێئیلتیزامی یاسایی لێبکەوێتەوەو زیان بەکەسێکی تر بکەوێت، ئەوا بەرپرسیارێتیی قەرەبووکردنەوەی دەکەوێتە سەر.[111]

بەرپرسیارێتیی نێودەوڵەتی یان ڕاستەوخۆیە یان ناڕاستەوخۆیە (کاتێ دەوڵەت لەژێر سیستەمی "حیمایە"، یان ماندێت، یان چاودێری" دابێت، مەرجەکانی ئەوەن کە دەبێ کارەکە بدرێتە پاڵ دەوڵەت، یان ناڕەوا بێت، لە دەرئەنجامی ئەوکارە ناڕەوایەدا زیان کەوتبێتەوە. لە ساڵی ١٩٩١ ەوە پڕۆژەیەك لەلایەن لیژنەی یاسای نێودەوڵەتییەوە سەبارەت بەبەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی پێشکەش کراوە.

١٣- یاسای چارەسەرکردنی ئاشتییانەی ناکۆکییە نێودەوڵەتییەکان

مەبەست لە چەمکی ناکۆکییە نێودەوڵەتییەکان، ئەو داوا دژانەن کە لەنێوان دووکەس یان زیاتری نێودەوڵەتیدا هەیە، بەگوێرەی ڕێساکانی یاسای نێودەوڵەتی تایبەت بە یەکلاکردنەوەی ناکۆکییە نێودەوڵەتییەکان یەکلادەبنەوەو چارەسەردەبن.[112]

لە بڕیاری ٣٠/اب/١٩٢٤ ی دادگای هەمیشەیی دادی نێودەوڵەتی دا هاتووە کە مەبەست لە ناکۆکی نێودەوڵەتی، تێکگیرانی نێوان دوو دەوڵەتە لەسەر مەسەلەیەکی یاسایی یان ڕووداوێکی دیاریکراو، یان بەهۆی جیاوازی بیرو بۆچوونی یاسایی، یان بەهۆی جیاوازی بەرژەوەندییەوە. یاساناسان و مامەڵەی نێودەوڵەتی جیاوازی لەنێوان دووجۆرە ناکۆکیی سەرەکیی نێودەوڵەتی دا دەکەن.

یەکەمیان ناکۆکی یاسایی، کە ئەو ناکۆکییەیە کە سیمایەکی یاسایی هەیە، یان لە دادگا بەگوێرەی ڕێساکانی یاسای نێودەوڵەتی چارەسەر و یەکلادەکرێتەوە، چونکە لەم جۆرە ناکۆکییەدا جیاوازی لەسەر چۆنیەتی جێبەجێکردنی حوکمێك یان شیکردنەوەی حوکمەکەیە.

١١٠. د. حامد سلطان، المصدر السابق، ص٢٢١.

١١١. فالآ فريد ابراهيم، المسؤولية المدنية الدولية عن جريمة الأبادة الجماعية، مطبعة جامعة صلاح الدين، اربيل، ٢٠٠٤، ص٥٩ وما بعدها.

١١٢. د. سهيل حسين الفتلاوي، ود. غالب عواد حوامدة، القانون الدولي العام، الجزء الثاني، المصدر السابق، ص١٧٢.

دووەمیان ناکۆکی سیاسی کە سیمایەکی سیاسی هەیە بەو پێیەی یەکێ لە لایەنەکان داوا دەکات باری وەستاوو ئەوەی کە هەیە بگۆڕێت. دەبێ ئەم ناکۆکییە بە ڕێگەی تری دیپلۆماسی چارەسەر بکرێت.

هەندێ سەرچاوە ئاماژە بە ناکۆکیی هونەری یان زانستیش دەکەن کە لە ڕێگەی ئاژانسەکانی تایبەتمەندیی هونەرییەوە چارەسەر دەکرێت. ئامرازەکانی یان ڕێگاکانی یەکلاکردنەوەی ناکۆکییە نێودەوڵەتییەکان چەند جۆرێکن.[113]

- ڕێگای دیپلۆماسی: کە دانوستان و کۆششی چاکەکارانە و ناوبژیوانی و لێکۆڵینەوەو بەیەکەوە سازانە.
- ڕێگای سیاسی: کە لە ڕێگەی نەتەوە یەکگرتووەکان، یان ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکانی ترەوە بەڕێوە دەچێت.
- ڕێگای ناوبژیوانیکردن:کە بە ئاگاداری کەسێك یان دەستەیەك و بەڕەزامەندی هەردوولا و قبوڵکردنی بڕیارەکە بەڕێوەدەچێت.
- ڕێگای یەکلاکردنەوەی دادوەری: پرینسیپێکی سەرەکی هەیە کە دادوەری بەستراوەتەوە بە خواستی دەوڵەتانەوە،کە زیاتر مەسەلە یاساییەکان دەگرێتەوە. دادگاش بەگوێرەی حوکمەکانی یاسای نێودەوڵەتی یەکلایان دەکاتەوە.

١٤- یاسای پەیماننامەکان

یاسای پەیماننامەکان، سەرچاوەیەکی گرنگی یاسای نێودەوڵەتی دەگرێتەوە کە ئەویش پەیماننامە نێودەوڵەتییەکانە، ئەم یاسایە پەیماننامەکان ڕێکدەخات، مەرجەکانی بەستنیان نیشان دەدات، ڕۆڵی پەیماننامە نێودەوڵەتییە دوو قۆڵی و سەراپاگیرەکان و فرە لایەنەکان دەخاتە ڕوو، لەگەڵ چۆنیەتی بەستنی ئەو پەیماننامانە، یاسای پەیماننامەکان پێناسەی پەیماننامە و جیاوازی لەگەڵ ئەوانی ترو ئەو مەرجانەش کە پێویستە لە پەیماننامەدا هەبن دەخاتە ڕوو، هەروەها چۆن پەیماننامە پەسەند (تصدیق) دەکرێت و چۆن کەسی یاسای نێودەوڵەتی دەچێتە ناویەوە. هەروەها پەیماننامە چۆن دروست دەبێت، چۆن دەوڵەتان پێیەوە پابەند دەبن، سەرپێچیکردنی چی لێ دەکەوێتەوە، چۆن دەستی پێوە دەگیرێ (**تحفظات** - خۆگیری)، یا هەموار دەکرێ یان هەڵدەوەشێتەوە، یان پاشەکشەی لێدەکرێ و لەکار دەخرێ،

١١٣. د. سهيل حسين الفنلاوي، وصاحبه، المصدر السابق نفسه.

هەروەها کاریگەریی پەیماننامە لەسەر کەسێ کە لایەن نەبێ لە پەیماننامە چییە. ئەحکامەکانی پەیماننامە بەگوێرەی ڕێککەوتننامەی ڤیەننا بۆ یاسای پەیماننامەکان کە لە ١٩٦٩دا بەستراوە ڕێکخراون، دواتر بە درێژی باسی دەکەین.

١٥- یاسای تیرۆری نێودەوڵەتی

توندوتیژی لە مێژووی مرۆڤایەتیدا ریشەئاژۆیە، وەك دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی لەگەڵ ڕۆژگاردا پێشڤەچوونی بەخۆوە دیتووە، دواتر تاوانەکان ڕەهەندی نوێیان لە شێوەو قەبارەو شێوازی ئەنجامدان بە خۆوە دیتووە، لەوانەش تاوانەکانی توندوتیژی و تیرۆرن. زۆر لە کردەوە تیرۆریستەکان ڕۆڵی گرنگیان لە ڕێڕەوی مێژوودا بینیوە، هۆکاری سەرەکی هەڵگیرسانی هەردوو جەنگی یەکەم و دووەمی جیهان بوون، هەزارەی سێیەمیش بە کارەساتی جیهانهەژێنی تاوانی ١١ی سیبتەمبەری ٢٠٠١، کە بە تاوانی تیرۆری نێودەوڵەتی لەقەڵەم دەدرێت، گۆڕانکاری بنەڕەتی لە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان هێنایەئاراوە.

سەدان پێناسە بۆ تیرۆر لە لایەن دەوڵەتان و ڕێکخراوە هەرێمی و کومەڵەی گەلان و ئاژانس و دامەزراوە نێودەوڵەتییەکان و یاساناسانی بواری نێودەوڵەتی و.. هتد کراوە. بەڵام تا ئێستا نەتەوە یەکگرتووەکان لەسەر پێناسەکردنی تیرۆری نێودەوڵەتی ڕێکنەکەوتووە.

گرنگترین ئەو پەیماننامەو ڕێککەوتننامانەی کە باسیان لە ناساندنی تیرۆر کردووە، پەیماننامەی پاریسە کە کۆتی خستۆتە سەر بەکارهێنانی هێز لە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا. لە کۆنگرەی بروکسلی تایبەت بە تیرۆر کە ساڵی ١٩٢٦ بەڕێوەچوو، توانرا چەمکی تیرۆری سیاسی بخرێتە گەڕ. تاوانەکانی یاسای گەلان لە کۆنگرەی یەکەمی یەکخستنی یاساکانی سزادان لە وارشۆ لە ساڵی ١٩٢٧، بەڵێننامەی پاریس (بریان کیلۆج)، لە ساڵی ١٩٢٨جیاوازی کرد لەنێوان جەنگی ڕەواو ناڕەواو کۆتی خستە سەر بەکارهێنانی هێزو جەختی کردەوە لەسەر پرینسیپی قەدەغەکردنی جەنگ وەك هۆیەك بۆ یەکلاکردنەوەی ناکۆکییە نیودەوڵەتییەکان، گرنگی پێدان لە لای دادوەران لە کۆنگرەی زانستی سێیەمی یەکخستنی یاساکانی سزادان لە برۆکسل لە ساڵی ١٩٣٠ دەستی پێکردو چەمکی تیرۆری نێودەوڵەتی هاتە ناوباسان و پێناسەی تیرۆر وا کرا کە بەکارهێنانی بە ئەنقەستی ئامرازەکانی ئەنجامدانی ئەو کارانەیە کە ژیانی تاکەکان ڕووبەڕووی مەترسی و لەناوبردن دەکاتەوە، جا ڕەگەزیان هەر چییەك بێت، هەروەها مولکی ماددیش وەك سووتان و بەکارهێنان و تێبەردانی ماددەی زیانبەخش و بەکارهێنانی ماددەی خنکێنەرو، وروژاندنی ئاژاوەو لە ئامرازەکانی گواستنەوەو گەیاندن،

لەکارخستنی خزمەتگوزارییەکانی دامەزراوە گشتییەکان و پیسکردنی ئاوو بەرووبومی کشتوکاڵی و ئاژەڵی و بەروبوومی خۆراکی. لە کۆنگرەی چوارەمدا کە لە پاریس بەسترا لە ساڵی ١٩٣١، کۆنگرەی پێنجەم لە مەدرید لە ساڵی ١٩٣٤ تیرۆری دابەشکرد بۆ دوو بەش: سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئاماژەی بۆ ئەوەکرد کە تالآن و کاری تێکدەری و بەکارهێنانی توندوتیژی لە تاوانەکانی تیرۆری سیاسی لە قەڵەم دەدرێن، لە کۆنگرەی شەشەمی یەکخستنی یاساکانی سزادان لە کۆپنهاگن لە ساڵی ١٩٣٥، لە تاوانی تیرۆری لە هەردوو ئاستی نێودەوڵەتی و ناوخۆی کۆڵیەوە، کە تیایدا هاتووە ئەو تاوانانەی کە مەترسی گشتی یان حاڵەتێکی ترس و تۆقاندن دێننەئاراوە بە تاوانی سیاسی لەقەڵەم نادرێن.[١١٤]

کۆمەڵەی گەلان لە ١٦/ ١١/ی ١٩٣٧ گەیشتە ڕێککەوتننامەی نەهێشتنی تیرۆرو سزادان لەسەری، کە بە ڕێککەوتننامەی ژنیڤ ناسراوەو دوو پێناسەی بۆ تیرۆر کردووە: پێناسەیەکی پێوەری و پێناسەیەکی ژماردنی کارە تیرۆریەکان. کۆمەڵەی گشتیی و ئەنجوومەنی ئاسایشی نەتەوە یەکگرتووەکانیش ئەگەر چی نەگەیشتونەتە پێناسەیەکی یەکگرتوو، بەڵام بۆ ڕووبەڕووبوونەوەو نەهێشتن و لەناوبردنی تیرۆر، چەندین بڕیاریان دەرکردووە.[١١٥]

هۆکارەکانی تیرۆر زۆرن بۆ نموونە، هۆکاری کۆمەڵایەتی و سایکۆلۆژی و ئابووری و سیاسی و نەتەوەیی و ئایینی و ئیدۆلۆژی و هۆکارەکانی پێشکەوتنی زانستی و تەکنۆلۆژی و ڕەوایی دەسەڵات و دیموکراسی و مەسەلەی مافەکانی مرۆڤ و دووڕوویی سیستەمی نێودەوڵەتی و..هتد دەگرنەوە.[١١٦]

پێناسەی ئێمە بۆ تاوانی تیرۆر، بریتییە لە ئەنجامدانی کردەوەیەکی توندوتیژی (ماددی یان مەعنەوی) یان هەڕەشەکردن پێی، بە شێوەیەکی ناڕەوا بۆ دروستکردنی بارێکی ترس و تۆقاندن، کە تاك و کۆمەڵەکان و قەوارەو ڕێکخراوەکان و دەوڵەتەکان بۆ بە دیهێنانی ئامانجی دیاریکراو پێی هەڵدەستن.[١١٧]

---

١١٤. عثمان علي حسن، الأرهاب الدولي ومظاهره القانونية والسياسية في ضوء القانون الدولي العام، مطبعة المنارة- هەولێر، ط٢٠٠٦،١، ص٨١.

١١٥. عثمان علي حسن، المصدر السابق، ص ٨١وما بعدها.

١١٦. عثمان علي حسن، المصدر السابق، ص٣٨-٥٧.

١١٧. بۆ زیاتر بڕوانە: المصدر السابق نفسه، ص ٧٥.

١٦- خستنەڕوو و شیکاریی چەند لقێکی تر

یاسای نێودەوڵەتیی هاوچەرخ باس لە چەندین چالاکی دەکات کە پێشتر تەنیا لەلایەن یاسای ناوخۆوە باس دەکران. چەند وێستگەیەك دەخەینە ڕوو کە یاسای نێودەوڵەتی باس و خواسی لە بارەوە کردوون.[118]

- ○ یاسای دەستووری نێودەوڵەتی

ئەم یاسایە باس لە ئەرك و دەسەڵات و چۆنیەتی دابەشکردنی دەسەڵاتەکان دەکات لەنێوان دەزگا جۆربەجۆرەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان و ئاژانسە تایبەتمەندییەکان و ڕێکخراوە هەرێمیەکاندا.

بە بۆچوونی ئێمە ئەم یاسایە جارێکی تر لەوەدا نوێ دەبێتەوە کە باس لە ڕێسا هاوبەشەکانی نێوان دەستوورەکانی ناوخۆی دەوڵەتان بکات، جا چ بەهۆی پەیماننامەوە دروست بووبن، یان بەهۆی گوزارشتی ناوخۆییەوە، بواری پشتگیری و یارمەتیدانی نێودەوڵەتی لە بواری یاساییدا بۆ دەوڵەتی جیهانی سێیەم دەکرێ وەك نموونەیەکی زیندوو بزانین.

ئێستا کۆنسێپتێکی تر بۆ ئەم یاسایە دروست دەبێت بە هۆی ئەو چوونە ناو یەکە فراوان و گەورەیەی کە لەنێوان یاسای نێودەوڵەتی و یاسای ناوخۆدا هەیە، کە گەیشتۆتە ئەوەی (ئەم لقە بە مانایەکی تر خۆی بنوێنێت — دانەر)، بە تایبەت لقێکی نوێ لە بواری یاسای دەستووریدا دەردەکەوێ، لەو بوارەدا کە پرینسیپەکانی مافی مرۆڤ و دیموکراسی و دژایەتیکردنی تیرۆر هەیە، کە زۆر ۆرك شۆپ و کۆنگرەی نێودەوڵەتی لەسەر بەستراوە، وەك کۆنگرەی ئەسینای کۆمەڵەی نێودەوڵەتی یاسای دەستووری بەراورد کە لە حوزەیرانی ٢٠٠٧ دا بەسترا، کۆنگرەی سۆربۆن لە مانگی ١٠ ی ٢٠٠٧.[119]

- ○ یاسای بەڕێوەبردنی نێودەوڵەتی

کرۆکی ئەم یاسایە ناساندنی بڕیارە کارگێڕییەکانە، واتە باسکردنە لە گونجاندنی بەرژەوەندیە سیاسییەکان و بەرژەوەندییە گشتیەکانی تر کە ئیدارە لەگەڵ مافەکانی تاك باسی

١١٨. بڕوانە، د. محمد طلعت الغنيمي، الأحكام العامة في قانون الأمم (قانون السلام)، منشاة المعارف بالأسكندرية، ص٢٢٥ وما بعدها.

١١٩. بڕوانە جواس حسن رسول، طبيعة الأتحاد الأوروبى، رسالة ماجستير، كلية القانون جامعة صلاح الدين، ٢٠٠٧، ص١٧٦.

لەسەر دەکات، جا ئەوانە هاوڵاتی یان فەرمانبەر بن، بەمەبەستی پاراستنیان لە دەستێوەردانی حوکم بەسەرداکردن (التدخل التحكمي). لە ئاستی نەتەوە یەکگرتووەکاندا ئەم لقە لە ڕێگەی یاسای خزمەتکردنی مەدەنیی نێودەوڵەتی بەرەوپێش چوو، واتە ڕێساو مەرجەکانی بەکارهێنانی فەرمانبەرانی نەتەوە یەکگرتووەکان و ئاژانسەکانی. هەروەها دادگای دادی ئەوروپی — کە سەیری ناکۆکی نێوان دەسەڵاتەکانی ڕاپەڕاندن دەکات و لەنێوان حکومەتەکان و پرۆژە تایبەتییەکانی دەوڵەتانی ئەندام، بۆ ئەوەی ئەوە دیاری بکرێت کە ئایا حکومەت لە دەوڵەتێکی ئەندامدا یاسای پێشێل کردووە، یان دەسەڵاتی خراپ بەکارهێناوە، یان دەسەڵاتی نرخاندن و خەمڵاندنی بەزاندووە، بەشداری لەم بوارەدا کردووە.[120]

- ○ یاسای کاری نێودەوڵەتی

ئەم لقەش پێشکەوتووە بەهۆی بوونی ڕێکخراوی کاری نێودەوڵەتی، کە نزیکەی سەدەیەکە هەیەو بەردەوام لە پێشکەوتندایە بەهۆی ئەوەی کە پرینسیپی شارستانی لە بواری کاردا دەگرێتەخۆ بەشێوەیەك کە وێڕای ئەوەی هەر دەوڵەتە فەلسەفەی خۆی هەیەو یاسای کاری هەیە، بەڵام باوەڕی نێودەوڵەتی بۆ باشکردنی باری ژیان و یەکسانی لە کاردا تا ئاستێکی زۆر پێشکەوتووە و لەم ڕووەوە چەندین ڕێککەوتننامە کراوە. هەروا چەندین ڕێککەوتننامەی تایبەت بەم بوارەو بۆ شرۆڤەکردنی پەیوەندیی کارو خاوەن کاروباری کار هەن.

- ○ یاسای کۆمەڵایەتیی نێودەوڵەتی (القانون الدولي الأجتماعي)

مەبەست لە یاسای کۆمەڵایەتی لە سیستەمی یاسای ناوخۆ ئەوەیە کە کۆمەڵە ڕێسایەکی یاسایی دەگرێتە خۆ کە پارێزگاری کۆمەڵایەتی بۆ هەموو هاوڵاتییەك لە دەوڵەتدا بەرجەستە دەکات لە هەر مەترسییەکی کۆمەڵایەتی کە ڕووبەڕووی کۆمەڵگا دەبێتەوە. وەك پاراستنی لە نەخۆشیەکانی، بەساڵاچوان، بێکاری، تاوانەکان، پاراستنی چینی کرێکاران لە ستەم و زۆری خاوەنکارەکان، دڵنیاییان بەرامبەر بە کارەساتەکانی کارو قەرەبووکردنەوەیان ڕێکخستنی کۆچی کارگەر لە دەوڵەتەوەو هاتنی بۆی و پاراستنیان. بەشێوەیەکی گشتیی ڕێساکانی یاسای کۆمەڵایەتی پایەکانی ئاسایشی کۆمەڵایەتی لەناو کۆمەڵگادا پتەو دەکەن. پێشکەوتنەکانی جیهان، گۆڕانی بنەڕەتییان بەسەر یاسای گشتیی نێودەوڵەتیی کلاسیکی دا هێناوە، بەشێوەیەك کە جگە لەلایەنی سیاسی، ئەم یاسایە بوارەکانی کۆمەڵایەتی و زانستی و ئابووری

١٢٠. د. محمد طلعت الغنيمي، المصدر السابق، ص ص ٢٢٦- ٢٢٧.

و.... هتد، دەگرێتەوە کە پێشتر لە دەسەلاتەکانی ناوخۆی دەوڵەت دەهاتنە ژماردن. لەم ناوەدا چەندین ڕێککەوتننامەی جۆربەجۆر هاتونەتەئاراوە. هەربۆیە دەکرێ پێناسەی ئەم یاسایە بکەین کە لقێکی نوێی یاسای گشتیی نێودەوڵەتییە کە ڕێساکانی بایەخ بە بەدیهێنانی پێداویستییە کۆمەلایەتییەکانی کۆمەڵی نێودەوڵەتی دەدات و بایەخ بە هەر کارێکی تر دەدات کە بتوانێ ئاسایشی کۆمەلایەتیی ناو کۆمەڵگا بەرجەستە بکات.[١٢١]

ئەم یاسایە لە ئاستی نێودەوڵەتی بوارەکانی وەك، یاسای پاراستنی کارو نەخۆشیەکان و بەرەنگاربوونەوەی تاوان و پیسبوونی ژینگە و بوارەکانی مولکییەتی ئەدەبی و پیشەسازی و کشتوکاڵ و مافە ئابووری و کۆمەلایەتی و ڕۆشنبیریەکان و...هتد دەگرێتەوە.

دووەم: دابەش کردنی یاسای نێودەوڵەتی لە ڕووی چوارچێوەی جوگرافی

کاتێ باس لە دابەشکردنی ئەم یاسایە دەکرێت لە چوارچێوەی جوگرافیدا، لەوانەیە لەگەڵ چەمکی نێودەوڵەتییەکە نەگونجێت کە دەبێ لەسەر هەموو دەوڵەتان و هەموو کەسە یاساییەکانی تر جێبەجێ بێت، بەلام لە بواری پراکتیکدا سەرەڕای بوونی ڕێسای لەم جۆرە، ڕێسای تریش هەیە کە لەسەر هەرێمێکی جوگرافی تایبەتدا جێبەجێ دەبێت، بۆیە دەکرێ لەم ڕووەوە یاسای نێودەوڵەتی دابەش بکەین بۆ[١٢٢]:

- یاسای نێودەوڵەتی (گشتیی): کە بەسەر هەموو کەسەکانی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی جێبەجێ دەبێت بەبێ جیاوازیکردن لەسەر هەرێمێك یان شوێنێکی جوگرافی، واتە یاسایەکی جیهانییەو هۆکاری شوێن ڕۆڵی ئەوتۆی تێدا نییە.
- یاسای نێودەوڵەتی هەرێمی (کیشوەری یان ناوچەیی): کە تایبەتە بە هەرێمێکی دیاریکراو یان کیشوەرێك، وەکو یاسای نێودەوڵەتیی ئەمریکی، یان ئەوروپی، یان ئیسلامی، یان ئەفریقی، یان عەرەبی و... هتد،

کەواتە یاسایەکی نێودەوڵەتیی کیشوەری یان هەرێمی هەیە کە سیمایەکی هەماهەنگی و هاریکاری نێوان کەسەکانی ئەو هەرێمە یان سیستەمی سیاسی لێکنزیکیان هەیە، شانبەشانی بوونی یاسای نێودەوڵەتی (گشتیی)، کە لەوانەیە گرفتێك بێنێتە پێش لەوانە:

١. ئایا بواری کارایی هەریەکە لە یاسای جیهانی و هەرێمی چۆنە؟

١٢١. د. محمد منصور الصاوي، أحكام القانون الدولي، دار المطبوعات الجامعة، ص٧٣.

١٢٢. د. أحمد أبو الوفا، المصدر السابق، ص ص٣١-٣٢.

٢. کاتێ ناکۆکی لەنێوانیاندا هاتەئاراوە، کامەیان لە پێشتر دەبێ.... هتد.

بیروڕای جۆربەجۆر هەیە، بۆ نموونە، هەندێك پێیانوایە کە دەرهاویشتەی هەریەکە لە یاسای نێودەوڵەتی و یاسای ئەوروپی جیاوازن، چونکە دەوڵەتان بەتێپەڕبوونی چەندین سەدە، یاسای نێودەوڵەتییان، پێشخستووە، بۆ بەبەدەنگەوەچوونی چەند پێداویستییەکی گرنگ و چەند مەسەلەیەکی وەك مامەڵەی چوونیەك و پێداویستی لانی کەمی ئەمان و ئاسایش و واقیعیەت و نیەتپاکی بەشدارییان لە بەرەوپێشبردنیدا کردووە، بەلام یاسای ئەوروپی، بەپێچەوانەی ئەمەوە بە هۆی پەیماننامەو کاری یاسادانانەوە گەیشتوونەتە هەندێ ئامانجی گرنگ و بەردەوام، بە پلەی یەکەم سروشتێکی ئابووریی هەیە لەسەر زۆربەی ئەو ئامانجانەی کە پێویست بوو جێبەجێ بکرێت ڕێککەوتوون، ئەگەرچی گرفتی قوڵ هەیە لەنێوان ئەندامانی کۆمەڵی نێودەوڵەتی بۆ جێبەجێ کردنیان بەهۆی ڕێسای یاسای گشتیی نێودەوڵەتییەوە، لەلایەکی تر هەندێ وادەبینن کە گرنگترین پرینسیپی یاسای ئەمریکی، مافی پەنابەری دیپلۆماسی، سەروەرێتی، پرینسیپی هێشتنەوەی سنووری میراتگری ئیمپریالیزم وەك خۆی، وەکەشتیەوانی لە دەریای نێودەوڵەتی،و دەستنەخستنە ناو کاروباری یەکتر، وەدیاریکردنی بەرپرسیارێتی نێودەوڵەتی،و پیادەکردنی پاراستنی دیپلۆماسیەت....هتد.

بەلام لە هەموو ئەم حاڵەتانەدا دەڵێین کە بالادەستی بۆ ئەو ڕێسایانەیە کە سیمایەکی جیهانییان هەیە نەك هەرێمی —ناوچەیی.[١٢٣]

١٢٣. المصدر السابق، ص٣.

٥

سەرچاوەکانی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی

وەزیفەی یاسا لە هەر کۆمەڵگایەکدا بۆ ڕێکخستنی ئەو پەیوەندیانەیە کە دەکەوێتە چوارچێوەکەیەوە. ئەم ڕۆڵەش بۆ هەر کۆمەڵگایەك نیشتمانی (ناوخۆیی) بێت یان نێودەوڵەتی وەکیەکە.

پرسیار ئەوەیە کە ئایا ئەو یاسایانە چۆن لە دایك دەبن؟ چۆن گەشە دەکەن؟

لەسەر ئاستی نیشتیمانیدا کە ڕێکخستن و دامەزراوەیی دەزگاکان هەیە دەڵێین سەرچاوەکان هەژموونگەرین (مصادر سلطوية- sources authorities) واتە لە دەرەوەی چالاکی خەڵك و لەسەرەوە دێن و لە ڕووی هێزی یاساییەوە هەرەمیین وەك ئەوەی کە یاسای دەستووری هەیە، دواتر یاساو نیزام و ڕێنمایی و....هتد، کە هێز لە دەستوور وەردەگرن.

لە یاسای ناوخۆدا سەرچاوەی هەندێ ڕێسا لەو چالاکییە کارگێڕییانە دێت کە حوکمەکانی ڕووبەڕوویان دەکرێتەوە، وەك لە دانانی هەندێ گرێبەستی یاسایی کە بۆ ڕێکخستنی پەیوەندیی لایەنەکان دێتەئاراوە کە ڕێسای (گرێبەست یاسای لایەنەکانە- العقد شريعة المتعاقدين) هاتۆتەئاراوە.

لە لایەکی تر پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان لەژێر کاریگەریی ڕەوشی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی و...هتد، لە پێشکەوتنی بەردەوامدان، لەمەشەوە پێشکەوتنی بەها کۆمەڵایەتییەکان لە کات و کۆمەڵگایەکی دیاریکراودا دێتەپێش، ئەم گۆڕانەش هانمان دەدات کە گۆڕان لە یاساکان بێتەدی، یان لە ڕێگەی یاسادانانەوە، یان بەهۆی چالاکییە دادوەرییەکان، کە ڕۆڵی گرنگ دەبینن نەك هەر لە سیستەمی ئەنگلوسکسۆنی common law بەڵکو لە سیستەمی لاتینی civil lawیشدا.

بەلام لە چوارچێوەی یاسای نێودەوڵەتیدا، ئەوا کۆمەڵگای نێودەوڵەتی کە دەوڵەت کارەکتەری سەرەکی و پێکهاتەی بنەڕەتییە، هیچ دەسەلاتێ جا دەستووری بێ یان تەشریعی لەسەرووی دەسەلاتەکانی دەوڵەتەوە نییە، لەسەرووی خواست و ڕەزامەندی ئاشکراو پەنهانی دەوڵەت ڕێسای یاسایی لەسەر فەرزبکات، بەڵکو لەم کۆمەڵگایەدا ئەوا چەمکی هاوتەریبی (شانبەشانی - هاوسێیەتی) سەروەرییەکان (تجاور في السيادات) هەیە کە لە ڕێگەیەوە دەتوانین بە سەرچاوەی یاسای نێودەوڵەتی بگەین. لەلایەکی تر مەسەلەیەکی لۆژیکی گرنگە کە بزانین سەرچاوەی ڕێککەوتن (وەك پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان) پێشەنگی سەرچاوەکانی یاسای نێودەوڵەتییە، لەگەڵ ئەمەشدا کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە بەرەو دەستەبەرکردن و دانانی سەرچاوەی بالادەسەلات لەم یاسایەدا ڕۆیشتووە کە هەر ئەمەش هاندەری سەرەکی دروستبوونی ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان بووە.[١٢٤]

بەگشتی دوو چەمکی جیاواز سەبارەت بە فیکرەی سەرچاوەکانی یاسای نێودەوڵەتی هەیە، کە ئەوانیش چەمکی دانراوە (المفهوم الوضعي) و چەمکی بابەتی (المفهوم الموضوعي)یە.[١٢٥]

١- چەمکی دانراو:

لەم چەمکەدا بەیەکگەیشتن و ڕێککەوتنی خواستەکان تەنیا سەرچاوەی یاسای نێودەوڵەتییە، کە بەشێوەیەکی ئاشکرا پەیماننامەمان هەیە، بە شێوەی پەنهانیش عورف هەیە. ئەمانە لە یەککاتدا هەم دروستکەری ڕێسای نێودەوڵەتین و ملکەچی ئەم ڕێسایەشن.

٢- چەمکی بابەتی:

لێرەدا جیاوازی لەنێوان سەرچاوەکانی دروستکردنی یاساو (المصادر المنشئة)، سەرچاوە شکڵییەکانی یاسا دەکرێت، یەکەمیان سەرچاوە ڕاستەقینەکانی یاسا دەگرێتەوە کە (سەرچاوە ماددییەکانی وەك رای گشتیی، ویژدانی بەکۆمەڵ، بیرۆکەی دادپەروەری، باوەڕهێنانی یاسایی، هاریکاری، هەستکردن بە پەیوەندیبوونی کۆمەڵایەتی و....هتد) بەهۆی کۆمەڵێ لە وەقائعی ماددی وەك پێداویستی ئابووری، ڕێکخستنی سیاسی...هتد، چەمکی نموونەیی ئایدیایی وەك

---

١٢٤. د. محمد سعيد الدقاق، مصادرالقانون الدولي، من كتاب- القانون الدولي العام، د. محمد سامي عبدالمجيد، ود. محمد السعيد الدقاق، أبراهيم أحمد ضيفة، منشأة المعارف بالأسكندرية، ٢٠٠٤، ص٧،٦.

١٢٥. شارل روسو، القانون الدولي العام، ترجمة شكر الله خليفة وعبدالمحسن سعد، الأهلية للنشر والتوزيع، بيروت، ١٩٨٢، ص٣١.

بیروکاری سوننەتی- تقالید-، بیروباوەڕ، پێداویستییە کۆمەڵایەتی و نیشتیمانییەکان..هتد) دەگرێتەوە، ئەم سەرچاوە مادیانە پەیوەندییان هەیە بە زانستی کۆمەڵایەتیی یاسایی و فەلسەفەی یاسا، نەوەك بە یاسای دانراو. بەڵام دووەمیان سەرچاوە شکڵییەکان (پەیماننامەو داب) یاسا دروست ناکەن، بەڵکو تەنیا ڕۆڵی دارشتنەوە دەبینن.

بە گشتیی هەر ڕێسایەکی یاسایی دوو جۆر سەرچاوەی هەیە، سەرچاوەی سروشتیی ناڕاستەوخۆ کە ئیلهامی لێوەردەگیرێ و ڕێسای روحی پێ بنیات دەنێ و هۆی وجودی لێوە سەرچاوە دەگرێ، وەك پێویستی ژیان لە لایەنی کۆمەڵایەتی و ئابووری و پرینسیپەکانی عەدالەت و هەستکردن بەهاریکاری لەنێوان تاکەکانی ڕەگەزی مرۆڤایەتی و...هتد. سەرچاوەی دانراوی ڕاستەوخۆ کە ڕێسای رواڵەتی بوون وکیانی دەرەوەی لێ وەردەگرێ.

بەم شێوەیە سەرچاوەی بنەڕەتیی ڕەسمی (ئەسڵی) کە ڕێسای یاسایی پێ دیاری دەکرێ، سەرچاوەی نارەسمی— یاریدەدەر هەیە کە دەلالەتی پێ دەکرێ لە بوونی ڕێساو بواری جێبەجێکردنەوە.

لە دوو سەرچاوەی دانراودا بەدوو دەقی ڕوون سەرچاوەکانی یاسایی نێودەوڵەتی خراونەتە ڕوو:

یەکەمیان ماددەی حەوتەم لە ڕێککەوتننامەی لاهای لە ١٨ی ئۆکتۆبەری ١٩٠٧ سەبارەت بە دامەزراندنی دادگای دادی نێودەوڵەتیدا هاتووە، کە ئەو سەرچاوە یاساییانە باس دەکات کە بۆ جێبەجێکردن دەشێن لەلایەن ئەم دادگایەوەو دەڵێت (ئەو مەسەلەیەی کە بەدەق هاتووە لە ڕێککەتننامەیەکدا لەنێوان دوو دەوڵەت، ئەوا دادگا بە ئەحکامەکانی ئەم ڕێککەوتننامەیە پابەند دەبێت. ئەگەر ئەم ڕێککەوتننامەیە دەقێکی گونجاوی تێدا نەبوو، ئەوا دادگا ڕێساکانی یاسای نێودەوڵەتی جێبەجێ دەکات.و ئەگەر ڕێسایەکی دانپێدانراو نەبوو ئەوا بەگوێرەی پرەنسیپە گشتییەکانی ماف و دادوەری حوکم دەکات).

بەهۆی ئەوەی ئەم دادگایە نەهاتە واری جێبەجێکردنەوە، ئەوا ئەم پۆلێنکردنە بۆ سەرچاوەکانی یاسای نێودەوڵەتی تەنیا بەهایەکی فیقهی هەیە.

دووەمیان ماددەی ٣٨ لە نیزامی دادگای دادی هەمیشەیی نێودەوڵەتی لە ١٦ی کانوونی یەکەمی ١٩٢٠، کە بە تەواوی لە ماددەی ٣٨ لە دادگای دادی نێودەوڵەتی کە بەشێکی بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکانە لە٢٦ /١٩٤٥/٦. ئەو دەقە دەڵێ:

دادگا ئەمانە جێبەجێ دەکات:

١. ڕێککەوتننامە نێودەوڵەتییە گشتی و تایبەتییەکان کە ڕێسای دانپێدانراوی نێوان دەوڵەتە پێکناکۆکەکان دەگرنەخۆ.

٢. عورفی نێودەوڵەتی.

٣. پرینسیپەکانی یاسای گشتیی کە لەلایەن نەتەوە یەکگرتووەکان دانی پێدانراوە.

٤. بڕیارەکانی دادگاو ڕێبازی گەورە یاسازانان، بە هۆی تری دیاریکردنی ڕێساکانی یاسا دادەنرێت.

٥. ئەم دەقە ڕێگر نییە لەوەی دادگا دەسەلاتی حوکمدانی هەبێت، ئەگەر لایەنەکان ڕازی بوون بە گەڕانەوە بۆ پرینسیپەکانی دادوەری و ویژدان.

کەواتە دوو سەرچاوەی سەرەکیمان هەیە بۆ یاسای نێودەوڵەتی:

أ- **سەرچاوە فەرمییەکان:**

کە بریتین لە پەیماننامە و عورفە نێودەوڵەتییەکان، بنەماکانی یاسای گشتیی کە بە سەرچاوەی ڕاستەوخۆ دادەنرێن بۆ دروستکردنی بنەماکانی یاسای نێودەوڵەتی.

ب- **سەرچاوە یارمەتیدەرەکان:**

کە بریتین لە حوکمی دادگاکان و بۆچوونی یاسازانەکان و پرەنسیپەکانی دادو ویژدانی.

یەکەم: سەرچاوە فەرمییەکان

ئەو ڕێسا یاساییانەی کە بوونیان هەیە، لایەنی پەیوەندیدار بۆ یەکلاکردنەوەی ناکۆکییەکان ڕاستەوخۆ پەنایان بۆ دەبات، لە پێش سەرچاوەکانی ترەوە دێن. ئەم ڕێسایانە خاسیەتی سەراپاگیرو گشتگیریان هەیە و ڕەزامەندییان لەسەرە، دەتوانن ببن بە ڕێسای یاسایی نێودەوڵەتی، ببن بە ڕێسای پابەندکار. بەم شێوەیە باس لە پەیماننامەی نێودەوڵەتی و عورفی نێودەوڵەتی و پرەنسیپە گشتییەکانی یاسا دەکەین.

أ- **پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان:**

پەیماننامە سەرەکیترین سەرچاوەی یاسای نێودەوڵەتییە و بەم شێوەیە دەیخەینە ڕوو:

١- **پێناسەو ناساندن**

پەیماننامە هەرچۆنێك بێت لەوە دەرناچێ کە گوزارشتە لە ڕێککەوتنی نێوان کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی کە دەیانەوێت کارێکی یاسایی لێبکەوێتەوە.[١٢٦]

---

١٢٦. شارل روسو، المصدر السابق، ص٣٤.

پەیماننامە، بەگرنگترین سەرچاوەی یاسای نێودەوڵەتیی گشتی دەژمێررێت، سەرجەم ئەو ڕێسا یاساییە نێودەوڵەتییانە دەگرێتەوە کە حوکمی سیستەمی بەستن و مەرجەکانی جێبەجێکردنی پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان دەگرێتەوە لەگەڵ چۆنیەتی هەڵوەشانەوەیان کە لە ڕێککەوتننامەی ڤیننا بۆ یاسای پەیماننامەکان لە ٢٣/أیار/١٩٦٩ دا هاتووە.

برگەی یەکەم لە ماددەی (٢)ی ڕێککەوتننامەی ساڵی ١٩٦٩ی ڤیننا پێناسەی پەیماننامە بەم شێوەیە دەکات: مەبەست لە پەیماننامە ڕێککەوتنێکی نووسراوی نێودەوڵەتییە لەنێوان دوو دەوڵەت یان زیاتردا، کە بۆ ڕێساکانی یاسای نێودەوڵەتی ملکەچ دەکات کە لە نووسراوێکی ڕەسمیدا یان زیاتر هاتبێت و هەر ناوێکی لێ نرابێت.

برگەی دووەم لە ماددەی (١) لە یاسای پەیماننامەی عێراقیدا هاتووە کە مەبەست لە پەیماننامە بەیەکگەیشتنی ئیرادەی دوو کەس یان زیاتری نێودەوڵەتییە ((کە لە برگەی (١) داهاتووە)) بە شێوەیەکی نووسراو بە مەبەستی بەجێهێشتنی شوێنەوارێکی یاسایی کە بۆ ئەحکامەکانی یاسای نێودەوڵەتی ملکەچ دەبێت، جا ناولێنانی ئەو نووسراوە هەرچییەك بێت، وەك: پەیماننامە، ڕێککەوتننامە، ڕێککەوتن، پڕوتوکۆل، بەڵێننامە، یان پەیمان، یان کۆنووسی هاوبەش، یان یاداشتنامە، یان نامە و نووسراوی ئاڵوگۆڕکراو، یان هەر ناوێکی تر ئەگەر مەرجەکانی ئەم برگەیەی تێدا بوو.

بەڵام ئەم ڕێککەوتنامانە، بە ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتی ناژمێردرێن:

١. ئەو ڕێککەوتننامانەی لەگەڵ هۆزو گەلان دەبەسترێن.
٢. گرێبەستی هاوسەریی ئەندامانی خێزانی پاشاو فەرمانڕەوایان.
٣. ڕێککەوتننامەی نێوان دەوڵەت و تاکی بێگانە، یان نێوان تاکەکانی بێگانە.
٤. ڕێککەوتننامەی نێوان ڕێکخراوەکان و ڕێکخراوە ناحکومییەکان.
٥. ڕێککەوتننامەی نێوان ئەو هەرێمانەی کە سەربەخۆییان نییە.
٦. ڕێککەوتننامەی نێوان بزووتنەوەکانی ئازادیخواز یان بەرگری یان یاخیبووان.
٧. ڕێکەتننامەی نێوان کۆمپانیا نیشتمانی و بێگانەکان.
٨. ڕێککەوتننامەی نێوان دەوڵەت و دەوڵەتێکی تر کە بۆ کڕینی دەزگاو کەل وپەلی تایبەت دەبەسترێ، واتە ئەو گرێبەستانەی کە وەك کەسێکی یاسایی نێودەوڵەتی نابەسترێ.

بەڵام ئەم ڕێککەوتننامانە بە ڕێککەوتننامە دەژمێررێن:

١. ڕێککەوتننامەکانی نێوان دەوڵەتانی کۆمۆنوێڵسی بەریتانی.
٢. ڕێککەوتننامەی ئایینیی نێوان پاپاو دەوڵەتانی کاسۆلیك.

٣. ڕێککەوتننامەی نێوان دەوڵەت و ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان.
٤. ڕێککەوتننامەی نێوان دوو ڕێکخراوی نێودەوڵەتی.

٢- تایبەتمەندییەکانی پەیماننامەی نێودەوڵەتی

لە چەند خاسیەتێکدا خۆیان دەنوێنن کە ئەمانەن[١٢٧]:

١. کرۆکی پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان بریتییە لە بەیەکگەیشتنی ئیرادەی دوولایەن یان زیاتری کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی، کە دەبێ ئەو پەیماننامەیە نووسراو بێت. ئەم خاسیەتەش لە عورف و ڕێککەوتنی جێنتڵمانی جیای دەکاتەوە.

٢. لەگەڵ ئەمەشدا هەندێك پێیانوایە کە دەکرێ پەیماننامە لەسەر بنەمایەکی زارەکی دروست بێت و شتێك نییە لە یاسای نێودەوڵەتی کە شکڵی پەیماننامە ڕێکبخات. لێ ئەوەی لە ڕێککەوتننامەی ڤیەننا ماددەی (٢ برگەی أ) ئاماژەی پێکراوە تەنیا بۆ ئەوەیە لە گرفتی ناڕۆشنی و جیاوازی لە شیکردنەوەدا ڕزگارمان ببێ. کەواتە پەیماننامە دەقێکی یاسایی دووقۆڵی یان بەکۆمەڵە کە دەوڵەتان یان ڕێکخراوەکانی نێودەوڵەتی لەنێوان خۆیاندا دەیبەستن و بەرفرمانی حوکمەکانی یاسای نێودەوڵەتییە. کەواتە پەیماننامە ڕێککەوتننامەیەکی نێودەوڵەتییە، جاری وایە دەگوترێ ڕێککەوتننامە Convention، یان ڕێککەوتن Accord، یان پەیمان- میثاق Chart، یان پەیڕەو Statue، یان لێدوان (ڕاگەیاندن)ی هاوبەش Joint Declaration، یان یەکلاکردنەوەی کاتی (Modus vividness)، یان سیستەمی بنەڕەتی، یان پەیمان pact، یان پروتۆکۆڵ protocol و... هتد.

٣. ڕێککەوتننامە لەنێوان دوو کەس یان زیاتری کەسەکانی یاسای نێودەوڵەتی دەبێت.

لێرەدا پێویستە ئاماژە بۆ ماددە (٣)ی ڕێککەوتننامەی ڤیەننا بکەین کە تیایدا هاتووە ئەم پێناسەیەی کە لە ماددەی یەکەمدا هاتووە، لەگەڵ ئەو ڕێککەوتننامانەی کە لەنێوان دەوڵەت و کەسەکانی تری یاسای نێودەوڵەتی دەبەسترێ، یان لەگەڵ ئەو ڕێککەوتننامانەی کە شێوەیەکی نووسراو بەخۆوە دەبینن کاریگەریی لەسەر نابێ:

- بەهای یاسایی ئەو ڕێککەوتننامانە.

---

١٢٧. د. محسن أفكيرين، المصدر السابق، ص٣٢ وما بعدها.

- لە ڕووی شوێنی جێبەجێکردنی هەریەکە لەو ڕێسایانەی کە ئەم ڕێککەوتنە دەیگرێتە خۆ لەسەر ئەو ڕێککەوتننامەیە بەو پێیەی کە ڕێسای یاسای نێودەوڵەتییە جا سەرچاوەکەی هەر چییەك بێت.
- ڕووی جێبەجێکردنی ڕێککەوتننامەکە بەنسبەت ئەو پەیوەندییەی کە لەنێوان دەوڵەت و کەسە یاساییەکانی ترەوە هەیە.
- دەبێ بابەتی پەیماننامەکە ملکەچی ئەحکامەکانی یاسای نێودەوڵەتیی گشتی بێت.

٣- پەیماننامە: هاوواتاو جۆرەکانی

زاراوەو گوزارشتە بەکارهاتووەکانی تایبەت بە پەیماننامە زۆر و هەمەجۆرن، لە ڕووی پەیوەندیی و وێکچوون وجیاوازییانەوە، پۆلێنکردن و جۆرەکانیان بەم شێوەیە دەخەینە ڕوو[١٢٨]:

یەکەم: هاوواتاکانی پەیماننامە

پەیماننامە، چەند شێوەی هەیە لە ڕووی ناوو شێوەوە کە لە دەوری یەك مانا دەخولێنەوە لەوانە:

١- پەیماننامە (المعاهدة - Treatment) واتە ڕێککەوتنی نێوان دوو دەوڵەت یان زیاتر بۆ دیاریکردنی ماف و ئەرکەکانیان، یان بۆ چارەسەری کێشەیەك یان بۆ پەیوەندیی لەگەڵ یەکدیکردن، یان بۆ دانانی ڕێساو سیستەمێك کە دەوڵەتان پەیمان بدەن ڕێزی لێ بگرن و کاری پێ بکەن. پەیماننامە بە پلەی یەکەم ڕێککەوتنی لایەنە نێودەوڵەتییەکانە، ئەگەرچی ئەم ڕێککەوتننامانە ناوی جۆراوجۆرو شێوازی هەمە چەشنە و مەبەستی هەمەجۆریان هەبێت. بۆ دیاریکردنی کرۆکی ئەم چەمکە بەشێك لە یاساناسان دەڵێن ئەم وشەیە بەسەر هەموو ئەو ڕێککەوتننامانەدا جێبەجێ دەبێت کە تایبەتن بە مەسەلەیەکی گرنگ، وەك پەیماننامەی هاوپەیمانێتی، ئاشتەوایی و بازرگانی.

پەیماننامە بە مانا تایبەتییەکەی بەو ڕێککەوتننامە نێودەوڵەتییانە دەگوترێت کە سیمایەکی سیاسییان هەیە و گرنگن وەك پەیماننامەی دۆستایەتی و هاوپەیمانێتی.

---

١٢٨. د. محمد المجذوب، الوسيط في القانون الدولي العام، المصدر السابق، ص٤٨٨ وما بعدها. د. السيد مصطفى أحمد أبو الخير، المبادئ العامة في القانون الدولي المعاصر، أيتراك للطباعة والنشر، ط١، ٢٠٠٦، ص ص٦-٧.

٢- ڕێککەوتننامانە (اتفاقية — Convention) ئاسان نییە پەیماننامەو ڕێککەوتننامە لێکجیابکرێنەوە. ماددەی ٣٨ی نیزامی دادگای دادی نێودەوڵەتی وەك هاوواتای پەیماننامە، باس لە ڕێککەوتننامە دەکات. لەگەڵ ئەوەشدا هەندێك دەڵێن ڕێککەوتننامە لەم بارانەدا بەباشتر لە پەیماننامە دادەنرێت:

- کاتێ یەکێ لە لایەنەکان ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتی بێت، چونکە بەستنی پەیماننامە پێویستی بە مایەی خۆتێکردنی سەرۆکی دەوڵەت هەیە، ڕێکخراوەکان سەرۆکی لەم چەشنەیان نییە. بۆیە ئەو پەیماننامانەی کە نەتەوە یەکگرتووەکان و لقەکانی دەیبەستن، ڕێککەوتننامەیان پێ دەوترێت.
- کاتێ باسی ڕێککەوتننامەیەکی بەکۆمەڵ دەکرێت کە ڕێسای یاسایی نێودەوڵەتیی تێدا بێت، وەکو ڕێککەوتننامەی لاهای سەبارەت بە یاسای جەنگ و یەکلاکردنەوەی ناکۆکییە نێودەوڵەتییەکان، ڕێککەوتننامەکانی ژنێڤ سەبارەت بە بوارە جۆربەجۆرەکان.
- کاتێ باس لە ڕێککەوتنەکانی بواری ئابووری دەکرێت، وەك ڕێککەوتننامە گومرکییەکان.
- ڕێککەوتننامە بەو ڕێککەوتننامە فرەلایەنە دەگوترێت کە هاریکاری نێوان دەوڵەتان ڕێکدەخا و دەیەوێ سازییەکی یاسایی بۆ ئەو مەسەلانە دروست بکات کە جێی بایەخی کۆمەڵی نێودەوڵەتیین.

٣- ڕێککەوتن، پێکهاتن (اتفاق- Accord)

مانای زمانەوانیی — ڕێککەوتن- واتە کۆدەنگی بۆچوون و تێگەیشتن لەسەر خاڵێك یان مەسەلەیەکی دیاریکراو. بە زمانی یاسایی واتە ئەو هەڵسوکەوت (رەفتار)ەی کە دوولایەن (یان زیاتر) بە ڕەزامەندی خۆیان دەیگرنەبەر کە ئامانجی هاتنەئارای دەرئەنجامێکی یاسایی بێت لەنێوانیاندا. ئەمەیان شێوەو مەبەستی جیاوازی هەیە، کە دەکرێ لەنێوان دەوڵەتان، یان دەوڵەت و ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتی بێت، یان لەنێوان ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکاندا بێت، یان دەوڵەت و تاك، یان لەنێوان تاکەکاندا بکرێ. دەکرێ ڕێککەوتنێکی هەرێمی، یان بازرگانی، یان پیشەسازی، یان ڕۆشنبیری بێت، هەروەها دەکرێ بەو شێوەیە ببەسترێ کە پەیماننامەی پێ دەبەسترێت یان بەهەر شێوازێکی تر. کەواتە زیاتر بۆ ئەو هاوپەیماننامە دوو قۆڵییانە بەکاردێت کە سیمایەکی هونەرییان هەیە.

٤- وێڕای پەیماننامە و ڕێککەوتننامە و ڕێککەوتن چەند زاراوەیەکی تر هەن وەك:

١. پەیمان (العهد — Pact): بەو ڕێککەوتننامانە دەگوترێت کە گرنگییەکی تایبەتییان هەیەو دەیانەوێ پیرۆزییەکی پێ بدەن، (نمونە پەیمانی کۆمەڵەی گەلان).

٢. بەڵێننامە (الميثاق- Chart) زیاتر بەو ڕێککەوتننامە نێودەوڵەتییانە دەگوترێت کە شێوازێکی دەستووری و ڕێکخستنیان هەیە، کە زێتر بۆ دروستبوونی ڕێکخراوی نێودەوڵەتی بەکاردێت.

٣. پەیڕەو (النظام- Statue)کە بەو پەیماننامەیە دەگوترێت کە شێوازێکی دامەزراوەیی هەیە و زێتر بۆ دروستبوونی ڕێککەوتننامە نێودەوڵەتییەکان بەکاردێت، وەك نیزامی بنەڕەتی دادگای دادی نێودەوڵەتی.

٤. گرێبەست (العقد- Act) بەو پەیماننامانە دەگوترێت کە ڕێسای یاسایی دادەنێن.

٥. جاڕنامە- بەیان (الاعلان — البيان) وەك ڕاگەیاندنە نێودەوڵەتییەکان.

٦. پرۆتۆکۆڵ (Protocol): زاراوەیەکە بۆ کاروباری جۆراوجۆر بەکاردێت، کە دەیەوێت ڕێسای یاسایی دابنێ یان پەیماننامەیەك جێبەجێ بێت یان هەموار بکرێت یان شی بکرێتەوە یان تەواو بکرێت. یان بە گوتاری ڕەسمی کۆنگرەیەکی نێودەوڵەتی دەگوترێت.

٧. یەکلاکردنەوە (التسوية- Arrangement): ئامرازێکی دیپلۆماسییە دەیەوێ ڕێگای کارکردن بە پەیماننامەیەکی گشتیی پێشوو ئەنجام بدات، یان پەیڕەوێکی نوێ دابنێت.

٨. ڕێککەوتنی کاتی (Modus vividness)

٩. لێدوان، جاڕدان (ڕاگەیاندن - Decleration): بەو ڕێککەوتننامانە دەگوترێت کە جەخت لەسەر پرینسیپێکی یاسایی یان سیاسی هاوبەش دەکەنەوە. وەك لێدوانی ئەتلەنتیی ڕۆزڤلت و چەرچل.

لە ڕاستیدا ئاسان نییە، جیاوازی لەنێوان ئەم چەمکانەدا بکرێ، چونکە لە جیاوازیی ناوەکاندا هیچ ئەنجامێکی پراکتیکیمان دەست ناکەوێت، زۆربەی یاساناسان لەسەر ئەوە کۆکن کە دەڵێن: ئەم زاراوانە یەك واتایان هەیە و حەزو ئارەزووی هەندێ سیاسەتمەدارە کە دەیانەوێ ناوی جیاجیایان لێ بنێن یان گەمە بە زراوەکان بکەن. ئەگەرنا دەکرێ هەموو ئەم زاراوانە بۆ جێبەجێکردنی ئەوکردارە یاساییە بەکاربێن، هەر هەمووشیان هەمان هێزی پابەندکارانەیان هەیە.

٥- ڕێککەوتنی شێوە ساکار ((الاتفاق ذات الشكل المختصر أو المبسط))، ڕێککەوتننامەی ڕاپەراندن:

پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان لە ڕێگای سەرۆکی دەوڵەتەوە بە شێوەیەکی فەرمی دەبەسترێن. بەڵام ئەم ڕێککەوتنە شێوە ساکارە لە ڕێگەی وەزارەتی دەرەوە، یان نوێنەرە دیپلۆماسییەکانەوە گرێ دەدرێن بەبێ مایەی خۆتێکردنی سەرۆکی دەوڵەت.

ئەم ڕێککەوتنە کە بە چەمکی ئەمریکی Executive agreementی پێ دەگوترێت بەم خاسیەتانە دەناسرێتەوە[١٢٩]:

١. خێرایی ئەنجامدان، چونکە بە هەنگاوەکانی دانوستان و واژۆکردنی ئەنجام دەدرێت، زۆرجار بە نامە، یان بەیاننامە، یان یاداشتێك، یان ڕاگەیاندنێکی تۆمارکراو دەردەچێت و بە سەرجەم ئەو هەنگاوانەدا ناڕوات کە بەگشتی پەیماننامەی پێدا تێدەپەرێت، بەڵکە تەنیا بە واژۆکردن و قبوڵکردن یان ڕەزامەندی Approbation دەچێتە واری جێبەجێکردنەوە، بەبێ گەڕانەوە بۆ دەسەڵاتی ڕاپەراندن.

٢. ئەم جۆرە ڕێککەوتنە ئێستا زۆر بەکاردێت بە تایبەتی لە بواری ئیداری و هونەری و پەیوەندیی دیپلۆماسی و سەربازی و ئاگربەست و وەستانی شەڕو ڕێککەوتنی شێوە تەکنیکی (وەك گومرگی هەوایی و پۆستە). زۆرجار دەستووری وڵاتان ئەم ڕێککەوتننانە دیاریدەکات.

٣. دەکرێ ئەم ڕێککەوتنە خاسیەتی دوالیزمی هەبێ، بۆ لایەنیك پەیماننامە بێ و بۆ لایەکەی تر ڕێککەوتنی شێوە ساکار بێ.

٦- ڕێککەوتنی شەرەف یان جێنتڵمانی (اتفاق الشرف - Agreement Gentleman): ڕێککەوتننامەیەکی نێودەوڵەتییە بێ هیچ ئیلتیزاماتێکی یاسایی کە یاساناسی ئەنگلۆسکسۆنی پێی دەڵێ ئیلتزاماتی شەرەف و هیچ پابەندبوونێکی یاسایی بۆ لایەنەکان تێدا نییە. بەڵام لە ڕووی مەعنەوییەوە، لایەنەکان بەیەکەوە پەیوەست دەکات.

نمونە: بەڵێننامەی ئەتلەسی یان ڕاگەیاندنی ئەمریکی — بەریتانی لە لایەن ڕۆزڤلت وچەرچل لە ١٩٤١/٨/١٤ کە پرینسیپی هاوبەشی سیاسەتی هەردوو دەوڵەتی گرتەخۆ. ئەم ڕێککەوتننامەیە کە لەسەر شێوەی لێدوانی هاوبەش دێت بۆ دووپاتکردنەوەی پرینسیپێکی یاسایی یان سیاسەتێکی هاوبەشە.

١٢٩. بڕوانە — د. عصام العطية، المصدر السابق، ص١٠٨ — ١١١.

لەم بارەدا دەوڵەت بەرپرس نییە ئەگەر سیاسەتی وڵات پێچەوانەی ئەو ڕێككەوتنە شەرەفییە بوو. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا زۆر بەدەگمەن ڕێكدەكەوێت لایەنەكان پێچەوانەی ئەحكامەكانی ئەم ڕێككەوتنە رەفتار بكەن، بە هۆی ئەوەی كە مەسەلەكە پەیوەست دەبێت بە شەرەف و ناوبانگی ئەدەبی ئەو لایەنە لە بواری نێودەوڵەتیدا، بەڵكو سەرۆك و حكومەت و وەزیری دەرەوەی دەوڵەتان پابەند دەبن بە جێبەجێكردنی ئەو ڕێككەوتنەی كاربەدەستانی پێشەخۆیان مۆری كردووە بۆ پاراستنی سەنگی سیاسەتی نێودەوڵەتیی وڵاتەكانیان بەشێوەیەكی گشتی.

دووەم: پۆلێنكردنی پەیماننامە

لە ڕووی شكڵی و بابەتییەوە، چەند دابەشبوونێك هەیە، گرنگترینیان:

أ. لەلایەنی شكڵیەوە: پەیماننامەی دوانەیی (Bilateral) كە لەنێوان دوو كەسی یاسای نێودەوڵەتی دەبەسترێت، پەیماننامەی بەكۆمەڵ- Multi lateral))كە لەنێوان چەند دەوڵەتێكدا دەبەسترێ.

ب. لەلایەنی بابەتییەوە: دابەش دەكرێت بۆ:

١. پەیماننامەی سیاسی: كە ڕێككەوتنە هاوپەیمانییە سەربازییەكان، هاوكاری هاوبەش و پەیوەندییە دیپلۆماسییەكان- هتد..دەگرێتەخۆ.

٢. پەیماننامەی ئابووری: وەك پەیماننامەكانی بواری كشتوكاڵ و پیشەسازی و راگەیاندن و......هتد.

٣. پەیماننامە لەسەر بابەتی تایبەت: وەك هاریكاری هونەری، ڕۆشنبیری، یاسایی.

ئەم شێوە پۆلێنكردنە لە ڕووی فیقهی و بارودۆخی پراكتیكیەوە هیچ بەهایەكی یاسایی نییە.

أ- لەڕووی سروشت و جێكەوتی یاساییەوە: دابەش دەبن بۆ[١٣٠]:

١- پەیماننامەی گرێبەست، تایبەت (Trait's- Contracts)

ئەو پەیماننامەیە لەنێوان دوو دەوڵەت یان ژمارەیەكی دیاریكراودا ئەنجام دەدرێت سەبارەت بە كارێك یان بەرژەوەندییەكی دیاریكراو، تەنیا لایەنەكانی ئەم گرێبەستە پێیەوە پابەند دەبن وەكو پەیماننامەكانی هاوپەیمانێتی و ئاشتەواییكردن و دیاریكردنی سنوورو

١٣٠. د. حسن الجلبی، القانون الدولی العام، المصدر السابق، ص٥٤.

بازرگانی و قەرەبووكردنەوە و....هتد. ئەم پەیماننامە تایبەتانە وەك سەرچاوەیەكی ڕێسایی یاسای نێودەوڵەتی گشتیی ئەژمار ناكرێن، بەڵكو دەكرێ وەك هۆیەكی ناڕاستەوخۆ بۆ جێگیربوونی ڕێسایەكی نێودەوڵەتی بن، ئەوەش لە بارێكدا ئەگەرهاتوو ئەم جۆرە گرێبەستە تایبەتە لەسەر بابەتێك لەنێوان چەند دەوڵەتێكدا دووبارە بۆوە و ببێتە عورفێك كە دەوڵەتان پێیەوە پابەند بن و پابەندێتی لە عورفەكە وەربگرن. نموونە: ڕێسای رادەستنەكردنەوەی پەنابەرە سیاسییەكان كە بە بەردەوامی لە پەیماننامە تایبەتییەكاندا دووبارە بۆتەوە، سەرئەنجام بوو بە عورفێكی نێودەوڵەتی.

٢- پەیماننامە دانەریەكان-گشتییەكان (الشارعة - Traits Lois)

ئەم جۆرە پەیمانە لەنێوان كۆمەڵە دەوڵەتێكدا دەبەسترێت و تیایدا لەسەر دروستكردنی چەند ڕێسایەكی گشتیی یان سیستەمێك ڕێكدەكەون كە هەموو دەوڵەتان پێیەوە پابەند دەبن بەو دەوڵەتانەشەوە كە تیایدا ئەندام نین، واتە تەنیا بەسەر ئەو بارەدا جێبەجێ نابێت كە لە پێناویدا دروستكراوە، بەڵكو بەسەر هەموو حاڵەتێكی ئایندەیشدا جێبەجێ دەبێت. ئەم پەیماننامەیە وەك یاسای ناوخۆ وایە چونكە ڕێسای یاسایی دادەنێت و بەم پێیە سەرچاوەیەكی سەرەكی یاسای نێودەوڵەتیی گشتییە. نموونە: وەك پەیماننامەی ژنێڤ بۆ یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی، بەڵێننامەی نەتەوە یەكگرتووەكان..هتد.

لێرەدا هەم ئەو دەوڵەتانەی كە ئەم ڕێككەوتننامەیان پەسەند كردووە، پێیەوە پابەند دەبن، بەو دەوڵەتانەشەوە كە نەچوونەتە ناویەوە وەكو ئەوەی نەریتێكی نێودەوڵەتیی بێت، پێیەوە پابەند دەبن.

٤- بەستنی پەیماننامە

ئەو هەنگاوانەی كە پەیماننامەیان پێ دێتە ئاراوە لە دەستووری دەوڵەتاندا، یان لە هەندێ ڕێككەوتننامەی نێودەوڵەتی یان لە عورفی نێودەوڵەتیدا هەن. زۆربەی دەوڵەتانی جیهان ڕێككەوتننامەی ڤیێننا بۆ یاسای ساڵی ١٩٦٩ی پەیماننامەكانیان واژۆكردووە. بەشێوەیەكی گشتیی هەنگاوەكان دەكرێنە چوار قۆناغ، ئەوانیش بریتین لە: گفتوگۆ، دانوستاندن (المفاوضات- Negotiation)، نوسین و واژۆكردن (التحریر والتوقیع)، پەسندكردن (التصدیق)، تۆماركردن (التسجیل).[١٣١]

١٣١. بڕوانە: د. احمد ابو الوفا، القانون الدولي والعلاقات الدولية، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠٠٦، ص٥٤ وما بعدها، د. محمد عبدالحميد ود. مصطفى سلامة حسين، قانون الدولى العام، مركز الكتب الثقافية

یەکەم: گفتوگۆ، دانوستاندن (Negotiation)

ئامرازی قۆناغی ئالۆگۆڕی ڕاوبۆچوونە لەنێوان نوێنەرانی دوو دەوڵەت یان زیاتر بە مەبەستی یەکخستنی بۆچوونەکان و هەوڵدان بۆ گەیشتنە چارەسەرو ڕێکخستنی باس و بابەتەکە و دانانی ڕێوشوێنی چارەسەرو ڕێکخستنی ئەو شتانەی ڕێککەوتنیان لەسەر کراوە بەشێوەی ماددە. لە زۆربەی حاڵەتدا وەزیری دەرەوە، یان نوێنەرگەلی دیپلۆماسی، یان سەرۆکی دەوڵەت خۆی دانوستان دەکات.

ڕێگەپێدان (التفویض- Pleins Pouvoirs)

دوای ئەوەی دەوڵەت نوێنەری خۆی بۆ ئەنجامدان و بەستنی پەیماننامەیەك دیاریدەکا، ئەوا دەبێ بەڵگەنامەی ڕێپێدانی بداتێ و لە یەکەم دیمانەی شاندی هەردوو وڵاتدا، دەبێ ئەم بەڵگەنامەیە ئالۆگۆڕ بکرێت ئەگەر پەیماننامەکە دووقۆڵی بوو، یان لەلای لایەنی چاودێری کۆنگرە دایبنێ، ئەگەر پەیماننامەکە چەندلایەنە بوو.

ماددەی (٢ بڕگەی ج) لە یاسای پەیماننامەکانی ساڵی١٩٦٩ی ڤیێننا، بەم شێوەیە پێناسەی ڕێگەپێدان دەکات کە: بەڵگەنامەیەکە لە دەسەڵاتی تایبەتیی دەوڵەت دەردەچێت بۆ دیاریکردنی کەسێك، یان چەند کەسێك تا نوێنەرایەتیی ئەو دەوڵەتە بکەن لە دانوستاندن بۆ گرێدانی پەیماننامەیەك یان قبوڵکردن و چەسپاندنی، یان ڕەزامەندی نیشاندانی دەوڵەت بۆ ئیلتیزامکردن بە پەیماننامەیەك، یان هەستان بەهەر کارێك بەرامبەر پەیماننامەیەك. کەواتە ڕێگەپێدان مەسەلەیەکە بۆ یاسای ناوخۆی هەر دەوڵەتێك دەگەڕێتەوەو هەر کەسێك دەبێتە نوێنەری دەوڵەت لەم حاڵەتانەی خوارەوەدا:

١. ئەگەر بەڵگەنامەی ڕێگەپێدانی داواکراوی پێ بوو.

٢. ئەگەر لە بارودۆخەکەدا ئەوە ڕوون بۆوە کە نیازی دەوڵەت وایە ئەو کەسە ببێتە نوێنەری وڵاتەکەی.

٣. سەرۆکی دەوڵەت، سەرۆکی حکوومەت، وەزیری دەرەوە، سەرۆکی نێردراوە دیپلۆماسییەکان و نوێنەرانی دەوڵەت لە کۆنگرەیەکی نێودەوڵەتی یان ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتی و نوێنەرانی دەوڵەتەکانیان.

للنشر والتوزیع، ١٩٨٨، ص٢٧، ود. محمد سعید الدقاق، مصادر القانون الدولی، من کتاب القانون الدولی العام، المصدر السابق، ص٢١ وما بعدها.

بڕوانە ماددەی ٧ لە بڕگەی ٥ لە ڕێککەوتننامەی ڤیێننا لە ساڵی ١٩٦٩.

ئەگەر کەسێك هەر کارێکی کردو ڕێگەی پێنەدرابوو لەلایەن دەوڵەتەکەیەوە، ئەوا کارەکەی هیچ جێکەوتێکی یاسایی نابێ، مەگەر دواتر دەوڵەتەکە ڕێگەی پێبدات. ئەو کاتە لەو ڕۆژەی کە کاری کردووە هەڵسوکەوتەکانی مولزەم دەبن، بەو پێیەی ڕێگەپێدانی دواتر وەك ڕەزامەندیی پێشینەیە.

دووەم: نووسین (پرۆژە)ی پەیماننامە (ڕەشنووس - مسودە)

ئەگەر وتوێژ گەیشتە پلەی بەیەکگەیشتنی بۆچوونەکان، ئەوا پەیمانەکە دەنوسرێتەوەو لایەنەکان واژۆی لەسەر دەکەن. دەکرێ بڵێین کە نووسینەوەکە بۆتە مەرجێکی کلاسیکی و عورفی نێودەوڵەتی لەسەری راهاتووە.

لەکاتی نووسینی پەیماننامە چەند مەسەلەیەك دێتە پێش کە بریتین لەمانەی خوارەوە[١٣٢]:

- **زمانی پەیماننامە**

گرنگترین روخسارو شێوەی پەیماننامەی نێودەوڵەتی ئەو زمانەیە کە پێی دەنوسرێتەوە. ئەگەر ڕێککەوتنەکە لەنێوان دوو لایەن و بە دوو زمان نووسرابوو، ئەوا هەردوو زمان شوێنەوار (جێکەوتی)ی یاسایی خۆیان هەیە لە کاتی لێکدانەوەو شیکردنەوەدا. بەڵام ئەگەر ڕێککەوتننامەیەکی چەندلایەنە بوو، ئەوا لەم کاتەدا لەسەر یەکێك لە زمانە ڕەسمییەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان ڕێکدەکەون کە ئەویش ئینگلیزی و فەرەنسی و رووسی و چینی وئیسپانی و عەرەبین.

- **پێکهاتەی پەیماننامە:**

پەیماننامە لە رووی شێوەو پێکهاتەوە بۆ سێ حاڵەتی ناوخۆیی دابەش دەبێت:

١- ناونیشانی پەیماننامە: لایەنەکان لەسەر ناونیشان ڕێکدەکەون. لە ڕێککەوتننامەی دووقۆڵیدا وێنەی بەڵگەنامەی هەر دەوڵەتەیان، ناوی خۆی لەپێشتر دەنووسێ. نموونە: ڕێککەوتنی عیراق ئێران بۆ ئەو وێنەیەی لای عیراق دەبێت.

٢- دیباچە (پێشەکی): پێشەکی پەیماننامەیە و پێویستی دەرچوون — هۆیەکانی (الأسباب الموجبة) بەستنی پەیماننامەو ئامانجەکان و ناوی لایەنەکانی تێدا دەنووسرێت، کە هەندێ جار

---

١٣٢. د. حامد سلطان، المصدر السابق، ص١٦٠ وما بعدها. و د. عصام العطیة، المصدر السابق، ص١١٩ وما بعدها.

بەناوی دەوڵەتان، یان ناوی سەرکردەکان، یان ناوی حکومەتەکان و هەندێ جار بەدەگمەن بەناوی گەلانەوە دەنووسرێت. بەگوێرەی رای پەسەندکراو پێشەکی وەکو ناوەرۆك و پاشکۆکان، بەشێکە لە پەیماننامەو سیفەتی پابەندکاری هەیە.

٣- ناوەرۆك، تێکست (المتن- الأحكام): شێوەی دەروازەو ماددەو برگە بەخۆوەدەگرێ. بۆ نموونە بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان لە (١١١) ماددە پێکدێت و بەسەر ١٩ دەروازەدا دابەشکراوە. ئەگەر بە دوو زمان زیاتر نووسرایەوە، ئەوا باڵایی دەدرێتە یەکێکیان وەك زمانی سەرەکی، هەروەها پەیماننامە بە زمانی هەموو ئەو وڵاتانەی بەشدارییان لە پەیماننامەکەدا کردووە دەنووسرێتەوە و هەمان هێزیان هەیە. لێ باش نییە پەیماننامە بە زۆر زمان بنوسرێتەوە، چونکە ئەستەمە زاراوەی وا لە هەموو زمانەکاندا هەڵببژێردرێ بەشێوەیەك کە هیچ گرفتێك لە شیکردنەوەدا دروست نەکات. لە کاتی هاتنەئارای کێشەو گرفتدا، ئەوا سوود لە وەزیفەی ڕاوێژکاریی دادگای دادی نێودەوڵەتی وەردەگیرێت و ئەم دادگایە ئەو نارۆشنی و گرفتانە یەکلادەکاتەوە کە لە شیکردنەوەی ڕێککەوتننامەکانەوە دێنەدی.

٤- کۆتایی: چەند کارێکی شکڵی گرنگ دەگرێتەخۆ لەوانە[133]:

ئەو ڕێکارانەی کە پەیماننامەکە بە هۆیەوە دەچێتە واری جێبەجێکردنەوە:

١.مێژووی جێبەجێکردن.

٢.ماوەی جێبەجێکردن و ڕێگەکانی درێژکردنەوە.

٣.ڕێگەکانی هەموارکردن و چاوپێداخشاندنەوە.

٤.ڕێگەکانی کۆتاپێهێنان.

٥.ڕێگەکانی یەکلاکردنەوەی ناکۆکییەکان کە لە جێبەجێکردن یان شیکردنەوەی پەیماننامەکە دێنەپێشەوە.

٦.زمان.

٧.بەروار و شوێنی ئاڵوگۆڕی بەڵێننامەکان.

٨.ئەو شوێنەی کە پەیماننامە ئەسڵییەکەی پێ دەسپێردرێت، ئەگەر ئەسڵی بوو.

٥- پاشکۆ (الملاحق): هەندێ ئەحکامی درێژکراوەو ڕێکخستنی هەندێ کاروباری هونەری وەك (نەخشە) و......هتد دەگرێتەخۆ و هەمان هێزی یاساییان هەیە کە پەیماننامەکە خۆی هەیەتی.

١٣٣. بڕوانە ماددەی ١١لە یاسای پەیماننامەکانی عێراق ساڵی ١٩٧٩.

سێیەم: واژۆکردن

دوای نووسینەوەی پەیماننامەکە، قۆناغی واژۆکردن دێتەپێش کە مانای ڕەزامەندیی نوێنەرەکان دەگەیێنێ کە لە دەرەنجامی وتووێژەوە هاتۆتەدی، هەروەها دیاریکردنی شوێن و مێژووی پەیماننامە، واژۆکردنی هیچ ئیلتیزامێکی یاسایی لەسەر دەوڵەت دروست ناکات، بەڵکو تەنیا شێوەیەکی چەسپاندن و سەلماندنی ئەو شتەیە کە وتوێژەکە پێی گەیشتووە، هەر شاندێ، پرۆژەکە بۆ دەوڵەتەکەی خۆی دەباتەوە بۆ ئەوەی قبوڵ بکرێ، هەروەها واژۆکردن پابەندییەکە بۆ لایەنەکان کە بەنیەتپاکییەوە پێیەوە پابەندبن و هیچ کارێك نەکەن پێچەوانەی ئەو ڕێککەوتنە بێ کە ئامادەیە بۆ پەسندکردن یان تا دەوڵەت ڕادەگەیێنێ ئەو پەیماننامەیە پەسند ناکات.[134]

ماددەی ١٢ لە ڕێککەوتننامەی ڤیێننا ئەو بارانەی دیاری کردووە کە واژۆی نوێنەری دەوڵەت شوێنەواری یاسایی ئیلزامی دەبێت بە پەیماننامە، ئەوانیش:

١- ئەگەر لە پەیماننامەکەدا هاتبوو کە بە واژۆکردن ئەم پابەنبوونە دروست دەبێت.

٢- ئەگەر ئەوە چەسپا کە دەوڵەتانی وتووێژکار، لەسەر ئەوە ڕێککەوتبوون کە واژۆکردن ئەم کاریگەرییەی دەبێت.

٣- ئەگەر لە بەڵگەنامەی ڕاسپاردندا ئەوە هاتبوو کە تەنیا بە واژۆکردنی پەیماننامەکە، دەوڵەت پابەند دەبێت.

٤- ئەگەر نوێنەری دەوڵەت واژۆیەکی کرد کە لەسەر ڕاوێژکردن بە دەوڵەتەکەی وەستابوو، دواتر دەوڵەتەکە ڕێگەیدا بە واژۆکردنەکە و قبوڵیکرد.

بێگومان واژۆکردن جگە لەم سێ حاڵەتە، دەنا پەیماننامە خاسیەتی پابەندبوون وەرناگرێ، تەنیا ئەوکاتە نەبێ کە پەسندو قبوڵ بکرێ.

ئەو کەسانەی کە بۆ واژۆکردن بەڵگەی ڕێگەپێدانیان ناوێ بریتین لە: سەرۆکی دەوڵەت، سەرۆکی حکوومەت و وەزیری دەرەوە، بەلام ئەگەر واژۆکردن لەلایەن سەرۆکی دەستەی نێردراو یان کەسێکی ترەوە بوو، ئەوا پێویستی بەم بەڵگەیە دەبێ بۆ ئەوەی واژۆکە بدرێتە پاڵ نوێنەری دەوڵەتەکە.

لە هەندێ باردا واژۆکردن بەپێتی یەکەمی ناوەکان دەبێت، واتە ڕێککەوتننامەی موعەللیم (Initials) و واژۆکردن بەناوی تەواو، کە ئەمانە واژۆی کۆتایی نابێت و مولزەم

١٣٤. د. حامد سلطان، المصدر السابق، ص ص ١٦٢ و ١٦٣.

نابێت، هیچ شتێك نوێنەرەکان ناچار ناکات بۆ واژۆی کۆتایی، بەڵکو ئەمە دەرفەتێکە بۆ گەڕانەوەی هەریەکەیان بۆ دەوڵەتی خۆی.[١٣٥]

چوارەم: پەسندکردن (التصديق- Ratification)

پەسندکردن، هەڵسوکەوتێکی یاساییە کە دەسەڵاتی تایبەتمەند بە بەستنی پەیماننامە، ڕەزامەندی لەسەر دەردەبڕێ و قبوڵی دەکات کە پێیەوە پابەند بێت.[١٣٦]

بەمانایەکی تر ڕەزامەندیی دەوڵەتە بەگوێرەی ڕێوشوێنە دەستوورییەکان، واتە بەگوێرەی ڕێسای یاسای نیشتمانی کە پابەندبوونی خۆی بەشێوەیەکی کۆتایی پێ ڕابگەیێنێ.[١٣٧]

حیکمەت لە پەسنددا ئەوەیە کە لەلایەك دەرفەتێك بدرێتە دەوڵەت بۆ ئەوەی چاو بە پەیماننامەکەدا بخشێنێتەوە، ئەگەر لەگەڵ بەرژەوەندیی وی نەگونجا، یان لەلایەکی دیکە ئەگەر بارێك بێتە پێشەوەو وا بکات لە بۆچوونەکانی پاشگەز بێتەوە. بەڵام لەکاتێکدا دەوڵەت ئازادیی ڕەهای هەیە کە هەڵوێستی خۆی لە پەسند دیاری بکات، ئەوا ڕەتکردنەوەی پەیماننامە بەبێ هۆ، لەگەڵ لێهاتوویی و پرینسیپی ڕەوشتی گشتیی ناکۆکە، هەروەها کاریگەریی لەسەر بڕوایی دادەنێت کە داخوا نوێنەرەکە لە سنووری دەسەڵاتی ڕێگەپێدراودا هەڵسوکەوتی کردووە یان نا؟ دەکرێ پەسند شێوازی ئاشکرا یان شاراوە بەخۆوەبگرێ.[١٣٨]

بەگوێرەی پرینسیپی گشتیی، پەسندکردن کاریگەریی بەسەر ڕابردووەوە نییە و ناگەڕێتەوە، کە لە ڕۆژی واژۆکردنەوە کاریگەریی هەبێ، بەڵکو تەنیا لە کاتی ئاڵوگۆڕی پەسندکردنەوە ئەو شوێنەوارەی دەبێ، مەگەر دەقێکی ئاشکرای پێچەوانەی ئەمە، هەبێ.[١٣٩]

پێنجەم: تۆمارکردن (Enregistrement)

تۆمارکردن بۆ دەستەبەرکردنی ئامانجی ئاشکراگۆیی دیپلۆماسییە، هەروەها بۆ ڕێگرتن لە بەستنی پەیماننامەی نهێنی کە ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی دەخاتە مەترسی و بۆ

---

١٣٥. د. حامد سلطان، المصدر السابق، ص ١٦٣.

١٣٦. د. محمد سامي عبدالحميد، المصدر السابق، ص ٣٦-٣٧.

١٣٧. د. محمد سعيد الدقاق، مصادر القانون الدولي، المصدر السابق، ص ٢٨

١٣٨. د. على صادق أبو هيف، القانون الدولي العام، المصدر السابق، ص ٥٤٤-٥٤٦.

١٣٩. د. حامد سلطان، المصدر السابق، ص ١٦٣.

چاودێریکردنە کە بزانرێ ئەو پەیماننامەیە، پێچەوانەی ڕێسایەکی بەرفەرمان نییە لە ڕێساکانی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی، سەرەڕای ئەوە تۆمارکردن سەلماندنی پەیماننامە ئاسان دەکات، لە سۆنگەی ئەمەوە بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان بە مەرجی گرتووە کە دەبێ پەیماننامە لە لای سکرتاریەتی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان تۆمار بکرێت.

مەبەست لە تۆمارکردن ئەوەیە کە پەیماننامە بە سکرتاریەتی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان بدرێ و لە تۆمارێکی تایبەتی تۆمار بکرێ، ئەمەش لە ماددەی ٨٠ی ڕێککەوتننامەی ڤیێننادا هاتووە.

بەهای یاسایی تۆمارکردن لەلای سکرتاریەتی گشتیی ئەوەیە کە هەر پەیماننامەیەك تۆمار نەکرێ بەتاڵ نابێتەوە، بەڵکو دروست و پابەندکارە بۆ دەوڵەتان، بەڵام ناکرێ لەلای هیچ لقێك لە لقەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان پەنای پێ ببردرێت و بەبەڵگە بهێندرێتەوە. هەروەها دەکرێ پەیماننامە، نهێنی بێت و تۆمار نەکرێت، دیسان ئەمەش بەتاڵ نییە، بەڵام ناکرێ لە هیچ دەزگایەکی نەتەوە یەکگرتووەکان **بە ئەرگیومێنت دابندرێ**.[١٤٠]

شەشەم: خۆگری (تحفظ)

ڕێککەوتننامەی ڤیێننا پێناسەی دەست پێوەگرتنی کردووە بەوەی کە ڕاگەیاندنێکی تاکلایەنەیە، دەوڵەتێك لەکاتی واژۆکردنی پەیماننامە، یان پەسەندکردن (تصديق)، یان چوونە ناو، یان لەکاتی قبوڵکردندا پەنای بۆ دەبات، بەو مەبەستەی جێکەوتی یاسایی هەندێ ئەحکام لەکاتی جێبەجێکردندا لەسەر خۆی دووربخاتەوە، یان شیکردنەوەیەکی تر، یان گۆڕانێك یان هەموارێکی تێدا بکات.

بۆ زانینی شوێنەوارو جێکەوتە یاساییەکانی دەستپێوەگرتن پێویستە جیاوازی لەنێوان هەردوو شێوەی پەیماننامەی دووقوڵی و بەکۆمەڵدا بکەین.[١٤١]

١. لە پەیامننامەی دووقۆڵیدا: دەستپێوەگرتن لەکاتی واژۆکردن یان پەسندکردنیدا دەکرێت. لەم حاڵەتەدا دەستپێوەگرتن وەك خستنەڕوویەکی نوێ وایە بۆ لایەنی بەرامبەرو ئەویش بۆی هەیە پەیماننامەکە بەو (تحفظ)ـەی بۆی زیادکراوە قبوڵ بکات، یان ڕەفزی بکاتەوە.

---

١٤٠. د. سهيل حسين الفتلاوي و د.غالب عواد حوامدة، المصدر السابق، ص ١١١.

١٤١. د.عصام العطية، المصدر السابق، ص١٤٢

٢. لە پەیماننامەی بەکۆمەڵدا: دەکرێ (خۆگری - تحفظ) لەکاتی واژۆکردنی پەیماننامەدا بێت، یان پەسەندکردن، یان چوونە ناویەوە، لەم حاڵەتانەشدا رەواو دروست دەبێت لەگەڵ بابەتی پەیماننامەکە و ئەو مەبەست و ئامانجانەی کە لەپێناویدا دروست بووە بەمەرجێك ناکۆك و دژ نەبێت (وەك بازرگانی نەکردن بەکۆیلە)، هەروەها دەبێ لە پەیماننامەکەدا نەهاتبێ کە نابێ بەشێوەیەکی گشتیی یان لەسەر هەندێ دەقی پەیماننامەکە (تحفظ)ی لەسەر بکرێ.

٥- هۆیەکانی کۆتاییهێنان، وەستاندن، لە کارخستن و جێبەجێکردنی پەیماننامە

چەندین هۆ هەیە کە بەکورتی لەم لایەنە گرنگانەی خوارەوەدا کۆدەبنەوە:

أ. هۆیەکانی کۆتاییپێهێنانی پەیماننامە

چەند هۆیەك دەبنە هۆی کۆتاییهێنان بە پەیماننامە:

یەکەم: پوچەڵبوون — بەتاڵبوونەوە (البطلان)

تیۆریی پوچەڵبوون لە یاسای ناوخۆدا رۆڵی گرنگ دەبینێ و لە یاسای نێودەوڵەتیشیدا گرنگی خۆی هەیە، کە لە خوارەوە هۆیەکان و کاریگەریی و جێکەوتەکانی روون دەکەینەوە:

أ- هۆیەکانی پووچەڵبوون

هۆیەکانی پوچەڵبوون لە یاسای نێودەوڵەتیدا بریتین لە: نەنگی - خەوشەکانی (خەوشەکانی ڕازیبوون — نەنگی لە رەزامەندی)، سەرپێچیی یاسای دەستووری و تێکگیرانی لەگەڵ ڕێسایەکی بەرفەرمانی نێودەوڵەتی[١٤٢]:

١- سەلامەتی خەوشەکانی ڕەزامەندی:

بۆ ڕاست و دروستی ئەنجامدانی پەیماننامە، دەبێ لایەنەکان بە ئەحکامەکانی پەیماننامە رازی بن و ئارەزووی پابەندبوونیان هەبێت. ئەو ڕازیبوونە نابێت هیچ خەوشێکی وەك بەهەڵەچوون، غەش (فێڵ - تەڵەکەبازی)، یان گەندەڵاندنی نوێنەری دەوڵەت، یان تۆبزی لێکردنی تێدابێت. لێرەدا پێویستە بگوترێ کە بەشی دووەم لە دەروازەی پێنجەمی ڕێککەوتننامەی ساڵی ١٩٦٩ ڤیێننا کە پەیوەستە بە بەتاڵکردنەوەی پەیماننامە، لەسەر خەوشەکانی ئیرادەی نووسیوە.

١٤٢. د. احمد ابو الوفا، الوسيط في القانون الدولي العام، المصدر السابق، ص١٧ وما بعدها، ود.ابراهيم محمد العنابي، المصدر السابق، ص١٢٧ وما بعدها، ود.حامد سلطان، المصدر السابق، ص١٧٤ وما بعدها.

ا- بەهەڵەداچوون (الغلط)

بەهەڵەداچوون، وەرگرتنی بۆچوونێکی ناڕاستە سەبارەت بە واقیعەیەك کە کاریگەریی هەبێ لەسەر ڕازیبوونی لایەنێك کە پابەندبێت بەپەیماننامە بە پێچەوانەی گرێبەستەکان لە یاسای تایبەتدا. گرنگی بەهەڵەداچوون لە پەیماننامەکاندا سنووردارە، چونکە دەوڵەت زۆر بەدەگمەن دەکەوێتە هەڵەوە، ئەمەش بەو هۆیەی کە پەیماننامە بە چەند قۆناغێکدا دەڕوات و وردبینی و وەردانەوەی زۆری تێدا دەکرێت، واتە دەکرێ بەهەڵەدانەچوون بدۆزرێتەوە لەپێش قۆناغی کۆتایی کە دوای ئەوە پەیماننامە مولزەم دەبێت.بەڵام زۆر لە یاساناسان وەك (ئۆپنهایم و فوشی) دەڵێن: ئەگەر هەڵە ئاشکرا نەبوو، تەنیا دوای بەستنی پەیماننامە بەشێوەیەکی کۆتایی، ئەوا ئەو دەوڵەتەی کە دەکەوێتە هەڵەوە بۆی هەیە داوای بەتاڵکردنەوەی بکات. بەم شێوەیە، چەمکی هەڵە لە پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان دوو مانای هەیە[١٤٣]:

١- بەهەڵەداچوون لە دارشتنی دەقی پەیماننامەدا، ئەگەر سیفەتی فەرمی درا بە پەیماننامەکە و هەڵەیەکی تێدابوو، ئەوا بەچاکردنەوەو ڕاستکردنەوەی هەڵەکە، چارەسەر دەکرێت.

٢- بەهەڵەداچوون لە ڕەزامەندیدا، ئەگەر بەهەڵەداچوون پەیوەندیی بە واقیعێکی دیاریکراو، یان هەڵوێستێکی دیاریکراوەوە بێت، ئەمەش هۆکاری بنەڕەتیی ڕەزامەندیی لایەنەکان و ڕازیبوونیان بێت بە ئیلتزامکردن بە پەیماننامەکە.

دەبێ ئەوەش بگوترێ، ئەو بەهەڵەداچوونەی کە دەبێتە هۆی بەتاڵکردنەوەی پەیماننامە دەبێ هەڵەیەکی جەوهەری بێت، یان بەلایەنی کەمەوە بەهەڵەداچوونێکی گەورە بێ، هەڵەی بچووك نابێتە هۆی بەتاڵبوونەوەی پەیماننامە.

بەگشتیی هەڵە دوو جۆرە: هەڵەیەکی دەروونی کە پەیوەندیی بەمەسەلەی قبوڵکردن و قبوڵنەکردنی پەیماننامەوە هەیە، هەڵەیەکی ماددی کە پەیوەندیی بە خودی بەڵێننامەکەوە هەیە، جۆری یەکەم دەگمەنە لە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا قبوڵ نییە، جۆری دووەم واقیعییە (وەك هەڵە لە سنووردا کە پەیوەندیی بە نەخشەی نادروستەوە هەبێت)، یان زمانەوانی بێت (ئەو هەڵەیەی لە وەرگێرانی پەیماننامە لە زمانێك دەکەوێتەوە بۆ زمانی لایەنەکەی تر دەکەوێتەوە.

١٤٣. بڕوانە مادەی ٤٨ و ٧٩ لە ڕێککەوتننامەی ڤیەننا ساڵی ١٩٦٩.

ياساناسان جياوازی دەكەن لەنێوان هەڵەی واقیعی و یاسایی، تەنیا یەكەمیان جێی بایەخە، بەڵام هەڵەی یاسایی، پەیماننامە خەوشدار ناكات، چونكە دەوڵەت پێویستە یاسا بزانێ و رێوشوێنی گونجاو بگرێتەبەر. باشترین رێگەش بۆ چارەسەری هەڵە ئەوەیە كە دەوڵەتان رێكبكەون و بە پاشكۆیەك ئاماژە بەو هەڵەو كەماسییانە بكەن كە لە پەیماننامەكەدا هاتوون.[١٤٤]

ب- غەشكردن (فرت و فێڵ) (الغش- التدليس- التغرير- الخداع)

فرتوفێڵ، خەوشێكە كار لە ڕازیبوونی یەكێك لە لایەنەكانی پەیماننامە دەكات، ئەگەر هاتوو رەفتارێكی فێڵاوی لایەنێكی تر وای كردبێت كە هانی لایەنێكی تر بدات بۆ بەستنی گرێبەستێك. فرتوفێڵ حاڵەتێكی ناراست بۆ لایەنێك دێنێتە پێش كە وای لێ بكات پەیمانەكە ببەستێت.[١٤٥]

لە مادده ٤٩ی هەردوو رێككەوتننامەی ڤیێننادا هاتووە كە دەوڵەتێ، یان ڕێكخراوێكی نێودەوڵەتی، ڕەفتاری تەڵەكەبازی لایەنێكی تر هانی دابێ بۆ گرێبەستن، ئەوا دەتوانێ پاساوی بەغەشكردن بهێنێتەوە وەك هۆكاری بەتاڵبوونەوەی ڕەزامەندیی پابەندبوون بەو پەیماننامەیە.

پێویستە ئاماژە بەوە بكەین كە لە هەردوو باری بەهەڵەداچوون و غەشكردندا، ئەگەر لایەنێك بەردەوام بوو لە جێبەجێكردنی پەیماننامە لەدوای ئاگاداربوونەوە لەو خەوشەی كە لە خواستیدا بووە، ئەوا وەكو وازهێنان و دابەزین لە مافی بەتاڵكردنەوەی پەیماننامە لە قەڵەم دەدرێت. ئەم هەڵسوكەوتە وەك ڕێگەپێدانێكی دواتری پەیماننامە لەقەڵەم دەدرێت، ئیدی ئەو لایەنە مافی گرتنەبەری بەتاڵكردنەوەی نامێنێ كە تیۆریی داخستن (نظرية الاغلاق) جێبەجێ دەبێ، كە دادگای نێودەوڵەتی جەختی لەسەر دەكاتەوە.[١٤٦]

ج- بەشخوران (الغبن):

بەشخوران لە یاسای شارستانیدا ئەو نایەكسانی و ناهاوتاییەیە كە لە وەرگرتن و پێداندا بۆ لایەنێكی گرێبەست دێتەدی.[١٤٧] كەواتە بەشخواردن لە هەندێ گرێبەستدا ئەو ناهاوسەنگییە،

١٤٤. د.محمد المجذوب، الوسيط، المصدر السابق، ص ص٢٢٦-٢٢٧.

١٤٥. د.عبدالمجيد الحكيم وصاحبيه، الوجيز فى نظرية الألتزام في القانون لمدني العراقي، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، ١٩٨٠، ص٨٦.

١٤٦. د.ابراهيم محمد العناني، المصدر السابق، ص١٣٤ وما بعدها.

١٤٧. بۆ زیاتر بڕوانە: د.عبد المجيد الحكيم، المصدر السابق، ص٨٦ وما بعدها.

یان ئەو جوداییە ناباوەیە كە لەنێوان لایەنەكانی گرێبەست لە سنووری ئاساییدا دەردەچێت. لێرەدا پرسیار ئەوەیە كە ئایا بەشخواردن لە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەكاندا دەبێتە هۆی ئەوەی كە راست ودروستیی پەیماننامە لەكەدار ببێ.

یاساناسان ئەمە بەدوور دەزانن و پێیانوایە ئەوە ئەركی دەوڵەتە، كە پێش پابەندبوون بە رێككەوتننامە، باش بیری لێ بكاتەوە و دیراسەی بكات و بەحیكمەت و خوێندنەوەی دروست دەوری بكاتەوە. هەروەها ئەستەمە تیۆریی بەشخوران لە یاسای نێودەوڵەتی جێبەجێ بكرێت، چونكە ئەستەمە دادگایەك هەبێ و بڕیاری بوونی ئەم بەشخورانە بدات. لە یاسای نێودەوڵەتیدا ڕێسایەك نییە كە پلەو ڕێژەی بەشخورانی پێویست دیاری بكات كە بەهۆیەوە رێككەوتن هەڵوەشێنێتەوە.[١٤٨]

د- گەندەڵاندنی نوێنەری دەوڵەت (افساد ممثل الدولة)، (بەرتیل — الرشوة)

لە ڕێ لابردنی خواستی نوێنەری دەوڵەت بەشێوەیەكی راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ، كە كاریگەریی لەسەر خواستی دەوڵەت دابنێ لەو كاتەی نوێنەری دەوڵەت بۆچوونێك دەربڕێ كە لە بەرژەوەندیی دەوڵەتانی تردا بێ.

هەروەكو لە ماددەی ٥٠ی رێككەوتننامەی ڤیەننادا هاتووە: ئەگەر گوزارشتی رەزامەندیی دەوڵەت بە پەیماننامەیەك لە دەرئەنجامی بەلاڕێ دابردنی راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆی نوێنەرانی ئەم دەوڵەتە هاتبێ بەهۆی دەوڵەتێكی تر كە لە وتووێژەكە دایە، ئەوا ئەو دەوڵەتە بەهۆی ئەم بەلاڕێ دابردنە دەتوانێ داوای پوچەڵكردنەوەی پەیماننامەكە بكات.

ه- تۆبزیكردن (الأكراه)

تۆبزی لێكردن دوو شێوەی هەیە، یان زۆر لە كەسی نوێنەری دەوڵەتەكە (الأكراه الشخصي) خۆی كرابێت یان لە خێزانی، یان لە دەوڵەتەكە خۆی جا ئەوە لە ڕێگای بەكارهێنانی هێز، یان هەڕەشەلێكردن، بەپێچەوانەی پرینسیپەكانی نەتەوە یەكگرتووەكان.

سەبارەت بە تۆبزیكردن لە نوێنەرانی دەوڵەت ئەوا یاساناسان كۆكن لەسەر ئەوەی كە پەیماننامەكە هێزی پابەندبوونی خۆی لەدەست دەدات و دەبێتە هۆی پوچەڵ بوونەوە. لە

١٤٨. د.محمد الجذوب،المصدر السابق، ص٥٣٢.

ماددەی ٥١ی ڕێککەوتننامەی ڤییەننادا هاتووە: ئەگەر ڕەزامەندیی دەوڵەت بۆ پابەندبوون بەپەیماننامە بەهۆی زۆرلێکردن یان هەڕەشەلێکردنەوە بوو، ئەوا پەیماننامەکە یاسایی نابێ. لە ڕوانگەی یاسای نێودەوڵەتیی کلاسیکەوە، ناچارکردنی دەوڵەت جا ماددی بێت وەك جەنگ و دەرئەنجامەکانی، یان مەعنەوی بێت وەك فشاری سیاسی و ئابووری....هتد، ئەوا پەیماننامەکە بەتاڵ نابێتەوە، هەربۆیە ئەو پەیماننامە ئاشتییانەی کە لە دوای جەنگ دەبەسترێن، سەرەڕای ئەوەی کە دەوڵەتی سەرکەوتوو خواستی خۆی بەسەر دەوڵەتی بەزیو دا دەسەپێنێ، پەیماننامەی دروستن. زۆربەی یاساناسە نێودەوڵەتییە کلاسیکییەکان دەڵێن: ئەگەرچی جەختکردن لەسەر ئەوەی پەیماننامە دەرئەنجامی حاڵەتێکی وا لەگەڵ لۆژیك و پرینسیپەکانی دادوەری ناکۆکە، بەڵام ڕەخنەلێگرتن کار لەسەر بوون و زەرورەتی ناکات، بەپێچەوانەوە نا ئارامی لە کاروباری نێودەوڵەتاندا دروست دەکات و لە ڕێزو بەهای پەیماننامە کەم دەکاتەوەو دەرفەت بە هەر دەوڵەتێك دەدات کە بەبیانووی زۆرلێکردن لە پەیماننامە بێتە دەرەوە، متمانە لەنێوان دەوڵەتاندا نامێنێ، ئەمەش کیانی کۆمەڵی نێودەوڵەتی دەخاتە مەترسیەوە، ئەگەرچی بالادەستیی بۆ ئەم ئارامیە لەسەر حیسابی دادپەروەری کارێکە لە ڕووی ئایدیالییەوە مایەی ڕەخنەلێگرتنە، بەڵام مەسەلەیەکی مانابەخشە لەڕووی واقیعییەوە.[149] سەرەڕای ئەوە زۆربەی یاساناسە کلاسیکییەکان بیانوو دەهێننەوە کە ئەگەرچی ئەمە لەگەڵ پرینسیپە گشتییەکانی یاسادا ناکۆکە، لەوانە ئۆپنهایم کە دەرئەنجامێکی لۆژیکی داننانە بە جەنگ وەك ئامرازێکی ڕەوا لە ئامرازەکانی گۆڕانی یاسا، زۆربەیان دەڵێن کە دەبێ ڕێز لەو پەیماننامەیە بگیرێت کە بەزەبری هێز بەسەر دەوڵەتێکدا دەسەپێنرێت، ئەگەر نا جەنگ بەردەوام دەبێ و ناتوانرێت کۆتایی پێ بهێنرێ، سەرەڕای ئەوە قبوڵکردنی پەیماننامەیەکی بەم جۆرە ئارەزووکردنە بەدوورخستنەوەی مەسەلەیەکی خراپتر کە ئەویش بەردەوامیی جەنگە. بەڵام لەڕاستیدا ناکرێ پابەندی ڕێسایەکی لەم چەشنە بین کە بڵێ، نابێ نارەزایی سەبارەت بە تۆپزیکردن هەبێ بۆ بەتاڵکردنەوەی پەیماننامە لەبەر ئەم هۆیانە[150]:

١- لەڕووی یاساییەوە: ناکۆك بوونی ئەم ڕێسایە لەگەڵ هەموو پرینسیپە گشتییەکانی تری سیستەمی یاسایی کە دەڵێ دەبێ گوزارشتکردن لە خواست سەربەست بێت، ئەگەر نا

١٤٩. د.محمد سامي عبدالمجيد وصاحبه، ص ص٧٣-٧٢.

١٥٠. محمد حافظ غانم (مباديء القانون الدولي العام)، ص٣٨٤-٣٨٦

خواست خەوشدار دەبێت. ڕازیبوون بە مانایەکی پێچەوانەمان دەبات، بۆ حاڵەتی سەرەتایی کۆمەڵی نێودەوڵەتی، نەك پرینسیپ و ڕێسا نوێیەکانی دوای جەنگی جیهانی دووەم، کە تیایدا جەنگ حەرام و پەنا بردنە بەر هێز بۆ یەکلاکردنەوەی ناکۆکییە نێودەوڵەتییەکان قەدەغەکراوە، هەروەها بوونی ئەو ڕێکخراوە نێودەوڵەتییانە کە ئامانجیان جێگرتنی یاسایە لە پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکاندا.

٢- ئەو ئارامیەی کە لەسەر چەسپاندنی بارێکی زاڵمانە دەستەبەر دەبێت، ئەوا ئارامی و ئاسایش نییە، چونکە گەلان دەیانەوێ مافی زەوتکراوی خۆیان وەرگرنەوە، بەبێ گوێدانە فشارو ماف زەوتکردن.

٣- زۆر لە دەوڵەتان — بەتایبەت دەوڵەتە بچوکەکان- داوایان کردووە کە دان بە ڕەوایی پەیماننامەیەکدا نانێن ئەگەر لەژێر سێبەری داگیرکاریدا هاتبێتە پێش.

لەکۆتاییدا دەڵێین کە پەیماننامەی ئاشتی و ئاشتەوایی کە لەنێوان دەوڵەتی سەرکەوتوو دۆڕاودا دەبەسترێت ناکرێ، ببێتە پەیماننامەیەکی دروست ئەگەر بڵێین تۆپزیکردن پەیماننامە خەوشدارناکات، هەروەك ماددەی ٥٣ پەیماننامەی ساڵی ١٩٦٩ ی ڤیێننا دا هاتووە کە (پەیماننامە بەتاڵە ئەگەر بەستنی، دەرئەنجامی هەڕەشەکردن یان بەکارهێنانی هێز بێت بەپێچەوانەی پرینسیپە گشتییەکانی یاسای نێودەوڵەتی کە لە بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکاندا هاتووە). بەڕای ئێمە دەبێ جەخت لەسەر ئەم بۆچوونە بکەینەوە.

نابێ لەبیرمان بچێت کە لە هەموو بارێکدا دەوڵەت ناتوانێ بیانووی تۆپزیکاری بۆ بەتاڵکردنەوەی پەیماننامە بەکاربێنێ، مەگەر لە چەند حاڵەتێکی دەگمەندا نەبێت، بۆ خێرو خۆشی مرۆڤایەتی و پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکانە کە ئەو دەوڵەتانەی سکاڵا لەدەست ناچارکردنیان بەواژۆکردنی پەیماننامەیەك دەکەن و هەوڵ بدەن مەسەلەکە بگەیێننە ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکان، یان لەگەڵ دەوڵەتانی لایەن لە ڕێککەوتننامەکە بگەنە هەموارکردنی پەیماننامەکە کە گونجاوو ڕەزامەندبەخش بێت.[151]

٢- سەرپێچیکردنی پەیماننامە بۆ دەقێکی دەستووری، یان یاسای ناوخۆ

سەبارەت بە بەهای یاسایی پەیماننامەیەك کە پێچەوانەی ڕێسای دەستووریی ناوخۆی دەوڵەتێك بێت، سێ ڕێبازی شیکاریمان هەیە لە بواری یاسای نێودەوڵەتیدا.[152]

١٥١. د. محمد المجذوب، ص٥٤٣.

١٥٢. د. محمد المجذوب، ص١١٣و دواتر.

١- ڕێڕەوو ئاڕاستەی نێودەوڵەتی- الاتجاه الدولي: ئەم ڕێبازە پێیوایە ناتەبایی لەگەڵ یاسای ناوخۆدا کارناکاتە سەر راست و دروستیی پەیماننامەکە لە ئاستی نێودەوڵەتی، ئەمەش لەبەر ئامانج و ئارەزووی دەستەبەرکردنی ئارامی و ئەمانە لە پەیوەندییە یاساییە ڕێککەوتنەکاندا.

٢- ڕێڕەوی دەستووری — الاتجاه الدستوري: ئەم ڕێبازە دەڵێ مادام کۆتی دەستووری مەرجێکە بۆ بەستنی پەیماننامە، بۆ دروستیی پەیماننامە لە ئاستی نێودەوڵەتی، کەواتە هەر پەیماننامەیەك بە پێچەوانەی ئەمە ببەسترێ بەتاڵە، یان بەلایەنی کەمەوە دەکرێ بەتاڵ بێت و دەڵێ دەبێ لایەنەکەی تر لە پەیماننامە، سروشت و بوونی کۆتی دەستووریی پەیوەندار بەدەسەلاتی بەستنی پەیماننامە بزانێ.

٣- ڕێبازی ناوەڕاست: دەیەوێ لە ڕەق و تەقی ڕێڕەوی دەستووری و نەرمی ڕێڕەوی نێودەوڵەتی دوور بکەوێتەوە و دەیەوێ دەورو خولی هەندێ کۆت و پێوەر بدات کە دەیانەوێ تەحەکوم و نیەتی خراپ دووربخاتەوە. هەربۆیە لایەنگرانی ئەم ڕێبازە هەندێ پێوەر پێشنیار دەکەن وەك: پێشێلکردنی دیارو بەرچاوی دەقی دەستووری، لە بارێکی وادا پەیماننامە بەتاڵە، ئەگەرنا سەرەڕای بوونی خەوش دروستە. ماددەی ٤٦ لە ڕێککەوتننامەی ڤیێننا دەیەوێت چارەیەکی ناوەندی دابنێت لەنێوان ئەم سێ ڕێبازە و دەیەوێ بەلانسێك لەنێوان ئاسایشی یاسایی پەیوەندییە ڕێککەوتنەکان لەلایەك و ڕێزگرتن لە ڕێسای یاسای ناوخۆی تایبەت بەبەستنی پەیماننامە لە لایەکی ترەوە رابگرێ. ناوەڕۆکی ماددە ٤٦ لە بڕگە (١) دا دەڵێ ناکرێ، هیچ دەوڵەتێك بڵێ کە ڕەزامەندیم بۆ پەیماننامە پێچەوانەی حوکمێکە لە یاسای ناوخۆ کە پەیوەستە بە دەسەلاتی بەستنی پەیماننامە وەك هۆیەك بۆ بەتاڵکردنەوەی، واتە دەبێت دەوڵەت بەڕەزامەندیی نیشاندان پاپەند بێ لەبەرامبەر لایەنەکانی تردا. (کە ئەم چارەی نزیکییە بۆ ڕێبازی یەکەم)، بەلاّم کۆتایی هەمان بڕگە دەڵێ مەگەر سەرکێشییەکی ئاشکرا بێت بۆ ڕێسایەك کە گرنگییەکی پڕ بایەخی هەبێ بۆ ڕێسایەکی ناوخۆ، بڕگەی دوو دەڵێ لادانی ئاشکرا (الآخلال واضحا) ئەوەیە کە بەشێوەیەکی بابەتی هەر دەوڵەتێك بە ڕەفتاری ئاسایی و بەنیەتپاکی مامەڵە بکات (کە ئەمەش لە هەردوو ڕێبازی دووەم و سێیەم نزیکە). هەروەها بەگوێرەی ماددەی ٤٧ ئەگەر کۆتێکی تایبەت لەسەر دەسەلاتی نوێنەری دەوڵەت هەبوو بۆ گوزارشتکردن لە ڕەزامەندیی تایبەت بە پەیوەستبوون بە پەیماننامە، ئەوا بەهەندوەرگرتنی ئەم کۆتە لەلایەن نوێنەرەکەوە و پشتگوێخستنی، پەیماننامەکە بەتاڵ ناکاتەوە، تەنیا ئەگەر دەوڵەتانی ئەندام تایبەت بەم کۆتە ئاگادار کرابنەوە پێش گوزارشتکردن بەڕازیبوون بە پەیماننامەکە. لەم بارەشەوە هۆی بەتاڵبوونەوەکە دەگەڕێتەوە بۆ ئاگادارکردنەوەی

دەوڵەتان لە لایەك، ناشیاوی لێنەهاتوویی نوێنەری دەوڵەت سەبارەت بە سنووردارىی دەسەلاّت و تواناکانی لە لایەکی ترەوە.

٣- ناکۆکی پەیماننامە لەگەڵ ڕێسایەکی بەرفەرمانی لە ڕێسایەکانی یاسای نێودەوڵەتی- ڕەوایەتی ناوەڕۆك و هۆ:

مەبەست لە ڕەوایی ناوەڕۆك و مەبەست لەم بوارەدا، واتە نەبوونی دژایەتییە لەنێوان ناوەڕۆك یان مەبەستی پەیماننامە و ڕێسایەکی بەرفەرمان لە ڕێساکانی یاسای نێودەوڵەتی. دروستبوونی پەیماننامە دەخوازێ، بابەتەکەی ڕەواو دروست بێت، واتە دەبێ یاسای نێودەوڵەتی ڕێگە بە ماددەی ڕێککەوتنەکە بدات و پرینسیپەکانی رەوشت بیگرێتە خۆی و لەگەڵ پەیماننامە و پابەندبوونێکی پێشوەختە ناکۆك نەبێت. هەروەك لە ماددەی ٥٣ لە ڕێککەوتننامەی ڤیێننا دا هاتووە کە ئەو پەیماننامەیەی لەگەڵ ڕێسایەکی بەرفەرمان (قاعدة آمرة-jus cogens) دا لە یاسای نێودەوڵەتی ناکۆك بێ، بەتاڵە. ڕێسای بەرفەرمان، هەر ڕێسایەکە کە کۆمەڵی نێودەوڵەتی قبوڵی دەکات و دانی پێدادەنێت بەو پێیەی ڕێسایەکە ناکرێ لەکەدارو پێشێل بکرێت، یان هەموار بکرێت مەگەر بە ڕێسایەکی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی تر کە هەمان خاسیەتی هەبێت.

بەم شێوەیە ڕێسای مەشروعیەتی بابەتی پەیماننامە، ڕێسایەکی سەلماوە لە ڕێسایەکانی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی،[١٥٣] ماددەی ١٠٣ لە بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان دەڵێ: ئەگەر ئیلتیزامی ئەندامێکی نەتەوە یەکگرتووەکان بەگوێرەی بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان لەگەڵ هەر ئیلتیزامێکی نێودەوڵەتی تر ناکۆك بوو، ئەوا پابەندبوون بە بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان بە هەند وەردەگیرێت.

بەهەمان شێوە ماددەی ٦٤ بەنسبەت دەرکەوتنی ڕێسایەکی بەرکاری نوێ دووپات دەکاتەوە کە هەر پەیماننامەیەك پێچەوانەی ئەم ڕێسایە بێت بەتاڵەو کاری پێ ناکرێت.

بۆ نموونە ئەگەر پەیماننامەیەك[١٥٤]:

١- ناکۆك بوو لەگەڵ ڕێسایەك لە ڕێساکانی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی وەك ئەوەی کە پەیماننامەیەك لەسەر بەکارهێنانی ناڕەوای هێز جەخت بکاتەوە، یان ڕێککەوتننامەیەك بۆ لەناوبردنی بەکۆمەڵ......هتد.

---

١٥٣. د.محمد حافظ غانم- مبادئ..ص٣٨٢

١٥٤. د.علی صادق أبوهیف، ص ص٥٣٥-٥٣٦.

٢- ناكۆك بوو لەگەڵ ڕەوشتچاكی، یان لەگەڵ پرینسیپە گشتییەكانی مرۆڤایەتی وەك ڕێككەوتنی دوو دەوڵەت لەسەر وەرگرتنی ڕێوشوێنی بەزۆری ناڕەوا دژ بەتاك و ڕەگەزێكی دیاریكراو یان تایفەیەكی دیاریكراو، بەمەبەستی زەلیلكردن و زاڵبوون بەسەریدا، یان ئەگەر دەوڵەتێك پەیماننامەیەك بەسەر دەوڵەتێكی تردا فەرزبكات كە چەند مەرجێكی تێدا بێت، دەستدرێژی و غەدرێكی بێ پەروای بۆ سەر مافە بنەڕەتییەكانی دەوڵەتێكی تر تێدا بێت. وەك ڕێككەوتننامەی جەزایری ١٩٧٥/٣/٦ی نێوان صدام حسێن و شای ئێران كە لەسەر حیسابی كورد ئەنجامدرا.

٣- ئەگەر پەیماننامەیەك ناكۆك بوو لەگەڵ پەیمانێكی پێشوەخت كە لایەنێك پێیەوە پابەند بێت، ئەوا بەگوێرەی ماددەی ٢٠ لە بەڵێننامەی كۆمەڵەی گەلان و ماددەی ١٠٣ لە بەڵێننامەی نەتەوە یەكگرتووەكان وەك لەپێشتر ئاماژەی بۆ كرا، دەبێ پابەندی بەڵێننامەی نەتەوە یەكگرتووەكان بن.

٢- شوێنەوارو كاریگەریی پووچەڵبوونەوەی پەیماننامە:

دەقەكانی هەر پەیماننامەیەكی بەتاڵبۆوە (پووچەڵ) نامولزەمن، بەڵام لەوانەیە پەیماننامەیەك ماوەیەك جێبەجێ ببێت (بەهۆی دەركنەكردن بە پووچەڵیی بەهۆی لایەنەكانی)، كەواتە ئایا چ كاریگەرییەكی دەبێت، لەم ڕووەوە دوو ڕێسای گرنگمان هەیە[155]:

لەلایەك هەر لایەنە بۆی هەیە داوا لە لایەنەكەی تر بكات كە بەگوێرەی بۆلوان بگەڕێنەوە بۆ باری پێش كاركردن بە پەیماننامەكە، وەكو ئەوەی كە پەیماننامە جێبەجێ نەبوویێت (فیكرەی گەڕانەوەی حاڵەت بۆ باری پێشووی كە هەیبووە). بێ گومان ئەوكارانەی كە كراون بەنیەتپاكی پێش وروژاندنی پوچەڵیی ناڕەوا نابن بەهۆی پووچەڵیی پەیماننامە، هەروەها ئەو لایەنەی كە تووش بووە بە فرت وفێڵ و تۆپزی و بەرتیل سوود لەو پووچەڵییە وەرناگرێت.

لەلایەكی تر هەروەك لە ماددەی ٤٥ی ڕێككەوتننامەی ساڵی ١٩٦٩ی ڤیێننادا هاتووە دەوڵەت مافی دەستگرتن بە هۆیەك لە هۆیەكانی پووچەڵبوونی پەیماننامە، یان كشانەوە، یان كارپێنەكردنی لەدەست دەدات، لەو هۆیانە وەك دەستگرتن بە حوكمەكانی یاسای ناوخۆ، یان بەو ناوەی كە نوێنەری دەوڵەت لەو كۆتانەی بۆی داندراوە، چۆتە دەرێ و سنووری بەزاندووە، یان بەهۆی بەهەڵەداچوون، یان فرت و فێڵ وبەرتیل، یان بەهۆی پێشێلكردن، یان بوونی

١٥٥. د. محمد المجذب، ص ص١٧٤-١٧٥.

گۆڕانێكی بنەڕەتیی بارودۆخ ئەمانەش بەگوێرەی مادەكانی (٤٦-٥٠ یان ٦٠-٦٢)، ئەگەر هاتوو بە ئاشكرا قبوڵی پەیماننامەكەی كرد كە ڕاست و دروستە، ئەگەر بەهۆی ڕەفتاری خۆیەوە وای نیشاندا كە دروستی پەیماننامەكە و بەردەوامبوونی و جێبەجێكردنی قبوڵ دەكات.

دووەم: كۆتاییهێنان بە پەیماننامە بەڕەزامەندیی لایەنەكان

بێ گومان هەر یەكێ كارێكی یاسایی بكات مافی كۆتایی پێهێنانیشی هەیە، بەڵام كۆتاییهێنان بە پەیماننامە دەبێ بەڕەزامەندیی لایەنەكان بێت، لەمەشدا شكلێكی تایبەت نییە بۆ ڕەزامەندیی لایەنەكان لەسەر كۆتاییهێنانی، دەكرێ پەیماننامەیەكی هاوشێوەی یەكەم كۆتایی بێت (تیۆریی كاری پێچەوانە-كە تیۆرێكە یاسای گشتیی نێودەوڵەتی دانی پێدانانێت)، یان كۆتاییهێنانی شاراوەبێت وەك پەیماننامەی دواتر بەئاشكرا لابردنی پەیماننامەی یەكەم باس ناكات، بەڵام دەقی وا دەگرێتەخۆی كە دژە لەگەڵیدا.

ماددەی ٥٤ لە ڕێككەوتننامەی ساڵی ١٩٦٩ی ڤیێننا دا هاتووە كە بۆ كۆتاییهێنان بە پەیماننامەیەك، یان كشانەوە لێی بەگوێرەی حوكمەكانی و بەڕەزامەندیی لایەنەكان، دەبێ:

- بەگوێرەی حوكمەكانی پەیماننامەكە بێت.
- یان لە هەركاتێكدا دەبێ بەڕێككەوتنی لایەنەكان بێت دوای گفتوگۆ لەگەڵ سەرجەم دەوڵەتانی ئەندام.

سێیەم: جێبەجێبوونی پەیماننامە

ئەگەر لایەنەكانی پەیماننامە، هەموو ئیلتزامەكانی خۆیان جێبەجێكرد، ئەوا پەیماننامەكە جێبەجێ بووە، ئەمەش هۆیەكی سروشتیی كۆتاییهێنانە بە پەیماننامە.

چوارەم: مەحاڵ بوونی جێبەجێنەبوونی پەیماننامە

حاڵەتی وا دێتە پێشێ كە وا بكات جێبەجێبوونی پەیماننامە مەحاڵ بێت، ئەمەش بەهۆی لەناوچوون، یان نەمانی كۆتایی ئەو شتە دەبێ كە دەبێ جێبەجێ بكرێت، بۆ نموونە پڕبوونەوەی كەنداوێك یان وشكبوونی ڕووبار یان تێكشكانی پرد یان فڕۆكە یان مردنی تاوانبارێك پێش تەسلیمكردنەوەی. هتد، هەروەك لە ماددەی ٦١ بڕگەی یەكەمدا هاتووە، بەڵام بەهۆی سەرپێچیی بەرچاوی لایەنێك بۆ ئیلتزام بەگوێرەی پەیماننامە بێتە پێش یان

هەر ئیلتیزامێکی تر، ئەوا ئەو لایەنە بەرامبەر لایەنەکانی تر دەبێ پابەند بێت، هەروەك لە بڕگەی ٢ لە ماددەی ٦١ هاتووە.

پێنجەم: بەهۆی خواستی تاکلایەنە.

پەیماننامە لە دەرئەنجامی خواستی لایەنەکان دێتە ئاراوە، بۆیە بەگوێرەی ئەحکامی پەیماننامەکە، یان لە ڕێگەی ڕێککەوتنی دواتر دەتوانن پەیماننامە کۆتایی پێ بێنن، بەڵام پرسیار ئەوەیە کە حوکمی تاکلایەنە چۆنە؟ ئەگەر لە پەیماننامەکە دەقێکی وا هەبوو ئەوا گرفتێك نییە، بەڵام ئەگەر دەقێکی وانەبێ ئەوا کشانەوەی تاکلایەنە کارێکی ناڕەوایە و بەرپرسیارێتیی نێودەوڵەتی لە ئەستۆی ئەو دەوڵەتەدایە، چونکە دەبێتە هۆی ئەوە هەرکاتێ دەوڵەت ویستی لە پەیماننامە بکشێتەوە، ئەمەش بڕواو متمانەو ئاسایشی یاسایی دەخاتە مەترسیەوەو دەبێتە هۆی بلاوبوونەوەی ئاژاوە لە ئاستی نێودەوڵەتیدا.[156]

لە ماددەی ٥٦ ی ڕێککەوتننامەی ڤیێننادا هاتووە ئەگەر لە پەیماننامە دەقێك نەهاتبێ، نابێ بە خواستی تاکلایەنە کۆتایی بە پەیماننامە بێت، تەنیا لە دوو حاڵەتدا نەبێت:

- ئەگەر ئەوە سەلمێنرا کە لایەنەکان نیازی وایان بووە کە بتوانن بەتاکلایەنە کۆتایی پێ بێنن.
- ئەگەر بتوانرێت لە سروشتی پەیماننامەکە ئەوە دەرك پێ بکەین، بۆ نموونە پەیماننامەی هاوپەیمانێتی.

لە هەردوو حاڵەتدا ئەو لایەنەی کە کۆتایی پێ دێنێ، یان دەکشێتەوە لە پەیماننامە دەبێ لایەنەکانی تر ئاگادار بکاتەوە.

شەشەم: ڕوودانی گۆڕانی گرنگ و بنەڕەتی لە بارودۆخەکەدا

لەبنەڕەتدا دەوڵەت پابەند دەبێت بە پەیماننامەیەك، ئەگەر ئەو مەبەستەی تێدا بێ کە لەپێناویدا هاتۆتەدی، گونجاوبێ بۆ ئەو بارەی کە بەردەوام جێبەجێ دەبێت، بەڵام کە مەبەستی پەیماننامەکە لە ئارادانەما، یان ئەو بارودۆخە گۆڕا کە گرێبەستەکەی هێناوەتە پێش، یان بەشێوەیەك گۆڕا کە بەردەوامیی دەست پێ گرتن بەم پەیماننامە زەحمەت بێ کە زیان بە

١٥٦. د.أحمد أبو الوفا، القانون الدولي والعلاقات الدولية، المصدر السابق، ص ص١٢٣- ١٢٤.

بەرژەوەندیی لایەنێك بگەیێنێ، لە باری وادا کە هەموو لایەنەکان هەستیانکرد کە پێویستە چاوی پێدابخشێنرێتەوە، یان هەمواربکرێ، یان کۆتایی بەو پەیماننامەیە بهێنرێ بەگوێرەی بارودۆخی هاتووەپێش ئەوا گرفتێك نییە، بەڵام گرفت لەوەدایە ئەگەر لایەنێك ئەم هەستەی هەبوو، ئەوانی تر نەیان بوو، لەم بارەدا ئایا بەتەنیا دەتوانرێ لە هەموو یان بەشێکی ئیلتیزامەکە خۆی ئازاد بکات و چۆن؟

یاساناسان دەڵێن هەر پەیماننامەیەك کە ماوەی دیاری نەکرابێ و مەرجێکی ئاشکرای تێدا نەبێ کە لە کاتێکی دیاریکراودا مافی خۆکشانەوەت پێبدات، ئەوا مەرجێکی نائاشکرا لەخۆدەگرێت کە پێویستە بەردەوام پابەندبین پێیەوە ئەگەر ئەو بارودۆخەی کە لە پێناویدا پێکهاتووە وەك خۆی مایەوە.[157]

بەڵام دەگوترێ کە ئەم پاساوە پەسند نییە چونکە لەلایەك فێڵ یان گریانەیەکی ناواقیعی لەخۆدەگرێ، لە لایەکی تر لایەنەکان پێشبینی هیچ گۆڕانێك لە بارودۆخدا ناکەن، خۆ کە ئەو پێشبینییە بکەن ئەوا بەو شێوەیەی کە دەیانەوێ دەتوانن چارەسەری بکەن، جگە لەوەی کە ئەم بۆچوونە دەرگا بۆ خوێندنەوەی تایبەتی و زاتی بۆ پەیماننامەکە دەکات و خراپ بەکاردەهێندرێ بۆ جێبەجێکردن یان جێبەجێنەکردنی. بۆیە ڕێبازی نوێ بەرەو ئەوەیە کە تیۆریی گۆڕانی بارودۆخ وەك ڕێسایەکی یاسایی بابەتی وایە کە بەهۆیەوە دەکرێ لایەنێکی پەیماننامە، لەبەر هۆی دادپەروەری و بەمەرجی دیاریکراو دەکرێ گۆڕانی بارودۆخ وەك هۆیەك بۆ کۆتاییهێنان بە پەیماننامەکە لە قەڵەم بدات و بیوروژێنێ.[158]

بۆیە دەکرێ گۆڕانی گرنگ لەو بارودۆخەدا کە پەیماننامەکەی لە پێناو ئەنجام دراوە، ببێتە هۆی کۆتاییهێنان بە پەیماننامەکە، ئەمەش پێی دەوترێت مەرجی مانەوەی شت لەسەر باری خۆی وگۆڕانکاری تێدەکەوێ، هەندێ جار بارێکی نادادپەروەر دێنێتە پێش یان مەحاڵ دەبێ هەموو یان بەشێك لە ئیلتیزامەکە جێبەجێ بێت. بۆیە مەرجی گۆڕانی گرنگ لە بارودۆخدا هاوسەنگییەك بۆ ڕێزگرتن لە پەیماننامەی نێودەوڵەتی دێنێتەدی، ئەمەش دووکێشە دروست دەکات.[159]

١٥٧. د. السید مصطفی احمد ابو الخیر، المصدر السابق،ص٧٥ وما بعدها.

١٥٨. د. أحمد أبو الوفا، الوسيط....، ص١٨٠.

١٥٩. د. أحمد أبو الوفا، الوسيط.....،ص١٨١-١٨٢.

١- ئەم تیۆرییە وەك پەردەیەك بۆ نیەت یان مەبەستێكی نارەوا بەكاربێت كە ببێتە سەرپێچیی لە پرەنسیپی وەفاداریی بە پەیمان (گرێبەست شریعەتی هەردوولایەنە یان پرەنسیپی پیرۆزی گرێبەست) و مەترسی دروست بكات، بۆیە وا باشە تاكلایەنە كۆتاییهێنان بە پەیماننامە نەوروژێنرێ ئەگەر لایەنەكان رێك نەكەوتن، بەڵكو دەكرێ شێوازی وەك تەحكیم – سەرپشكی- و ناوبژیوان وكاری پیاوچاكان یان پەنابردن بۆ رێكخراوی نێودەوڵەتی و دادگای دادی نێودەوڵەتی هەڵبژێردرێ.

٢- گۆڕانی بارودۆخ لەوانەیە هەندێك بۆشایی یاسایی لەنێوان پەیوەندیی لایەنەكاندا بێنێتەدی. كە پەیماننامەیەك سیستەمێكی یاسایی لەنێوانیاندا دروست بكات بەڵام گۆڕانی بارودۆخ ئەو سیستەمە ناهێڵێ بەهۆی نەمانی پەیماننامەكە بەبێ ئەوەی نیزامێكی تر جێی بگرێتەوە كە لەگەڵ بارە نوێیەكە رابێت. بۆیە چارەسەری ئەمە ئەوەیە كە بە وتوێژ و دانوستان بەمەبەستی چاوپێداخشاندنەوە ئەم گرفتە چارەسەر بكەن و دەقەكە سەرلەنوێ دابرێژنەوە كە لەگەڵ بارودۆخی تازەدا بگونجێ، وەك لە ماددە (١٩)ی بەڵێننامەی كۆمەڵەی گەلاندا هەیە، بەڵام لە بەڵێننامەی نەتەوە یەكگرتووەكاندا ئاماژەیەكی لەم چەشنە نییە.

لە ماددەی ٦٢ ی رێككەوتنامەی ساڵی١٩٦٩ی ڤیەننا دا هاتووە كە گۆڕانی بارودۆخ هۆیەكە بۆ كۆتاییهێنان بە پەیماننامەیەك ئەگەر ئەم مەرجانە هاتنەدی:

١. ئەگەر گۆڕانەكە بەسەر شتێكدا هاتبێ كە بۆ بەستی پەیماننامەكە لەكاتی گرێبەستەكەدا هەبووبێ.

٢. دەبێ گۆڕانەكە گرنگ و بنەڕەتی بێت.

٣. دەبێ لایەنەكان چاوەڕوانیان نەكردبێت.

٤. دەبێ بوونی ئەو بارودۆخە بنەچەیەك بێت بۆ قبوڵكردنی لایەنەكان بە ئیلتیزام بە پەیماننامەكە.

٥. ئەگەر گۆڕانەكە ریشەیی بێت لە چوارچێوەی ئیلتیزامی لایەنەكاندا بەشێوەیەك كە جێبەجێكردنی ئەستەم و نادادوەر وگران بێت بۆ لایەنەكە.

٦. بەڵام نابێ تیۆریی گۆڕانی گرنگ وەك هۆیەك بۆ كۆتاییهێنان، یان كشانەوە لە پەیماننامەیەكدا لەم حاڵەتانەدا پشتی پێ ببەسترێت:

- ئەگەر پەیماننامەكە پێوەندیی بە سنوورەوە هەبوو.
- یان گۆڕانە گرنگەكە لە بارودۆخدا بە هۆی سەرپێچیی لایەنەكە خۆی بەپابەند بوون بە پەیماننامەكە یان هەر ئیلتیزامێكی تری نێودەوڵەتی بۆ هەر لایەنێكی پەیماننامە، هاتبێتەدی.

حەوتەم: پچراندنی پەیوەندیی دیپلۆماسی و قونسوڵی.

پەیوەندیی دیپلۆماسی بە رێكەوتنی دووەوڵەت دەبێت،و لە زۆربەی كاتدا بە تاكلایەنە كۆتایی دێت كە لایەنی تر ئاگادار دەكاتەوە،و پچڕانی پەیوەندیی دیپلۆماسی كارێكی رەوایە،و دروستە لەهەر كاتێكدا بێت و ئەو دەوڵەتە هیچ بەرپرسیارێتییەكی لەسەر نییە، بەڵام كارێكی مەترسیدارەو دەوڵەت پەنای بۆ نابات مەگەر هۆی زۆر بەهێزو گرنگ هەبێت، وەك ناكۆكی یان دەستدرێژیكردن بۆ سەری یان بۆ سەر بەرژەوەندییەكی، یان بەهۆی نارەزاییەكی توند لەسەر كارێك كە دەوڵەتی بەرامبەر كردوویەتی، حاڵەتی گۆڕانی سیستەمی حوكم لە یەكێك لە دەوڵەتەكان بەهۆی شۆڕش و دەوڵەتەكەی تر رەتیدەكاتەوە كە دان بەو حكومەتەدا بنێت. بەڵام مەرج نییە پچڕانی پەیوەندیی دیپلۆماسی، پچڕانی پەیوەندیی قونسوڵی بەدوادابێت،و نابێتە هۆی كۆتاییهێنان بە پەیماننامەی نێوانیان یان وەستان یان لەكارخستنی.[١٦٠]

هەربۆیە بەگوێرەی ماددەی ٧٤ و ٦٣ لە هەردوو رێككەوتننامەی ١٩٦٩و١٩٨٦، پرەنسیپی گشتیی ئەوەیە كە پەیوەندییە رێكەوتنامەییەكان و پەیوەندییە دیپلۆماسییەكان و قونسوڵییەكان لە رووی پرینسیپەوە بە هیچ پەیوەستییەكی یاسایی پابەند نابن. لە ماددەی ٦٣ داهاتووە كە پچڕانی پەیوەندیی دیپلۆماسی و قونسوڵی لەنێوان لایەنەكانی پەیماننامەیەك كاریگەریی لەسەر ئەو پەیوەندییە یاساییە نابێ كە پەیماننامەكە بنیاتی ناوە، مەگەر ئەو پەیوەندییە دیپلۆماسی و قونسۆڵییە پێویستییەك بێت بۆ جێبەجێكردنی پەیماننامەكە. هەروەها ماددەی ٧٤یش جەخت دەكاتەوە كە پچڕان و نەبوونی پەیوەندیی دیپلۆماسی و قونسوڵی لەنێوان دوو دەوڵەت یان زیاتر نابێتە هۆی نەبەستنی پەیماننامە لەنێوانیاندا، بەستنی پەیماننامەش خۆی لە خۆیدا كاریگەریی نابێ لەسەر باری تایبەتی پەیوەندیی و دیپلۆماسی و قونسوڵیی نێوانیان.

لە خوێندنەوەی ئەم دەقەوە رێسایەك و ریزپەڕێك – جیاییەك - (استثناء) دەبینین كە بریتیە لە:

١- وەك رێسایەكی گشتیی پچڕانی پەیوەندیی دیپلۆماسی و قونسوڵی هیچ كاریگەریی لەسەر مانەوەی ئیلتیزامكردنی لایەنەكان بە جێبەجێكردنی پەیماننامەكە نابێ، ئەمەش سێ هۆكاری هەیە:

١٦٠. د. محمد سامي عبدالحميد، القانون الدبلوماسي، من كتاب- القانون الدولى العام، المصدر السابق، ص٣٠٧-٣٠٨.

- ئەم دەقە گوزارشتە لە چەمکی وەفاداری بە پەیماننامە (الوفاء بالمعاهدات)، کە پێویستە خاسیەتی ئیلزامی پەیماننامە ڕووبەڕوی هەر لەرینێك ببێت کە لە پەیوەندیی نێوان دەوڵەتەکان دێتەدی.

- ئارەزووکردن لە بەرقەرارکردنی ئارامی و ئەمان لە پەیوەندییە یاساییە نێودەوڵەتییەکان، کە بە هۆی پابەندبوون بە پەیماننامەکەوە دێتەدی و پچڕانی پەیوەندی دەپیلۆماسی و قونسوڵییەکان کاریگەر نابێت.

- ئەگەر پچڕانی پەیوەندیی دیپلۆماسی و قونسوڵی ببێتە هۆی وەستانی پەیوەندییە دیپلۆماسییە ئاساییەکانی نێوان دەوڵەتان، دیارنەمانی هۆیەك کە پێویستە بۆ جێبەجێکردنی پەیماننامە، لەگەڵ ئەوەشدا دەوڵەت پەنا بۆ دەوڵەتی تر یان تەنانەت ئامرازی راستەوخۆش دەبات کە بۆ ناردنی هەموو نامەو پەیوەندییەکان پێویستە بۆ جێبەجێکردنی پەیماننامە.

٢- ریزپەڕەکەش ئەوەیە کە بە شێوەیەك پچڕانی پەیوەندیی دیپلۆماسی و قونسوڵی کاریگەریی لەسەر پەیماننامەیەك بەجێبێڵێت، ئەگەر هاتوو بە هۆی بوونی ئەو پەیوەندییە پەیماننامەکە جێبەجێ بێت. لەراستیدا بوونی ئەم حاڵەتە وەك ریساکە گرنگە.

گرنگترین ئەو پەیماننامانەی کە کاریگەرییان نابێت بە پچڕانی پەیوەندیی دیپلۆماسی و قونسوڵی، پەیماننامەکانی تایبەت بە سنوورو پەیماننامەکانی فرەلایەنەن.[١٦١]

هەشتەم: کۆتاییهێنان بە پەیماننامە بە هۆی پێشێلکردنیەوە (انهاء المعاهدة نتیجة خرقها)

ئەگەر لە ڕێککەوتننامەیەکی دوو قۆڵیدا، لایەنێك ئیلتیزاماتی خۆی جێبەجێنەکرد، ئەوا لایەنەکەی تر بۆی هەیە کۆتایی بە پەیماننامەکە بهێنێت یان کار بە بەشێکی یان هەر هەمووی نەکات. بەڵام لە ڕێککەوتننامەیەکی فرەلایەندا ئەگەر لایەنێك پەیماننامەکەی پێشێلکرد، ئەوا لایەنەکانی تر بۆیان هەیە یان بەردەوامبن یان کۆتایی پێبێنن و هەڵیوەشێننەوە جا هەموو یان بەشێکی پەیماننامەکە بێ بەرامبەر ئەو لایەنەی کە پێشێلی کردووە بەو پێیەی کە بارودۆخەکە دەیخوازێت. هەروەك لە ماددەی (٦٠) لە ڕێککەوتننامەی ڤیێننادا هاتووە.

نۆیەم: جەنگ

جەنگ پچڕانی تەواوەتی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکانی لێ دەکەوێتەوە، حاڵەتی جەنگ بێگومان گونجاو نییە بۆ مەیەستی پەیماننامەو جەنگ هۆیەکە بۆ کۆتاییهێنانی، بەڵام وەك

١٦١. د. سهيل حسين الفتلاوی وصاحبه، المصدر السابق، ص١٣٥.

شۆڕش وایە بۆ دەستووری ناوخۆ، هۆیەکی ناسروشتییە، بەڵکو هۆیەکە لە دەرەوەی یاسای دانراودا، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا حاڵەتی نائاساییمان هەیە سەبارەت بە جەنگ و کاریگەریی لەسەر پەیماننامە.[١٦٢] گرفتی واقیعی بەنسبەت جەنگەوە لەوەدایە کە لە لایەك لەوانەیە دەوڵەت جەنگ دژی لایەنێکی تر هەڵبگیرسێنێ وەك هۆیەك بۆ خۆرزگارکردن لە پەیماننامەیەك کە لە بەرژەوەندیدا نییە و نایەوێت، لە لایەکی تر جەنگ لەگەڵ بەردەوامی پەیوەندیی دۆستانە و ئاشتییانەدا ناکۆکە کە لەنێوان دەوڵەتاندا پێویستە هەبێت، کە ئەمەش پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان بە پلەی یەکەم دەیرەخسێنن، بێگومان حاڵەتی یەکەم وامان لێ دەکات کە بڵێین پەیماننامەکە بمێنێ (بە پێچەوانەی مەبەستی دەوڵەت)، بەڵام وەرگرتن بە چارەی دووەم بێگومان بۆچوونی ترمان پێ دەدات.[١٦٣]

بۆ ئاسانکردنی باسەکە، لەم رووەوە دەبێ لەسەر ئەو رایە بڕۆین کە پەیماننامە — بە گوێرەی کاریگەریی جەنگ لەسەری — بەپێی بابەتەکانی دابەش دەبێت بۆ چەند جۆرێك، هەندێکیان کاریگەر نابن بە جەنگ، هەندێکیان جەنگ کاریگەریی دەوەستێنێ، هەندێکیشیان کۆتایی بە جەنگ دێنێ.[١٦٤]

- سەبارەت بە پەیماننامەی دوو قۆڵی، ئەوا بە هەڵگیرسانی شەڕ کۆتایی پێدێت یان دەوەستێت، ئەگەر بۆ ڕێکخستنی پەیوەندییەکان بەستراپێت لە کاتی ئاشتیدا لەنێوان دوو دەوڵەتە بە شەڕهاتووەکە، وەك پەیماننامەکانی تایبەت بە بازرگانی و پەیوەندیی ئابووری و کۆمەڵایەتی یان ئەوانەی سیمایەکی سیاسییان هەیە یان پەیماننامەی هاریکاری، ئەگەر نیەتی دوو لایەنەکەو خواستیان مەبەستێکی پێچەوانەی نەبێت. بەڵام کە بۆ ڕێکخستنی پەیوەندیی لە کاتی جەنگدا ڕێکخرابێت، ئەوا بە بەرپابوونی جەنگ کۆتایی پێ نایەت وەك پەیماننامەی تایبەت بە مامەڵەکردن لەگەڵ دیل و بریندارو پاراستنی خەڵکی سیڤیل و...هتد. هەروەها بەرپابوونی جەنگ کارناکاتە سەر ئەو پێگە بابەتییەی کە پەیماننامەیەکی نێودەوڵەتی یان دوو قۆڵی دروستی کردووە، وەك دیاریکردنی سنوور، وازهێنان لە هەرێمێك یان ئەو پەیماننامانەی

١٦٢. شارل روسو، المصدر السابق، ص٧٥.

١٦٣. د.احمد ابو الوفاء، الوسيط...، ص١٨٧.

١٦٤. د. محمد طلعت الغنيمي، قانون السلام، ص٤٧٩ وما بعدها، و د. محمد سامي عبدالحميد و د. مصطفى سلامة حسين، ص٩٩ وما بعدها.

كە بۆ مافی یاوەری (هاوشانێتی — حقوق الأرتفاق)ە، بە مەرجێك ئەو پەیماننامەیە هەموو ئەرك و مەرجەكانی دروست بن و لەژێر كاریگەریی بە تۆپزی و پێچەوانەی ڕێسای یاسای نێودەوڵەتی نەبەسترابن.

- هەرچی پەیماننامەی چەند لایەنەیە، ئەوا جێبەجێكردنی دەوەستێت سەبارەت ئەو دەوڵەتانەی لە جەنگدان ئەگەر پەیوەندیی بە ڕێكخستنی پەیوەندیی لایەنەكان نەبێت لە كاتی جەنگدا (بێگومان جەنگ كاریگەریی نابێ لەسەر پەیماننامەكە بەنسبەت ئەو دەوڵەتانەی كە لە جەنگدا نین یان پەیوەندیی ئەمان لەگەڵ هەریەكە لە دەوڵەتە بەشەڕهاتووەكان)، بەڵام ئەو پەیماننامانەی كە پەیوەندیی لایەنەكان ڕێكدەخەن لەكاتی جەنگدا، وەك ڕێككەوتننامەكانی یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی و ڕێككەوتننامەكانی ساڵی ١٩٤٩ ژنێڤ، ئەوا دەمێننەوەو لە جێبەجێكردندا بەردەوام دەبن، چونكە لە بنەڕەتدا بۆ ڕێكخستنی ئەم بارە هاتۆنەتەئاراوە.

دەیەم: هاتنە ئارای ڕێسایەكی بەرفەرمانی نوێ لە ڕێساكانی یاسای نێودەوڵەتی

وەك پێشتر باسمانكرد، ڕێسای بەرفەرمان، ئەو ڕێسایەیە كە ناكرێ بە پێچەوانەی ئەوەوە ڕێككەوتن بكرێ ئەگەر بە ڕەزامەندی كۆمەڵی نێودەوڵەتی نەبێت بەگشتی. بۆیە لە ماددەی (٦٤)ی ڕێككەوتننامەی ڤێننادا هاتووە، ئەگەر ڕێسایەكی بەركاری نوێ لە ڕێساكانی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی دەركەوت، ئەوا هەر پەیماننامەیەك كە دژی ئەم ڕێسایە بێت، پوچەڵ دەبێتەوەو چیدیكە كاری پێ ناكرێ.

ب- لە كاروەستانی (وقف) جێبەجێكردنی پەیماننامەی نێودەوڵەتی.

گرنگترین هۆیەكانی وەستانی پەیماننامەیەك لە جێبەجێكردندا، هەمان ئەو هۆیانە دەگرێتەوە كە بۆ نەهێشتن و بەسەرچوونی پەیماننامە پێشتر باسكران، بۆیە دەكرێ پەیماننامە لەم حاڵەتانەدا لەكاركردن بوەستێ[165]:

- بە ڕەزامەندیی لایەنەكان یان بەگوێرەی دەقێكی پەیماننامە.
- بە بەستنی پەیماننامەیەكی دواتر.

١٦٥. شارل روسو، ص٧٢ وما بعدها ود. غازي حسن صباريني، ص٦٧ وما بعدها، و د.أحمد أبوالوفا، ص١٨٩ وما بعدها.

- بە هۆی پێشێلكردنی پەیماننامە.
- بە هۆی گۆڕانێكی گرنگی بارودۆخ.
- بە هۆی مەحاڵبوونی جێبەجێكردن.
- بە هۆی پچڕانی پەیوەندیی دیپلۆماسی و قونسوڵی.
- بە هۆی جەنگ.

ج- جێكەوتەكانی بەكۆتاهاتنی پەیماننامە یان كارپێ نەكردن

لە ماددەی (٧٠) ی ڕێككەوتننامەی ساڵی ١٩٦٩ و ١٩٨٨ ی ڤێننا دا هاتووە كە:

- لایەنەكان ئازاد دەبن ودەبورێن لە پابەندبوونی بەردەوام بە جێبەجێكردنی پەیماننامەكە.
- هیچ ماف یان پابەندبوون یان بارێكی یاسایی زیانی پێ ناگات بەهۆی جێبەجێكردنی پەیماننامە پێش نەمانی پەیماننامە.
- هەروەها وەستانی پەیماننامە ئەم كاریگەرییانەی دەبێ:
- لایەنەكان دەبورێنێ لە پابەندبوون بە جێبەجێكردن لەو ماوەیدا.
- هیچ كاریگەرییەكی نابێ لەسەر پەیوەندیی یاسایی ئاسایی نێوان لایەنەكان بەگوێرەی پەیماننامە.
- لایەنەكان نابێ هیچ كارێك بكەن لەكاتی وەستانی پەیماننامە كە گرفت بۆ دەستپێكردنەوەی كاركردن بە پەیماننامەكە دروست بكا.

د- ئەو ڕێوشوێنانەی كە پێویستە بگیرێنەبەر بۆ چارەسەری ئەو ناكۆكییەی كە لە بەكۆتاهاتن یان وەستانی پەیماننامەیەكی نێودەوڵەتی دێتە ئاراوە.

بێگومان واژۆكردن و بەستنی پەیماننامە، هەنگاوی سەرەتایین لە ژیانی هەر پەیماننامەیەكدا.دوای ئەوەی گرفتەكانی تایبەت بەتەفسیركردن و جێبەجێكردن دێننە پێشەوە، ئەگەر لایەنەكان لەسەر ئەمە ڕێكنەكەون ئەوا هیچ یەكێكیان مافی ئەوەی نییە كە لەسەر ڕاست و دروستی خۆی لە تەفسیر و جێبەجێكردنی پەیماننامە سوور بێت، لێرەوە گرنگە كە دەقێك بۆ یەكلاكردنەوەی ئەو ناكۆكییانە هەبێ كە لە پەیماننامەی نێودەوڵەتی دێتە ئاراوە.

ڕێككەوتننامەی١٩٦٩ و ١٩٨٦ ی ڤیەننا بە دوو قۆناغ چارەیان بۆ ئەو ناكۆكییانە داناوە كە لە ئەنجامی پووچەڵبوونەوە یان بەكۆتاهاتن یان وەستان و لە كارخستنی جێبەجێكردنی پەیماننامە دێتە ئاراوە.

• به گوێرەی ماددەی (٦٥) ئەو لایەنەی کە باس لە پووچەڵبوونەوە یان بەکۆتاهاتن یان وەستانی پەیماننامە دەکات دەبێ لایەنەکەی تر ئاگادار بکاتەوەو هۆیەکانی گرتنەبەری ئەو هەڵوێستەی خۆی دیاری بکات و ماوەیەك ڕێزی لێ بگرێ (سێ مانگ)، پەنا بباتەبەر ئامرازی چارەسەری ئاشتییانە کە لە ماددە ٣٣ بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکاندا هاتووە، وەك (ناوبژیوانی و،کاری پیاوچاکان و...... هتد).

• لە ماددەی (٦٦) تەواوکەری گەرەنتی ئەمانە هاتووە کە ناکۆکییەکانی تایبەت بە ڕێسای بەرفەرمان بداتە دادگای دادی نێودەوڵەتی، ئەگەر لایەنەکان لەسەر ناوبژیوان ڕێککەوتن. بەلاّم سەبارەت بەهۆیەکانی تر، ئەوا دەکرێ چارەسەر بکرێ بە ناردنی داواکاری بۆ سکرتێری گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان.

کەواتە ماددەی (٦٦) دوو چارەسەری بۆ داناوە:

• چارەیەکی یاسایی کە دەیەوێ بگاتە چارەسەرێکی کۆتایی و بابەتی بۆ ناکۆکیی تایبەت بە ڕێسای بەرفەرمان، بە بڕیاری دادگای دادی نێودەوڵەتی یان دادگای تەحکیم (ناوبژیوانی).

• چارەیەکی سیاسی سەبارەت بە گرتنەبەری ڕێوشوێنی سازانکاری — گونجاندن - بۆ هۆیەکانی تری کۆتاییهێنان یان وەستانی جێبەجێکردنی پەیماننامە، بەبێ گەیشتن بە چارەیەکی کۆتایی، چونکە لیژنەی تەوفیق ڕاپۆرت پێشکەش دەکات کە لایەنەکان ئیلتزام ناکەن ئەگەرچی چارەسەری دۆستانە پێشکەش دەکات.

هـ- پووچەڵ بوون یان کشانەوە یان وەستانی بەشێك لە پەیماننامەی نێودەوڵەتی.

ماددەی (٤٤) لە ڕێککەوتننامەکانی ١٩٦٩ و ١٩٨٦ دا نووسیویەتی کە داوای پووچەڵکردنەوەی یان وستان یان کشانەوە لە پەیماننامە- وەك ڕێسا- بۆ هەموو پەیماننامەیەك دەبێ، ئەگەر دەقێکی پێچەوانە نەبێ یان لایەنەکان لەسەر ئەوە ڕێکنەکەون. لەگەڵ ئەوەشدا بەگوێرەی ئەم ماددەیە دەکرێ، دەقەکانی پەیماننامەکەیەك لەیەك جیابکرێنەوە، واتە هەڵوەشاندنەوە یا کشانەوە یان لەکاروەستانی پەیماننامەیەك چەند دەقێك بگرێتەوە بەمەرجێك:

• بتوانرێ دەقەکان لەبواری جێبەجێکردندا لەکۆی پەیماننامەکە، لە یەکتر جیا بکرێنەوە،.

• ئەگەر لە ڕێگەی پەیماننامەکە خۆیەوە، یان بەهەر ڕێگایەکی تر ئەوە سەلمێنرا کە قبوڵکردنی ئەو بەندانە (دەق)، بۆ ڕەزامەندی لایەن یان لایەنەکانی تر بنەمای پاپەندبوون نەبووە بە پەیماننامەکە.

• پێویستە ئەوە لەبەرچاوبگیرێ کە جێبەجێکردنی ئەوەی کە ماوە لە پەیماننامەکە نادادپەروەری نەهێنێتە ئاراوە.

• ئەو خالأنەی سەرەوە بەسەر ئەو بارانەدا جێبەجێ نابێت کە تۆبزی کردووە بەرامبەر بە نوێنەری دەوڵەت یان ڕێکخراوێك، یان دەوڵەت خۆی (ڕێکخراو)، یان تایبەت بە پەیماننامەیەك کە پێچەوانەی ڕێسایەکی بەرکار بێت لە ڕێساکانی یاسای نێودەوڵەتی.

و- لەدەستدان (نەمانی) مافی داواکردن بۆ پووچەڵکردنەوە یان کۆتاییهێنان یان ڕاوەستان یان کشانەوە لە پەیماننامە. بەگوێرەی ماددەی ٤٥، لە دوو حاڵەتدا ناتوانرێ دەست بگرێ بە هۆکانی پووچەڵکردنەوە یان کشانەوە یان لەکاروەستانی پەیماننامەیەك کە ئەوانیش بریتین لە:

• ئەگەر بەڕاشکاوانە ڕازی بوو لەسەر ئەوەی کە پەیماننامەکە دروستە یان دەبێ بەردەوام بێت لە بەدیهێنانی.

• یان کە بە شاراوەیی ئەوەی نیشاندا، لە ڕەفتاری دەرکەوت کە ڕازی بووە یان وازی هێناوە لە مافی خۆی.

٦- جێ بەجێکردنی پەیماننامە

ڕێسای یاسای گشتیی چەسپاو ئەوەیە کە لایەنەکانی گرێبەست دەبێ پابەندبن بە ڕێزگرتن و جێبەجێکردنی ئەو ئیلتیزاماتانەی کە خۆیان لەو پەیماننامەیەی کردوویانە، دێتەئاراوە. ئەمەش لە یاساو کاری نێودەوڵەتی و ماددەی (٢٦) لە ڕێککەوتننامەی ١٩٦٩ی ڤیەننا دا هاتووە کە دەبێ بە نیەتپاکییەوە پەیماننامە جێبەجێ بێت، ئەمەش سێ لایەن دەگرێتەوە: یەکەمیان بنەمای یاسایی هێزی پابەندبوونە بە پەیماننامە، دووەمیان پەیوەندیی بە کاریگەریی هێزی پابەندبوونەوە هەیە بەرامبەر بەلایەنەکان، سێیەمیان ئەو گەرەنتیانەیە کە دەستەبەری جێبەجێکردنی پەیماننامە دەکەن.

یەکەم: بنەمای یاسایی هێزی ئیلزامی بۆ پەیماننامە

خاسیەتی ئیلزامیی پەیماننامەکان، دەگەڕێتەوە بۆ چەند ڕێسایەکی عورفی کە پابەندبوون دەخەنە ئەستۆی لایەنەکانەوە، چونکە ئامانجی ئەم ڕێسایە ئەوەیە ڕێز لە پەیماننامە بگیرێ، ئەمەش یەکێکە لە ڕێسا گرنگەکانی یاسای نیودەوڵەتیی هاوچەرخ کە جەخت دەکاتەوە لەسەر جێبەجێکردنی ڕاستگۆیانە بۆ بەجێهێنان و پابەندبوون بە پابەندبوونەکانی پەیماننامەو

سەرچاوەکانی تری یاسای نێودەوڵەتی وەك (ماددەی ٢، برگەی ٢) لە بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان ئاماژەی بۆ دەکات.

لەم ناوەدا هەندێك پێیانوایە کە پرینسیپی هێزی ئیلزامیی پەیماننامە، لەسەر بنەمای ترس لە دەرئەنجامەکانی و دەرچوون لە پەیماننامە وەستاوە، بە تایبەت مەترسی بە شوێنکەوتن (الملاحقه)و بەرپرسیارێتیی نێودەوڵەتی و ئەو قەرەبووکردنەوەیەی کە بە هۆیەوە دێتە ئاراوە. هەندێکی تر پێیانوایە کە ڕێزگرتنی پەیماننامە پێویستە بۆ دەستەبەرکردنی چاکەو خێری گشتیی کۆمەڵی نێودەوڵەتی بە تایبەت ئارامی و ئەمانی پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان و بە هێزکردن و پشتگیری هەموو لایەنەکانی هاریکاریکردنی نێودەوڵەتی (التعاون الدولی). ئەمەی دواییش یەکێکە لە پرینسیپەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان و ڕێسای عورفی نێودەوڵەتی.

بە گشتیی بنەمای هێزی ئیلزامی پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان لە چەند ڕێساو پرینسیپێکدا خۆی دەبینێتەوە بریتین لە[١٦٦]:

١. ڕێسای پیرۆزیی ڕێککەوتننامەکانی نێوان دەوڵەتان (قاعدة قدسية الأتفاقات بين الدول)، واتە دەبێ ڕێز لە ئەحکامەکانی پەیماننامە بگیرێ و جێبەجێ بکرێ و پێیەوە پابەندبن تا بە یەکێك لە ڕێبازەکانی نەمانی پەیماننامە کۆتایی پێدێت.

٢. گرێبەست یاسایە بۆ لایەنەکانی ڕێککەوتن (العقد شريعة المتعاقدين- الأتفاق قانون المتعاقدين - مبدا الوفاء بالعهد- المتعاقد عند تعاقده — المتعاهد عبد تعاقده- pacta sunt servanda) ئەم پرینسیپە لە یاسای شارستانیدا هەیە کە ئەویش هێزی پابەندبوونی گرێبەستە (القوة الملزمة للعقد). واتە نابێ گرێبەست بە خواستی تاکلایەنە هەڵبوەشێنرێتەوە، ئەمەش وەکو ڕێسایەکی بنەڕەتیی وایە لە هەموو سیستەمە یاساییەکاندا کە تیایدا ڕێزگرتن لە پەیماننامە لە یاسای نێودەوڵەتیدا لەسەرووی خواستی دەوڵەتانی گرێبەستەکەیە. هەربۆیە هیچ سیستەمێکی یاسایی بە بێ ئەم سیستەمە نییە. لە روی پراکتیکیشەوە گومانێك لەم پرینسیپە نییە، راست و دروستیشی لە لایەن دادگای نێودەوڵەتی و نیشتیمانییەوە سەلمێنراوە، هەر بۆیە بۆ هیچ دەوڵەتێك نییە بە بیانووی بارگرانیی پەیماننامە یان بە تۆپزی سەپاو لەژێر کاریگەریی بارێکی تایبەتدا لە جێبەجێکردنی پاشگەز بێتەوە، چونکە دەوڵەت دەبێتە کۆیلەی گرێبەستەکەی بۆ ئەوەی ئاژاوەو ململانێ و جەنگ دروست نەبێ.

١٦٦. د. حامد سلطان، ص١٨٠، د. علي صادق ابو هيف، القانون الدولي العام، ص٥٥٦وما بعدها.

٣. پرینسیپی ڕەزامەندیی بەکۆت و بەند یان پابەندکار (مبدأ الرضا مقيد او ملزم)، بەگوێرەی ئەم پرینسیپە ڕەزامەندی یان ڕێککەوتن ئیلتیزامی نێودەوڵەتی دروست دەکات.

٤. پرینسیپی نیەتپاکی (مبدأ حسن النية — bons fieds) پرینسیپێکی چەسپاوە لە یاسای ناوخۆو نێودەوڵەتیدا، واتە دەبێ بە دڵسۆزی جێبەجێ بکرێت.

دووەم: جێکەوت و کاریگەریی هێزی ئیلزامی پەیماننامەکان

لەم باسەدا کاریگەریی پەیماننامە لەسەر ئاستی لایەنەکانی پەیماننامەکە و کەسانی تر (پرینسیپی ڕێژەیی پەیماننامەکان) باس دەکەین.

أ- سەبارەت بە لایەنەکانی پەیماننامە

هەروەك باسکرا پەیماننامە لە ڕووی سروشتی یاساییەوە ئیلزامیەتی هەیە، وەك لە ماددەی ٢٦ی ڕێککەوتننامەی ڤییەننادا هاتووە، لە ڕووی پرینسیپی جێبەجێکردنی ئەحکامەکانی پەیماننامە دەبێ لایەنەکان بەنیەتپاکی جێبەجێی بکەن وەك لە ماددەی (٢٦) و برگەی دووەم لە ماددەی (٢) بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکاندا هاتووە، لە ڕووی مەدای جێبەجێکردنی ئەحکامەکانیشەوە، نابێ هیچ لایەنێك بەبیانووی دەستگرتن بە یاسای ناوخۆوە پەیماننامە جێبەجێ نەکات، وەك لە ماددەی (٢٧)ی ڕێککەوتننامەی ڤییەننادا هاتووە، دادگای دادی نێودەوڵەتی-یش ئەوەی دووپات کردۆتەوە. لە ڕووی چۆنیەتی جێبەجێکردنی پەیماننامە لەناوخۆی دەوڵەتدا، چەند ڕێبازێك هەن، لەوانە[١٦٧]:

١- تیۆریی دوانەیی یاسا: دەڵێ دەبێ دوای پەیماننامە، یاسایەکی ناوخۆ دەربچێت، حوکمەکانی پەیماننامەکەی تێدا بن بۆ ئەوەی لەناوخۆی وڵاتدا جێبەجێ ببێت.

٢- ڕێبازی یەکانە یاسا: دەڵێ پێویست نییە یاسا دەربچێ، چونکە تەنیا بە بەستنی پەیماننامە دەبێتە یاسایەکی ناوخۆ و دەبێ جێبەجێ ببێت. چونکە سەروەرێتیی زیاتری دەوڵەتێك بڕیاری لەسەر داوە.

٣- بۆ چوونی زانا (برتان)، وەك ڕێبازێکی میانڕەوی ناوەند لە نێوان دوو ڕێبازەکەی پێشوودا، دەڵێ پەیماننامە لەناوخۆی دەوڵەتدا ئەگەر پەسند نەکرێت، جێبەجێ نابێت، کە لەلایەن پەرلەمانی ئەو وڵاتەوە، وەك یاسای ناوخۆی لێ دێت.

١٦٧. د. حامد سلطان، ص١٨٠و دواتر، ود.أبراهيم محمد العناني، ص١٠٤.

بۆیە ئەم هۆیانەی خوارەوە ناکرێ بوروژێنرێن بەهۆی ئەوەی کە لەگەڵ پەیماننامەدا هاورێك نیین[١٦٨].

- گۆڕانی سیستەمی دەوڵەت، یان سەرۆکایەتی یان حکوومەت، ئەگەر ڕێکخراوی نێودەوڵەتی لایەنێك بوو لە پەیماننامەکە، ئەوا گۆڕان لە پێکهاتەیدا بەکشانەوە یان دەرکردن یان پاڵدان، یان گۆڕان لە سەرۆك و دەزگاکانیدا. هەموو ئەوانە بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی کە پرینسیپی بەردەوامی دەوڵەت یان ڕێکخراوەکە دەبێ هەبێت.
- خستنەڕوو و دۆزینەوەی ئەوەی کە پەیماننامەکە هاورێك نییە لەگەڵ دەستوور یان ڕێسای یاسایی لەناو دەوڵەتدا، مەگەر جیاوازییەکە زۆر ڕوون بێت و ئەمەش پابەندییە بە پرینسیپی بالادەستیی یاسای نێودەوڵەتی بەسەر یاسای ناوخۆدا.
- بەرچاوکەوتنی ئەوەی کە لایەنێك دەڵێ پەیماننامەکە ناکۆکە لەگەڵ پەیماننامەیەکی تردا کە لەگەڵ کەسێکی تردا بەستوویەتی، ئەمەش پابەندبوونە بە پرینسیپی ڕێژەیی پەیماننامە نێودەوڵەتییەکان. هەروەها سەبارەت بە چوارچێوەی هەموو دەوڵەت و سنووری هەرێمییەوە، ئەوا بەسەر هەموو هەرێمەکەدا جێبەجێ دەبێت، مەگەر نیەتی پێچەوانە لەناو پەیماننامەکەدا هەبێت، یان بەشێوازی تر بسەلمێنرێت. لەڕووی کات و زەمەنەوە کە تایبەتە بە ئەوەی کە کەی جێبەجێ دەبێت، ماوەی چەندە، جێبەجێبوونی بەشێوەیەکی کاتی، نەگەڕانەوەی ئەحکامەکانی بۆ دواوە (تەنیا لە کاتێکدا کە نیەتیان وابێت، ماددەی ٢٨ لە ڕێککەوتننامەی ڤیەننا).

ب- کاریگەریی پەیماننامە سەبارەت بە کەسی تر (پرینسیپی ڕێژەیی) پەیماننامەکان

ناوەڕۆکی ئەم پرینسیپە ئەوەیە کە پەیماننامەی نێودەوڵەتی لە ڕووی پرینسیپەوە، تەنیا ماف و ئەرك لەنێوان لایەنەکانیدا بەرجەستە دەکات، ئەمەش پرینسیپێکی بنەڕەتییە لەیاسای پەیماننامەکاندا، چونکە پەیماننامە وەك ڕێسایەکی بنەڕەتی دەرهەق بە هەمووان بەڵگە نییە- لیس لها حجیة تجاه الكافة-، کە ئەمەش بۆ سێ بنەمای سەرەکی دەگەڕێتەوە کە ئەویش پرینسیپی بالادەستیی خواستە (مبدأ سلطان الأرادة) واتە پابەندبوون بە خواستی خۆتە، پرینسیپی ڕەزامەندی (مبدأ التراضی) واتە تەنیا ئەوانەی گرێبەستیان کردووەو پێی رازیبوون

١٦٨. د.احمد أبوالوفا، الوسيط....، ص١٤٧.

پابەند دەبن، پرینسیپی یەکسانی لە سەروەرێتیدا، لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ حاڵەتی ڕیزپەڕ هەن کە لەوانەیە کاریگەرییان بۆ سەر بەرژەوەندی یان دژبە بەرژەوەندیی کەسانی تر هەبێت.[١٦٩]

١- مەرجدانان بۆ بەرژەوەندیی کەسێکی تر (الاشتراط لمصلحة الغير)

تەبای یاسای ناوخۆ، لە بواری نێودەوڵەتیشدا ئەگەر لایەنەکان نیازیان وا بووبێت کە ماف بدەنە کەسێکی ترو ئەم کەسەش قبوڵی بکات، ئەوا هیچ ڕێگرێك نییە، وەك لە ماددەی ٣٦ داهاتووە، بەڵام بەگوێرەی ماددەی ٣٦ لە ڕێککەوتننامەی ڤیەننا نابێ لایەنەکان بەبێ ڕەزامەندی ئەو کەسەی کە مافەکەی بۆ داندراوە ئەو مافە هەڵبوەشێننەوە، یان بیگۆڕن.

٢- مەرجی پێشوەخت بۆ لەبەرچاوگرتنی دەوڵەت (الشرط الأكثر رعاية)

هەندێ پەیماننامەی ئابووری و بازرگانی و کەشتیوانی و قونسوڵی و گومرگی، نیشەنیی بێگانان و ڕێککەوتننامەکانی کار دەنووسن کە لەسەر بنەمای مامەڵەکردنی وەکیەك لەگەڵ یەکتردا، دوو دەوڵەت پەیمان بەیەکتری دەدەن کە لە ئایندە هەر پەیماننامەیەك لەگەڵ لایەنی سێیەمدا ببەستێ و هەر جیاوکێك بە دەوڵەتی سێیەم بدا، ئەوا یەکێ لەو دووانەی یەکەم کە لایەن نییە لە ڕێککەوتنەکە لەگەڵ کەسی سێیەمدا هەمان جیاووك و مافی دەبێت و سوود لە لایەنەکانی ئەو ڕێککەوتننامە دەبینێ کە لایەن نییە تێیدا بەبێ ئەوەی بچێتە ناو ئەو ڕێکەوتننامەیەوە.

٣- ئەو پەیماننامەی کە دواتر دەوڵەت دەچێتە ناویەوە (الانضمام اللاحق)

لەم حاڵەتەدا پەیماننامەی داخراو هەیە کە دەقێکی وای تێدا نییە ڕێگە بە دەوڵەتی تر بدات و بەئەندام قبوڵی بکات، بۆیە لەگەڵ لایەنەکاندا بۆ قبوڵبوون پێویستی بە دانوستان هەیە. هەرچی پەیماننامەی کراوەیە ئەوا دەقێکی وای تێدایە و ڕێگە بە کەسی تر دەدات کە پاشان ببێتە ئەندام تێیدا، هەروا مافی هەموو دەوڵەتانە ببنە ئەندام لە پەیماننامەیەکی وای بەکۆمەڵدا مەگەر دەقێکی پێچەوانەی ئەمە لە پەیماننامەکەدا هەبێت.

٤- ئەو پەیماننامانەی کە بارێکی هەمیشەیی ڕێکدەخەن

هەموو دەوڵەتان دەبێ ڕێز لەو پرینسیپانە بگرن کە بۆ ڕێکخستنی بارێکی بەردەوام و هەمیشەیی هاتۆتە ئاراوە، لە پەیماننامە یاساداڕێژەکاندا کە جێی بایەخی کۆمەڵی

١٦٩. د. حامد سلطان، المصدر السابق، ص١٨٣ ومابعدها، او د. عصام العطية، المصدر السابق، ص١٧٣ وما يعدها.

نێودەوڵەتیین، ئەو دەوڵەتەی لە دانانیدا بەشداربووە یان نا بەهایەك وەردەگرێ. وەك ئەو سیستەمە یاساییانەی کە تایبەتن بە بێ لایەنی هەمیشەیی یان هەرێمێك کە سیفەتی بەردەوامی هەیە. لەڕاستیدا بنەمای ئیلتیزامکردنەکەش لەم حاڵەتەدا تەنیا پەیماننامەکە نییە، بەڵکو ڕێسایەکی عورفی گشتیی ئەبستراکتە کە هەموو ئەندامانی کۆمەڵی نێودەوڵەتی دەبێ ڕێز لە بارودۆخی ئارامبەخشی نێودەوڵەتی بگرن.

٥- ئەو پەیماننامانەی کە ئەرك دەخەنە ئەستۆی کەسانی ترەوە

ئەم ڕێسایە بەو مانایە نییە کە ناکرێ پەیماننامە سەرچاوەی زیان گەیاندن بێ بەوانی تر. چونکە سروشتی ژیانی نێودەوڵەتی وایە کە ئەو پەیوەندییانەی لەنێوان یەکە کۆمەڵایەتییەکاندا دروست دەبن، دەکرێ زیان بە بەرژەوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی تر بگەیەنن، تەبای پەیوەندییانەی کە لەنێوان تاکەکاندا دروست دەبن.[١٧٠] بەڵام ڕێسای گشتی ئەوەیە کە ئیلتیزام دروستکردن لەسەر ئەستۆی ئەوانی تر، دەبێ بە ڕەزامەندی خۆیان بێت، هەروەك لە ماددەی ٣٥ی ڕێککەوتننامەی ڤیەننادا هاتووە کە ئەوکاتە ئیلتیزام دەکەوێتە سەر ئەستۆی کەسێکی ترکە لایەنەکان نیازێکی وایان هەبووبێ و ئەو دەوڵەتەی تریش بە ئاشکرا قبوڵی کردبێت و پێی ڕازی بووبێت.

سێیەم: گەرەنتییەکانی جێبەجێکردنی پەیماننامە

جێبەجێ نەکردنی پەیماننامە لە لایەن هەر لایەنێکەوە بێ بە کارێکی نارەوایە و بەرپرسیارێتیی یاسایی دەکەوێتە ئەستۆو دەبێ قەرەبووی ئەو زیانە بکاتەوە کە لەمیانەی سەرپێچیکردن کەوتۆتەوە و زۆر جار لە پەیماننامە دەنووسرێت کە ناکۆکی نێوان لایەنەکان سەبارەت بە جێبەجێکردنی پەیماننامە بە ڕێگای ناوبژیوانی (تحکیم) یەکلادەکرێتەوە، یان بەیەکلاکردنەوەی دادوەری بۆ دیاریکردنی بەرپرسیارو بوارەکانی بەرپرسیاری و چۆنیەتی قەرەبووکردنەوە.

بیری گەرەنتی لە سەردەمی فیرعەونەکانەوە هەبووە. لە ئێستادا بەشێوەیەکی هاوچەرخ کۆمەڵە گەرەنتییەك هەن کە دەستەبەری جێبەجێکردنی ئیلتیزاماتی پەیمانە نێودەوڵەتییەکان دەکەن.[١٧١] بۆ نموونە دەوڵەتێك یان کۆمەڵە دەوڵەتێك کە لایەن نین لە پەیماننامەیەکدا گەرەنتی

١٧٠. د.حامد سلطان، المصدر السابق، ص١٨٥.

١٧١. د.محمد المجذوب، المصدر السابق، ص ص٥٥٦-٥٥٧.

بدەن کە دەسەڵات و هێزی خۆیان بەکاردەهێنن، بۆ ناچارکردنی دەوڵەتێك کە ئیلتیزامەتەکانی خۆی جێبەجێ بکات.

١. داگیرکردنی بەشێك لە هەرێمی دەوڵەتێك بۆ ئەوەی بەڵێنی خۆی بەجێ بهێنێ، ئەمە زیاتر لە پەیماننامەی ئاشتەواییدا هەیە.

٢. دیاریکردنی داهاتی دەوڵەت بۆ وەفاداربوون بە قەرز.

٣. بوونی دەقێك لە پەیماننامە کە لەژێر سەرپەرشتی ڕێکخراوێکی نێودەوڵەتیدا جێبەجێ بێت.

٤.لە چوارچێوەی ڕێکخراوە نێودەوڵەتییەکاندا چەند ئامرازێکی گرنگ هەن بۆ گەرەنتی جێبەجێکردنی پەیماننامە، بۆ نموونە، بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان دەسەڵاتی وەرگرتنی ڕێوشوێنی پێویست دەداتە دەزگاکانی وەکو دەستەبەرێك بۆ جێبەجێکردنی دەقەکانی خۆی.

٧- شیکردنەوەی پەیماننامە

بێ گومان حوکمەکانی پەیماننامە لەلایەن لایەنەکانەوە بۆچوونی جیاواز وەردەگرن لەمەڕ دروستی مانای دەقەکانی یان دیاریکردنی مەدلولەکانی یان دیاریکردنی مەبەستە هاوبەشەکانی کە لایەنەکانی ڕێککەتننامە دەیانەوێ لەکاتی بەستنی پەیماننامەدا بەرجەستەیان بکەن، ئەو بۆچوونە جیاوازانە لە بواری نێودەوڵەتیدا بە ئامرازەکانی یەکلاکردنەوەی ناکۆکییە نێودەوڵەتییەکان جێبەجێ دەبن، لایەنەکان لەوانەیە پەنا بۆ چەند ئاراستەیەك ببەن وەکو دەستەی ناوبژیوان، دەستەی دادوەری بۆ لێکدانەوەی ئەحکامەکان بەگوێرەی پرینسیپەکانی لێکدانەوە. لەوانەیە لایەنەکان خۆیان دەقەکان لێکبدەنەوە. لەم حاڵەتە دا سەربەستیی ڕەهایان هەیە کە [١٧٢]:

- دەکرێ لێکدانەوەکە لەگەڵ پرینسیپە گشتییەکانی شرۆڤەکاریدا بگونجێ یان نا.
- یان لەسەر تەفسیرێکی جیا ڕێکبکەون و بگەنە ڕێکەوتنێکی نارەسمی و ئەو تەفسیرەی کە لەسەری ڕێککەوتوون، جێبەجێ بکەن.
- یان ئەو دەقەی کە لەسەری ناکۆکن، بەهۆی ڕاگەیاندنێکەوە یان پرۆتۆکۆڵێکی پاشکۆوە، لێکبدەنەوە.
- یان لەسەر تەفسیر و تۆمارکردنی ڕێکەوتنەکە لە پەیماننامەیەکی دواتر ڕێکبکەون کە بەهەمان ئامرازی ڕێککەوتنە ئەسڵییەکە لە دایك دەبێت و پێی دەوترێت تەفسیری رەسمی.

١٧٢. د. مأمون مصطفى، المصدر السابق، ص ص٧٨-٧٩.

ڕێککەوتننامەی ڤیەننا لە ماددەکانی ٣١ و ٣٢ و ٣٣ دا باس لە ڕێسا ئەسڵی وتەواوکارێتییەکانی لێکدانەوەی پەیماننامە دەکا کە پرینسیپە سەرەکییەکانی لێکدانەوەی پەیماننامە بریتین لە:

١. کە پەیماننامە بە نیەتپاکی و بەگوێرەی دەقی ئاسایی لە دەستەواژەکانی پەیماننامە لە چوارچێوەی تایبەتی خۆیدا، لەژێر ڕۆشنایی بابەت و مەبەستەکانیدا، لێکبدرێتەوە.

٢. پەیماننامە لە چوارچێوەی تایبەت بە پەیماننامە لێکبدرێتەوە، وێڕای دەقی پەیماننامەکەو دیباچەو کورتکراوەکانی ئەمانەش دەگرێتەوە:

- هەر ڕێککەوتنێکی تر کە بۆ تەفسیر یان جێبەجێکردنی ئەحکامەکان کردوویانە.
- هەر ڕێڕەوێکی ترکە لایەنەکان بۆ جێبەجێکردنی پەیماننامە بۆ تەفسیرکردنی پێی لەگەڵە.
- هەر ڕێسایەکی نێودەوڵەتی کە پەیوەندیی بە بابەتەکەوە هەیە و دەکرێ لە پەیوەندیی لایەنەکاندا جێبەجێ بکرێت.

هەروەها بۆ لێکدانەوەی دادوەری-یش چەند ڕێسایەك هەن کە دادگای نێودەوڵەتی کاریان لەسەردەکات، لەو ڕێسایانەش:

- پێویستە لێکدانەوە، نیەتپاکی تێدابێت.
- دەقە ڕوونەکان شرۆڤەو لێکدانەوەکردنیان پێ ناوێت.
- زاراوەی ئاسایی، ئەو مانایەیەی هەیە کە باوە، مادام ئەوە نەسەلمێندرێت کە لایەنەکان نیەتێکی تریان هەبووە.
- کارپێکردنی دەق باشترە لە پشتگوێخستن.
- ئەو دەقانەی کە کۆت و بەند لەسەر سەروەێتیی دەوڵەت دادەنێن، دەبێ بە بەرتەسکی لێکدانەوەیان بۆ بکرێ.
- تەفسیری پەیماننامە لە چوارچێوەی ئەو ئامانجەدا دەبێ کە لایەنەکان ویستوویانە بیهێننەدی.
- دەکرێ کاروباری لیژنەی ئامادەکاری وەك ئامرازێك لە ئامرازەکان، بۆ دیاریکردنی ناوەڕۆکی خواستی لایەنەکان، بەکاربهێنرێت.

٨- هەموارکردن و گۆڕانی پەیماننامە

هەمیشە لە بەستنی پەیماننامەدا ئەوە دەخوێندرێتەوە کە پێویستییەکی هەنوکەیی هەیە بۆ ڕێکخستنی پەیوەندی یان بارێکی دیاریکراو کە لایەنەکان دەیانەوێت بیهێننەدی، مادام

ژیان پێویستی بە بزاو وجووڵەی بەردەوامە، کەواتە بۆ ئەوەی پەیماننامە باشترین سوودی بۆ لایەنەکان هەبێ، کارێکی گونجاوە کە پەیماننامە هەموار بکرێ.

یاساناسانی نێودەوڵەتی چەند زاراوەیەکیان بەکارهێناوە، لەوانە کرداری پاککردنەوەی پەیماننامە، یان چاو پێداخشاندنەوە، بەڵام ڕێککەوتننامەی ڤیەننا هەمواری بۆ بەکارهێناوە. لایەنەکانی پەیماننامە دەتوانن هەموو یان بەشێکی هەموار بکەن، ئەوەش کاتێ کە گۆڕانێك لەو بارودۆخەدا دێتەدی کە پەیماننامەکەی تێدا بەستراوە، بەهۆی گۆڕانی هاوسەنگیی هێزی سیاسی و ئابووری و سەربازیی نێوان لایەنەکان، ئەوکاتەش دەقەکانی پەیماننامە لە گەڵ باری نوێدا ناگونجێن، ئیدی پێویستە هەموار بکرێن، دیارە گرفتیش دێتە پێش بە تایبەت بۆ ئەو پەیماننامانەی کە کاتێکی دیاریکراویان بۆ دانەنراوە.[١٧٣] هەروەك ڕێساکانی هەموارکردن لە ماددەی ٣٩و ٤٠ و ڕێساکانی گۆڕان لە ماددەی ٤١ ی ڕێککەوتننامەی ناوبراودا ڕوونکراونەتەوە.

٢-دابی نێودەوڵەتی

داب لە یاسای ناوخۆدا لە ڕووی زمانەوانییەوە بەڕاهاتنی خەڵك لەسەر ڕەوشتێك دەوترێ و دووپاتکردنەوەی ئەو ڕەوشتە بۆ ماوەیەکی زۆر بە جۆرێ کە بڕوایەکی گشتیی ئەوتۆ دروست بکات کە ئەو ڕەوشتە شایانی پەیڕەویکردنە.[١٧٤] لە یاسازانیشدا، داب بەو کۆمەڵە ڕێبازە دەگوترێت کە بەهۆی دووپاتکردنەوەیان ئەو جۆرە ڕەوشتەی سەرەوە دێتەکایەوە و دروست دەبێ و بڕوایەکی گشتی بە خەڵك دەسەلمێنێ کە ئەو ڕێبازە سەپاوەیەو پەیڕەو لێ کراوە.[١٧٥]

عورفی نێودەوڵەتی، سەرچاوەی ڕاستەوخۆی دووەمی دروستکردنی ڕێسای یاسای نێودەوڵەتییە، هەندێ یاساناسان بە گرنگترین سەرچاوەی یاسای گشتیی نێودەوڵەتی دادەنێن، چونکە زۆربەی ڕێسا نێودەوڵەتییەکان لە عورفەوە هاتوون، هەروەها ئەو ڕێسایانەی کە لە پەیماننامەیەکدا جێ دەگرن، زۆربەی جار گوزارشتە یان داڕشتنی ئەوەیە کە لە عورفەوە جێیان گرتووە پێش بەستنی پەیماننامە، هەروەها عورف چونکە ڕێساکانی گشتگیرن، بۆ هەموو دەوڵەتان پابەندکارن، بۆیە دەکەوێتە سەرووی پەیماننامەوە، لەکاتێکدا هێزی ئیلزامی

١٧٣. د. السيد مصطفى احمد ابو الخير، المصدر السابق، ص٦٢.

١٧٤. د. سعدی بەرزنجی، تیۆری گشتی ی یاسا، ١٩٨٩، ل١٦١.

١٧٥. هەمان سەرچاوەی پێشوو.

پەیماننامە تەنیا بۆ ئەو دەوڵەتانەیە کە بەستوویانە، لە ئێستاشدا یاسای گشتیی نێودەوڵەتی پشتیوانی ئەم ئاراستەیە دەکات، زۆربەی ئەو ڕێساو ئەحکامانەی کە پەیوەندیی نێوان دەوڵەتان ڕێکدەخەن لەکاتی ئاشتی و جەنگ و بێ لایەنیدا لەسەر ئەو عورفە راهاتوون کە لەنێوان دەوڵەتاندا جێی خۆیان گرتووە.[١٧٦]

داب لە یاسای نێودەوڵەتیدا ڕەفتارێکی نێودەوڵەتییە کە لە ڕاهاتن و دووپاتکردنەوەی هەڵسوکەوتێك خۆی دەنوێنێ کە لەسەر ڕێبازێکی دیاریکراو و بەشێوەی ئەنجامدانی کارێك یان نەکردنی و هەستکردن بەپابەندبوون بەو ڕەفتارە، دێتە ئاراوە. واتە وەك ماف و ئەرکێك دێتەپێش کە یاسا دەستەبەر و پارێزگاری لێ دەکات و بەرپرسیارێتیی یاسایی-یش دەسەپێنێ بەسەر لادەردا. لەمەوە مەرجە کە بۆ دروستبوونی داب دوو ڕایەڵی سەرەکی هەبێت:[١٧٧]

١. **ڕایەڵی ماددیی (الركن المادي)**: بریتییە لەو کۆمەڵە ئەحکامە یاساییەی کە بەهۆی دووپاتبوونەوەیان، ئیلتیزامی دەوڵەتانییان لەسەر دروست دەبێ، لە سۆنگەی ئەمەوە ڕێساکان لە بیروڕای زۆربەی دەوڵەتاندا خاسیەتی ئیلزامییان وەرگرتووە. ڕاهاتن لەسەر نەریتێك کە لە هەڵسوکەوتی دەوڵەتان دووپات بێتەوە. ئەم ڕەفتارەی کە عورفەکە پێکدێنێت پێویستە گشتی بێت، واتە زۆربەی دەوڵەتان لەسەری بڕۆن و ڕاهاتبن، لێرەدا گشتی بەمانای تێکڕای دەوڵەتان نییە، چونکە دەکرێ دابێکی نێودەوڵەتی تایبەت بێت، وەك ئەو دابەی پەیوەندیی نێوان چەند دەوڵەتێکی دیاریکراو ڕێکدەخات کە لە ڕووی شارستانییەوە لێکنزیکن یان هاوڕەگەزن و لە چوارچێوەی دامەزراوەیەکی هەرێمیدا بن. هەروەها دەبێ داب چەندپاتکراوە بێت و پێشینەی هەبێ و ماناکەی دەقی گرتبێت. لەڕووی کاتەوە لەوانەیە بە سەدە یان بە چەند ساڵێك ببێتەدی، یان لە کۆمەڵگای هاوچەرخدا کە پەیوەندییەکان زۆر و خێران توخمی کات گرنگی کەم بووەتەوەو لەوانەیە بەکاتێکی کەم بێتەدی.

٢. **ڕایەڵی مەعنەوی (الركن المعنوي)**: لێرەدا دەوڵەتان بڕوایان وایە کە ئەو رەوتارەی پێڕەوی لێدەکەن یان جێبەجێی دەکەن، دەقاودەق پەیڕەوی لێکردنی یاسایە. ئەم ڕایەڵە مەعنەوییە لەڕووی کاتەوە لە پێش ڕایەڵی ماددیەوە دێ و بۆ دروستبوونی عورف زۆر گرنگە

١٧٦. د. حسن الجيلي، المصدر السابق، ص٥٥.

١٧٧. د. محمد طلعت الغنيمي، المصدر السابق، ص٣٦٥ وما بعدها، د.محسن افكيرين، المصدر السابق، ص ١٣٨ ومابعدها.

کە لە نەریت (العادە) و موجامەلەی نێودەوڵەتی جیای دەکاتەوە. دەکرێ ڕێسا عورفییەکان لە بواری نێودەوڵەتیدا بەچەند ئامرازێك بسەلمێنین کە مانای بەردەوامی دەوڵەتان بەگوێرەی ڕێسای یاسایی بگەیەنێ، لەوانە ئەو هەڵسوکەوتانەی کە لە دەسەلاتەکانی ناوخۆی دەوڵەت سەرچاوە دەگرن و دابی نێودەوڵەتییان لێ دروست دەبێت، وەکو ئەو نێردراوە دیپلۆماسی و ڕێنماییە فەرمییانەی کە لە دەوڵەتەوە دەردەچن، ئەو ڕێنمایی و فەرمانانەی کە لەکاتی جەنگدا لە دەوڵەتەوە بۆ سەرکردەو لەشکر دەنێردرێن، هەروەها ئەو یاسایانەی کە لە دەسەلاتی یاسادانانی دەوڵەتەوە دەردەچن، حوکمی دادوەری ناوخۆی تایبەت بەو مەسەلانەی کە پەیوەندیی نێودەوڵەتی دەیانگرێتەوە. هەروەها لە ئاستی دامەزراوە نێودەوڵەتییەکاندا کە بەشداری لە دروستکردنی دابدا دەکەن، دەکرێ نموونە بە بڕیاری دادگا نێودەوڵەتییەکان بهێنرێتەوە بەتایەت ئەوانەی پەیوەندییان بە ڕێساکانی بەرپرسیارێتیی نێودەوڵەتی و دانان بە حکوومەت و دەوڵەتان و شیکردنەوەی پەیماننامەو...هتدەوە هەیە، هەروەها پەیماننامە گشتی و تایبەتییە نێودەوڵەتییەکان و ئەو ڕەفتارانەی کە لە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان و....هتد، دەردەچن. داب وەك سەرچاوەیەکی یاسای نێودەوڵەتی لایەنی باشی ئەوەیە کە ڕێساکانی نەرمن و قبوڵی پێشکەوتنی بەردەوام دەکەن کە لەگەڵ پێداویستییەکانی ژیانی یاسایی پراکتیکیدا دەگونجێن، بەڵام خەوشەکەی لەوەدایە کە ڕێساکانی سنووریان دیار نییە و جۆرە نادیاری و هێواشییەکیان تێدایە.[١٧٨]

٣. **پرینسیپەکانی یاسای گشتیی:** یاساناسان بۆ دیاریکردنی مانای ڕاستەقینەی پرینسیپە گشتییەکانی یاسا هەوڵێکی زۆریان داوە، بەڵام ڕای سەرەکی بۆ دیاریکردنی ئەم مەبەستە ئەوەیە کە پرینسیپە گشتییەکانی یاساو ئەو فەلسەفە گشتییەی کە لە کۆمەڵگایەکی دیاریکراودا هەیە، بەیەکەوە گرێ بدات. کەواتە پرینسیپی یاسای گشتیی ئەو ئایدیانەیە کە لە بیری گشتیدا بۆ بوون (وجود) هەیە، یان بۆچوونی گشتیی هەبوونی ژیان، لە کۆمەڵگایەکی دیاریکراودا، کە دەبێتە هۆی هەڵێنجانی کۆمەڵێك ڕێسای یاسایی دانراو کە ڕەوتاری کەسەکان لەو کۆمەڵگەیەدا ڕێکدەخەن.[١٧٩] هەربۆیە پرینسیپە گشتییەکانی یاسا، ئەو

١٧٨. بۆ زیاتر بڕوانە: د. عبدالحسين القطفي، المصدر السابق، ص١٦٠.

١٧٩. د. سمير عبدالسيد تناغو، النظرية العامة للقانون، منشاة المعارف بالأسكندرية، ١٩٨٦،ص ٢٤٦-٢٤٧.

رێسا یاساییانەن کە هەڵگری مانای گشتی و شێوەکی جیهانییان هەیە، کە لە یاساکانی ناوخۆی زۆربەی دەوڵەتانی پێشکەوتوو خودان شارستانی پێشکەوتوودا بوونیان هەیە، هەروەکو لە ماددەی **٣٨**ی نیزامی بنەڕەتیی دادگای دادی نێودەوڵەتیدا هاتووە. هەربۆیە دەکرێ ناوەڕۆکی پرینسیپە گشتییەکانی یاسا لە پرینسیپە گشتییەکانی نیزامی یاسایی ناوخۆ، یان لە پرینسیپە گشتییەکانی یاسای نێودەوڵەتی وەربگیرێن.[١٨٠] پرینسیپە گشتییەکانی یاسا زۆرو هەمەجۆرن، هەندێکیان نووسراوو هەندێکیان نەنووسراون، هەیانە سیمایەکی سیاسییان هەیە، وەك پرینسیپی سەروەرێتیی گەل، لێکجیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان، ڕەوایی ملکەچبوونی دەوڵەت بۆ یاسا، هەشیانە سیمایەکی ئابوورییان هەیە، وەك پرینسیپی پارێزراویی موڵکایەتی تایبەت، یاسا فەرمانە (وەزیفە) کۆمەڵایەتییەکەی دەپارێزێت، هەیانە سیمای یاسایی وکۆمەڵایەتییان هەیە، وەك پرینسیپی نابێ کەس پاساو بەنەزانینی یاسا بێنێتەوە، هەیانە سیمای ئاکاشاسایان هەیە وەك نابێ یاسا بەخراپی بەکاربێت، هەیانە سیمایەکی شێوە داڕشتنیان هەیە، هەیە سیمایەکی هەیە کە پشت بە لۆژیك یان سروشتی شتومەکەکانی یان دادخوازی (العداله) دەبەستێ وەك پرینسیپی کەسێ شتێکی نەبێت ناتوانێ بیدات (فاقد الشي لا يعطيه). ئائاوا پرینسیپە گشتییەکانی یاسا ڕۆڵی گرنگ دەبینن لە ژیانی یاساییدا و[١٨١] پێگەی ڕێسای یاسایی نیشان دەدەن و هاوکاری ڕێکخستنیان دەکات بەگوێرەی بۆچوونی ئاراستەکەری دیاریکراو. جێبەجێکردنی پرینسیپە گشتییەکانی یاسا، وەك سەرچاوەیەکی یاسای نێودەوڵەتی، دەبێ گشتگیربن، واتە دەبێ پرینسیپەکان هاوبەش بن لەنێوان نیزامە جۆربەجۆرەکانی یاساییدا نەك لە دەوڵەتێکدا، مەرج نییە هەموو پرینسیپێکی یاسایی ناوخۆ لە چوارچێوەی کۆمەڵگای نێودەوڵەتیدا جێبەجێ بێت، بەڵکو دەبێت جیاوازییە هەیکەلییەکەی لەبەرچاوبگیرێت، بۆ نموونە، لە سیستەمی یاسای ناوخۆدا هەموو کەس بۆی هەیە سکالا لە دادگا تۆمار بکات بەبێ وەرگرتنی لایەنی دووەمی داوایەکە، بەڵام لە یاسای نێودەوڵەتیدا دەبێ لایەنەکان ڕازی بن، ئینجا پەنا بۆ دادگای نێودەوڵەتی ببەن، هەروەها وەك سەرچاوەیەك

١٨٠. بۆ زیاتر پێناسە کردنی بڕوانە: د.منذر الشاوي، المدخل لدراسة القانون الوضعي، دار الشؤون الثقافية العامة،ط١،بغداد، ١٩٩٩،ص١٩٦ وما بعدها.

١٨١. بۆ زیاتر بڕوانە: د. عبدالحي الحجازي، المدخل لدراسة العلوم القانونية، الجزء الأول، جامعة الكويت، ١٩٧٢، ص٤٩٣.

لە یاسای نێودەوڵەتیدا دوای ڕێسای ڕێککەوتن و عورفی جێبەجێ دەبێت، واتە هاوکارە بۆ ئەوەی ئەو کەموکوڕییانە پڕ بکاتەوە کە لەوانەیە لە ڕێسای یاسای نێودەوڵەتیدا هەبێت، کە لەوانەیە لە مەسەلەیەکدا نە ڕێسای ڕێککەوتن و نە ڕێسای عورفیمان هەبێت لە یاسای نێودەوڵەتیدا، نموونەی ئەو پرینسیپانە، وەك پرینسیپی خراپ بەکارهێنانی دەسەڵات، نیەتپاکی لە وەفاداری بۆ ئیلتیزامە نێودەوڵەتییەکان، قەرەبووکردنەوە بۆ هەر پێشێلکارییەکی نێودەوڵەتی،....هتد.[١٨٢] دەکرێ پرینسیپە گشتییەکانی یاسا لە بواری نێودەوڵەتیدا پۆلێن بکرێن بۆ سێ شێوە [١٨٣]: پرینسیپەکان بۆ چارەسەر و شیکردنەوەی جۆری پەیوەندییە نێودەوڵەتییەکان وەك پرینسیپی دادپەروەریخوازی و لۆژیك و عەدالەتی سروشتی.

١. ئەو پرینسیپانەی کە لایەنی کەمی دادوەری دەستەبەردەکەن.

٢. پرینسیپە بابەتییەکان کە وەك بەڵگەن لە یاساکانی ناوخۆدا و دەکرێ لە بواری نێودەوڵەتی بەکاربێن.

لەکۆتاییدا پێویستە بگوترێ کە ئەو پرینسیپە گشتییانەی نەتەوە شارستانییەکان دانیان پێداناوە، ئەو پرینسیپە گشتییانە دەگرنەوە کە لە نیزامە یاساییە سەرەکییەکانی جیهاندا هەن.[١٨٤]

٢- سەرچاوە نافەرمییەکان

لە نیزامی بنەڕەتیی دادگای دادی نێودەوڵەتیدا هاتووە کە لە باری نەبوونی سەرچاوەی سەرەکیدا، ئەوا دادگا دەتوانێ بگەڕێتەوە بۆ حوکمی دادگاکان و ڕێبازی گەورە یاساناسان لە بواری یاسای گشتیی سەرجەم نەتەوەکان، هەروەها ئەگەر لایەنە پێکناکۆکەکان ڕازیبوون، دادگا دەتوانێ بگەڕێتەوە بۆ پرینسیپەکانی یەکسانی و ویژدانی.

- **بڕیاری دادگاکان**

بڕیاری دادگا نێودەوڵەتی و نیشتیمانییەکان بە سەرچاوەیەکی بەڵگەهێنانەوەی یاسای نێودەوڵەتی دادەنرێت، وێڕای ئەوەی کە بڕیارو حوکمی دادگا نێودەوڵەتی و ناوخۆییەکان

١٨٢. د. أحمد أبو الوفا، الوسيط في القانون الدولي العام، ص ص٢٠٦ -٢٠٩.

١٨٣. د. محمد طلعت الغنيمي، المصدر السابق، ص ص٥٠٩- ٥١٠.

١٨٤. د. محمد منصور الصاوي، المصدر السابق، ص٥٠٥.

هۆیەکە بۆ دروستبوونی عورف، ئەوا دادوەر و نەیارەکان (دژەکـان) دەتـوانن بـەو هۆیـەوە بـە ڕێسایەکی یاسایی نێودەوڵەتی بزانن کە لە پەیماننامەو عورفدا نەهاتبێت، یان ڕێـساو بنـەمای تریان لێ هەڵێنجن. ئەم بڕیارانە بەشداری لـە دروسـتبوونی یاسـای نەنووسـراودا دەکـەن، تـا ئەودەمەی ئەحکامەکانی یاسای گشتیی نێودەوڵـەتی بەتـەواوی دەنووسـرێنەوە، هـەروەها بـۆ شیکردنەوەی ڕێسایەکی یاساییش کەڵکیان لێ وەردەگیرێت.

- **بۆچوونی یاسازانانی نێودەوڵەتی**

ڕۆڵی یاساناسان لە بواری لێکۆڵینەوەو توێژینەوەو شـیکردنەوەی پرینـسیپ و ڕێـسایەکانی یاسای نێودەوڵەتیدا گەورەو بەرچاوە. چـونکە یاساناسـان هاوکـاری سـەلماندن و شـیکردنەوەی ئەحکامەکان و دۆزینەوەی کەموکوڕی و کەلەبەرەکانی ئەو بوارەیان کردووە. لـە مێـژووی ئـەم بوارەدا یاسازانی زۆرمان هەن. لەراستیدا یاسای نێودەوڵەتی لەسەر شانی یاساناسان هاتەگۆڕێ و پێشکەوتووە، لەوانە: گرۆسیۆسی هۆڵەندی و بافندرۆفی ئـەڵمانی کـە لـە سـەدەی حەڤـدەدا ژیاون، بینکرشۆکی هۆڵەندی و ڤاتیلی سویسری و، لە چـاخی نوێـشدا، تریبـل و شـترۆبی لـە ئەڵمانیا و ئەنزیلۆتی لە ئیتالیا و ئۆپنهایم لە ئینگلتەراو کالفۆ لە ئەرجەنتین.....هتد.

دەرئەنجام:

لە کاتێکدا کورتەیەکی پوختی ناساندنی رووکارە سەرەکیەکانی ئـەم کتێبـە سـەبارەت بـە یاسای گشتی نێودەوڵەتی دەخەمە روو، جیا لە تەواوی ئەو کتێبانەی لە بەردەسـتدان پێڕسـتی بۆ کراوە، نەمویست وەك وەرگێڕ مامەڵە لە گەڵ بابەتەکان بکەم، بەڵکو ئەگـەر رەوابێـت وەك دانەر مامەڵەم کردووە، هەربۆیە وێڕای سوپاسمان بۆ هەموو ئەو بەرێزانەی پێداچوونەوەو سەرنج و پێشنیارو تێبینییان پێشکەش کردم، لە هەمان کاتدا بە خۆشحاڵی و پێزانینەوە پێشوازی لە هەر رەخنەو پێشنیازێك دەکەین.

المصادر والمراجع

١- د. أحمد أبو الوفا، الوسيط في القانون الدولى العام، ص ص٢٧٦ -٢٧٧.

٢- د. ابراهيم احمد خليفة، القانون الدولي الدبلوماسى والقنصلي، دار الجامعة الجديدة، ٢٠٠٧.

٣- د. أبو زيد رضوان، القانون الدولى الجوى وقانون الطيران التجارى، دارالفكر العربي، القاهرة، ص٨.

٤- د. أحمد أبراهيم حسن، مفهوم القانون الطبيعي عند فقهاء الرومان، الدار الجامعة.

٥- د. احمد ابو الوفا، القانون الدولي والعلاقات الدولية، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠٠٦.

٦- د. احمد ابو الوفا، النظرية العامة للقانون الدولي الأنساني، دار النهضة العربية، ط١، القاهرة، ٢٠٠٦.

٧- د. أحمد أبو الوفا، الوسيط في القانون الدولي العام، دار النهضة العربية، ط٤، ٢٠٠٤.

٨- د. السيد محمد السيد العمران، د. نبيل ابراهيم سعد، محمد يحي مطر، الأصول العامة للقانون، الدار الجامعية، ١٩٩١.

٩- د. السيد مصطفى أحمد أبو الخير، المبادئْ العامة في القانون الدولي المعاصر، أيتراك للطباعة والنشر، ط١، ٢٠٠٦.

١٠- د. الشافعى محمد بشير، قانون حقوق الأنسان، منشأة العارف بالأسكندرية، ٢٠٠٤، ط٣.

١١- جواس حسن رسول، طبيعة الأتحاد الأوروبى، رسالة ماجستير، كلية القانون جامعة صلاح الدين، ٢٠٠٧.

١٢- جيرهارد فان غلان، القانون بين الأمم (١)، دار الآفاق الجديدة، ترجمة عباس العمر.

١٣- جيرهارد فان غلان، القانون بين الأمم (٣)، تعريب ايلي وريل، دار الأفاق الجديدة.

١٤- د. جبار صابر طه، النظرية العامة لحقوق الأنسان، منظمة نشر الثقافة القانونية، ط١، اربيل، ٢٠٠٤

١٥- د. جعفر الفضلي و د. عبد الحسين الفضل، المدخل للعلوم القانونية، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، ط١، ١٩٨٧.

١٦- د. حسان محمد شفيق العانى، نظرية الحريات العامة تحليل ووثائق، جامعة بغداد، ٢٠٠٤.

١٧- د. حسن الجليبي، القانون الدولي العام، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٦٤.

١٨- د. حسين توفيق فيض الله، اتفاقيات ال (WTO/GATT) وعولمة الملكية الفكرية، مطبعة جامعة صلاح الدين/ اربيل ١٩٩٩، ولنفس المؤلف: قانون التجارة الدولية، محاضرات القيت على طلبة الدراسات العليا/ ماجستير، في كلية القانون جامعة صلاح الدين للسنة الدراسية ٢٠٠٤- ٢٠٠٥.

١٩- د. حسين الشيخ محمد طه الباليساني، القضاء الدولي الجنائي، مطبعة الثقافة، اربيل، ٢٠٠٥.

٢٠- د. حميد السعدي، مقدمة في دراسة القانون الدولي الجنائي، مطبعة المعارف، بغداد، ١٩٧١.

٢١- د. رجب عبدالمنعم متولي، الأمم المتحدة بين البقاء والألغاء في ضوء التطورات الراهنة، ٢٠٠٥.

٢٢- د. رشاد السيد، القانون الدولي العام في ثوبه الجديد، ٢٠٠١، عمان- الأردن، ص٢٤.

٢٣- د. سعدى بەرزنجى، تيۆرى گشتى ى ياسا، ١٩٨٩، ل١٦١.

٢٤- د. سليمان بو ذياب، المباديء القانونية، العامة، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشروالتوزيع، بيروت، ط١، ١٩٩٥.

٢٥- د. سمير عبدالسيد تناغو، النظرية العامة للقانون، منشاة المعارف بالأسكندرية، ١٩٨٦.

٢٦- د. سهيل حسين الفتلاوي ود. غالب عواد حوامدة، القانون الدولي العام، الجزء الأول، دار الثقافة للنشر والتوزيع، ط١، ٢٠٠٧.

٢٧- د. سهيل حسين الفتلاوى ود. غالب عواد حوامدة، موسوعة القانون الدولى العام، الجزء الثانى، دارالثقافة للنشر والتوزيع، ط١، ٢٠٠٧.

٢٨- د. سهيل حسين الفتلاوي، التنظيم الدولي، دار الثقافة للنشر والتوزيع، ط١، ٢٠٠٧.

٢٩- د. سهيل حسين الفتلاوى، الدبلوماسية بين النظرية والتطبيق، دار الثقافة عمان، ط ١، ٢٠٠٥.

٣٠- د. ضارى خليل محمود وباسيل يوسف، المحكمة الجنائية الدولية، بيت الحكمة، بغداد، ط ١، ٢٠٠٣.

٣١- د. عبد الباقي البكري وزهير البشير، المدخل لدراسة القانون، وزاراة التعليم العالي والبحث العلمي.

٣٢- د. عبدالحسين القطيفي، القانون الدولي العام (الجزء الأول)، مطبعة العاني، بغداد، ١٩٧٠.

٣٣- د. عبدالحمن رحيم عبدالله، محاضرات في فلسفة القانون، ط١، اربيل، ٢٠٠٠.

٣٤- د. عبدالحي الحجازي، المدخل لدراسة العلوم القانونية، الجزء الأول، جامعة الكويت، ١٩٧٢.

٣٥- د. عبدالكريم علوان خضير، الوسيط فى القانون الدولي العام، الكتاب الثالث، حقوق الانسان، مكتبة الثقافة والنشر والتوزيع، ط١، ١٩٩٧.

٣٦- د. عبدالكريم علوان، الوسيط في القانون الدولي العام، الكتاب الثاني، مكتب دار الثقافة للنشر والتوزيع، ط١، ١٩٩٧.

٣٧- د. عبدالواحد محمد الفار، طبيعة القاعدة الدولية الأقتصادية، في ظل النظام الدولي القائم، دار النهضة العربية، ١٩٨٥.

٣٨- د. على صادق أبو هيف، القانون الدولى العام، ط١١، الأسكندرية، ١٩٧٥ .

٣٩- د. على صادق أبو هيف، دراسة متعمقة فى القانون الدولى العام .

٤٠- د. عمر محمود المخزومي، القانون الدولى الانسانى فى ضوء المحكمة الجنائية الدولية، الثقافة للنشر و لتوزيع، عمان ط، ٢٠٠٨.

٤١- د. عوض احمد الزعبي، المدخل الى علم القانون، دار وائل للنشر، ط١، ٢٠٠١ .

٤٢- د. فخري رشيد المهنا و د. صالح ياسين داود، المنظمات الدولية، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، جامعة الموصل.

٤٣- د. كمال سعدي، حقوق الأنسان في المذاهب الفكرية، مجلة تةرازوو، مجلة اكاديمية، تصدرها نقابة حقوقي كوردستان، العدد ٢٥.

٤٤- د. محسن افكيرين، القانون الدولي العام، دار النهضة العربية، ط١، ٢٠٠٥.

٤٥- د. محمد السعيد الدقاق، حول مبدأ التراث المشترك للأنسانية، المكتنب العربي الحديث، ١٩٨٢.

٤٦- د. محمد المجذوب، الوسيط في القانون الدولي العام، الدار الجامعية للطباعة والنشر، ١٩٩٩.

٤٧- د. محمد حافظ غانم، الأصول الجديدة للقانون الدولي العام، المصدر السابق، ص٥١.

٤٨- د. محمد سامى عبدالحميد و د. محمد سعيد الدقاق، القانون الدولي العام، منشأة المعارف بالأسكندرية، ٢٠٠٤، ص٣٧٦.

٤٩- د. محمد سامي عبدالحميد، اصول القانون الدولي العام، القاعدة الدولية، مؤسسة الشباب الجامعية، ط١، ١٩٧٢.

٥٠- د. محمد سامى عبدالمجيد ود. مصطفى سلامة حسين، القانون الدولى العام، مركز مكتب الثقافية، الدار الجامعية، ١٩٨٨.

٥١- د. محمد سعيد الدقاق، مصادرالقانون الدولي، من كتاب- القانون الدولي العام، د. محمد سامي عبدالمجيد، ود. محمد السعيد الدقاق، أبراهيم أحمد ضيفة، منشأة المعارف بالأسكندرية، ٢٠٠٤.

٥٢- د. محمد شريف أحمد، فكرة القانون الطبيعي عند المسلمين، منشورات وزارة الثقافة والأعلام، ١٩٨٠.

٥٣- د. محمد طلعت الغنيمى، الأحكام العامة في قانون الأمم (قانون السلام)، منشاة المعارف بالأسكندرية.

٥٤- د. محمد منصور الصاوي، أحكام القانون الدولي، دار المطبوعات الجامعة.

٥٥- د. محمد يوسف علوان و د. محمد خليل المرسي، القانون الدولي لحقوق الأنسان، دار الثقافة، ط١، ٢٠٠٥.

٥٦- د. محمود شريف بسيوني، المحكمة الجنائية الدولية، دار الشروق، ط١، ٢٠٠٤.

٥٧- د. منذر الشاوي، المدخل لدراسة القانون الوضعي، دار الشؤون الثقافية العامة، بغداد، ط١، ١٩٩٨.

٥٨- د. منذر الشاوي، مذاهب القانون، دار الحكمة للطباعة والنشر، بغداد، ط ٣، ١٩٩١.

٥٩- د. مهدي جابر مهدي، السيادة والتدخل الأنساني، منظمة نشر الثقافة القانونية، سلسلة (١٣)، ط١، هەولێر، ٢٠٠٤.

٦٠- د.حسن كيرة، المدخل الى القانون، نشاة المعارف بالأسكندرية، ١٩٧٤، ص١٢١.

٦١- د.شيرزاد أحمد النجار، محاضرات (الدستور كقاعدة أساسية للنظام في الدولة) ألقيت على طلبة الدراسات العيا –ماجستر– في كلية القانون، جامعة صلاح الدين (٢٠٠٣-٢٠٠٤).

٦٢- د.عبدالمجيد الحكيم وصاحبيه، الوجيز فى نظرية الألتزام في القانون لمدني العراقي، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، ١٩٨٠.

٦٣- د.عصام العطية، القانون الدولي العام، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، بغداد، ط٦ ، ٢٠٠٦.

٦٤- د.غازى حسن صباريني، الوجيز في مباديء القانون الدولي العام، دار الثقافة للنشر والتوزيع، ط١، ٢٠٠٥.

٦٥- د.منذر الشاوي، المدخل لدراسة القانون الوضعي، دار الشؤون الثقافية العامة،ط١،بغداد، ١٩٩٩.

٦٦- سنگر داود محمد، التنظيم القانوني الدولي لحماية البيئة من التلوث، رسالة ماجستير، مقدمة الى كلية القانون، جامعة صلاح الدين، ٢٠٠٣.

٦٧- شارل روسو، القانون الدولي العام، ترجمة شكر الله خليفة وعبدالمحسن سعد، الأهلية للنشر والتوزيع، بيروت، ١٩٨٢.

٦٨- عبدالفتاح عبدالرزاق محمود، اعلان عن الدولة، اطروحة دكتوراه، مقدمة الى كلية القانون والسياسة، جامعة صلاح الدين، ٢٠٠٨.

٦٩- عثمان على حسن وەیسی، البعد القانونى لحقوق الأنسان، بحث منشور في مجلة تەرازوو، مجلة قانونية وسياسية أكاديمية فصلية، يصدرها اتحاد حقوقى كوردستان باللغتين الكوردية والعربية، العدد ٢٩ - ٣٠، ٢٠٠٦.

٧٠- عثمان علي حسن، الأرهاب الدولي ومظاهره القانونية والسياسية في ضوء القانون الدولي العام، مطبعة المنارة- هەولێر، ط٢٠٠٦،١.

٧١- عثمان علي حسن، الوضعية القانونية (دراسة تحليلية) بحث منشور بأشراف استاذنا د. شيرزاد أحمد النجار، في مجلة پارێزەر، العدد ٩، اربيل، ٢٠٠٥.

٧٢- هانس كلسن، النظرية المحضة في القانون، ترجمة الدكتور أكرم الوتري، منشورات مركز البحوث القانونية (١١)، بغداد، ١٩٨٦.

٧٣- فالآ فريد ابراهيم، المسؤولية المدنية الدولية عن جريمة الأبادة الجماعية، مطبعة جامعة صلاح الدين، اربيل، ٢٠٠٤.

٧٤- فيصل شطناوي، حقوق الأنسان والقانون الدولي الأنساني، دار ومكتبة الحامد للنشر والتوزيع، ط٢، ٢٠٠١.

٧٥- ليون دگى، دروس في القانون العام، ترجمة د.رشدي الخالد، منشورات مركز البحوث القانونية، وزارة العدل، بغداد، ١٩٨١.

٧٦- رێککەتننامەی ڤیەننا ساڵی ١٩٦٩.

٧٧- دەقی رێکەوتنامەی ژنێڤی ١٩٠٧ و برۆتۆکۆڵی یەکەمی ژنێڤ لە ١٠/حوزەیرانی/١٩٧٧.

٧٨- عوسمان عەلی حەسەن، جیاوازیەکانی نێوان یاسای مرۆڤایەتی نێودەوڵەتی و یاسای نێودەوڵەتی بۆ مافەکانی مرۆڤ، گۆڤاری تەرازوو، گۆڤارێکی ئەکادیمی وەرزییە، بە هەردوو زمانی کوردی و عەرەبی، سەندیکای مافناسانی کوردستان، ٢٠٠٨، ژمارە -٣٣- ٣٢.

٧٩- مافەکانی مرۆڤ، لە بڵاوکراوەکانی مەکتەبی ناوەندی دیراسات و توێژینەوە، پارتی دیموکراتی کوردستان، چاپی یەکەم، دیراسەی ژمارە ٢٣، ١٩٩٦، و د. ابراهیم احمد خلیفة، الألتزام الدولي باحترام حقوق الأنسان وحرياته الأساسية، دار الجامعة الجديدة، ٢٠٠٧.

پاشکۆی یەکەم

بەڵێننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان

یەکەم :یاداشتنامەی بەرایی

بەڵننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ٢٦/حوزەیرانی ساڵی ١٩٤٥ لە شاری فرانسیسکۆ لە کۆتایی کۆنگرەی نەتەوە یەکگرتووەکانی تایبەت بە پەیڕەوی دەستەی نێودەوڵەتی واژۆ کراو لە ٢٤ی تشرینی یەکەمی ١٩٤٥کەوتە واری جێبەجێکردنەوەو پەیڕەوی بنەڕەتی دادگای دادی نێودەوڵەتیش بە شێکی تەواوکەری ئەم بەڵێننامەیە.

کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان لە ١٧کانونی یەکەمی ١٩٦٣ هەموارەکانی یەکەمی لە سەر ماددەکانی ٢٣و٢٧و٦١ی بەڵێنامەدا ئەنجامداو، لە ٣١ کانوونی یەکەمی ١٩٦٣ خرایە واری جێبەجێکردنەوە. هەروەها لە ٢٠کانونی یەکەمی ١٩٦٥ هەمواری ماددەی ١٠٩ی کردو لە ١٢ حوزەیرانی ١٩٦٨ جێبەجێبوو.

هەموارکردنی ماددەی ٢٣ بۆ زیادکردنی ژمارەی ئەندامانی ئەنجوومەنی ئاسایشە لە یازدە ئەندامەوە بۆ پانزە. لە مادەی ٢٧یشدا هاتووە کە بڕیارەکانی ئەنجوومەنی ئاسایش لە بابەتە ڕێکاریەکان بە هرەزامەندی ٩ ئەندام دەبێت(پێشتر ٧ بوو)، لە هەموو بابەتەکانی تر بە رەزامەندی ٩ دەنگ دەبێت(پێشتر ٧ بوو) دەبێ لەناویاندا دەنگەکانی پێنج ئەندامەکانی ئەنجوومەنی ئاسایشی هەمیشەیی لە گەڵدا بێت.

ماددەی ٦١یش کە لە ٣١ئابی ١٩٦٥دا هاتە واری جێبەجێکردنەوە، هەموارکردنی بۆ زیادکردنی ژمارەی ئەندامانی ئەنجوومەنی ئابووری و کۆمەڵایەتی لە ١٨ ئەندامەوە بۆ ٢٧ئەندام. هەمواری دووەمی هەمان ماددە، لە ٢٤ایلولی ١٩٧٣جێبەجێبوو، تایبەت بوو بە زیادکردنی ئەندامانی ئەنجوومەن لە ٢٧ەوە بۆ ٥٤ئەندام.

هەموارکردنی ماددەی ١٠٩ی سەبارەت بە بڕگەی یەکەمی هەمان ماددە کە ڕێگە دەدات کۆنگرەیەکی گشتی ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان ببەسترێت بۆ چاوپێداخشاندنەوە بە بەڵێننامە لەو کات و شوێنەی کە کۆمەڵەی گشتی بە زۆرینەی دوو لەسەر سێ٣/٢ی ئەندامان و بە رەزامەندی نۆ لە ئەندامانی ئەنجوومەنی ئاسایش (پێشتر حەوت بوو) دیاری دەکرێت و. بڕگەی سێ لە ماددەی ١٠٩ کە مەسەلەی چاوگێڕانە بە توانای بانگهێشتکردنی بەستنی ئەمکۆنگرەیە لە خولی یازدەیەمی کۆمەڵەی گشتی، لە سەر شێوەی بنەڕەتی خۆی مایەوە بەتایبەت ئاماژەکردنی بۆ (رەزامەندی حەوت لە ئەندامانی ئەنجوومەنی ئاسایش) کە پێشتر کۆمەڵەی گشتی و ئەنجوومەنی ئاسایش بڕیاری لەم چەشنەیان بۆ ئەم بڕگەیە لە دەورەی یازدەیەم لە ساڵی ١٩٥٥وەرگرتبوو.

دیباجە

ئێمە گەلانی نەتەوە یەکگرتووەکان

گرتوومانەتە ئەستۆی خۆمان

نەوەکانی ئایندە لە نەهامەتی جەنگ ئازاد بکەین کە لە میانەی یەك نەوەدا دوو جار دڵگرانی کە ئەستەمە وەسف بکرێت بەسەر مرۆڤایەتی داهات،

هەروەها سەرلەنوێ باوەڕیمان بە مافە بنەڕەتیەکانی مرۆڤ و بە شکۆمەندی تاك و چارەنووسی دووپات دەکەینەوە لە گەڵ ئەوەش کە پیاوان و ئافرەتان و نەتەوەکان گەورەو بچووکیان مافی یەکسانیان هەیە،

هەروەها ئەو بارودۆخە روون بکەینەوە کە دەکرێ لە سایەیدا دادوەری بەرجەستە بکەین و ڕێز بگرین لەو پابەندیانەی کە لە پەیماننامەکان و سەرچاوەکانی تری یاسای نێودەوڵەتی پەیدا دەبێ .

هەروەها خۆشنوودی کۆمەلایەتی بەرەوپێش ببەین، ئاستی ژیان لە کەش و هەوایەکی ئازادی لەباردا بەرزبکەینەوە.

لە پێناو ئەم ئامانجانەشدا وە خۆمان گرتووە کە:

بە گیان لێبووردەبین و، لە ئاشتی و دراوسێ باشیدا بەیەکەوە بژین،

بۆ پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی هێزەکانمان یەکبخەین،

دەستەبەری رەزامەندیمان بۆ پرینسیپی دیاریکراوو پلانی پێویستی بۆ بکەین کە هێزی سەربازی تەنها دەبێ بۆ بەرژەوەندی هاوبەش بەکاربهێنین،

ئامرازە نێودەوڵەتیەکان بۆ خۆشنوودی کاروباری ئابووری و کۆمەڵایەتی هەموو گەلان بە کاربهێنین،

بڕیارماندا کۆششەکانمان یەکبخەین بۆ بەدیهێنانی ئەم ئامانجانە،

هەر بۆیە حوکومەتە جیاجیاکانمان لە سەر دەستی نوێنەرەکانیان کە لە شاری فرانسیسکۆ بەڵگەی ڕێگەپێدراوی مەرج ڕێکییان پێشکەشکردووە کۆبوونەوەو، بۆ ئەم بەڵێننامەیەی نەتەوە یەکگرتووەکان ڕەزامەندییان نواند و، بە هۆیەوە دامەزراوەیەکی نێودەوڵەتییان بە ناوی نەتەوە یەکگرتوەکان دامەزراند.

بەشی یەکەم: مەبەست و پرینسیپەکانی

م١

مەبەستەکانی(ئامانجەکانی) نەتەوە یەکگرتووەکان بریتین لە:

١- پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی، بۆ بەدیهێنانی ئەم مەبەستەش دەستەی ڕێوشوێنی هاوبەشی کارا دەگرێتە بەر بۆ گەگرتن لەو هۆکارانەی مەترسین بۆ سەر ئاشتی، هەروەها سەرکووتکردنی کارە دوژمنکاریەکان و هەر شێوەیەکی تری تێکدانی ئاشتی، پەنادەباتە بەر ئامرازی ئاشتیانە، بەگوێرەی پرینسیپەکانی داد و یاسای نێودەوڵەتی، بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکیە نێودەوڵەتیەکان کە دەبێتە هۆی تێکدانی ئاشتی یان یەکلاکردنەوەی ناکۆکیەکان.

٢- گەشەپێدانی پەیوەندی دۆستانە لە نێوان نەتەوەکان لە سەر بنەمای ڕێزگرتن لەو پرینسیپەی کە دەیەوێ بە یەکلاکردنەوەی مافەکانی نێوان گەلان بەوەبێ کە هەمووان مافی چارەنووسی خۆیان هەیە، هەروەها گرتنە بەری ئەو ڕێوشوێنانەی کە بۆ تۆکمەکردنی ئاشتی گشتی گونجاون.

٣- بەدیهێنانی هاریکاری نێودەوڵەتی بۆ چارەسەری ئەو مەسەلە نێودەوڵەتیانەی کە ڕووی ئابووری و کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری و مرۆڤایەتییان هەیە، هەروەها بۆ بەهێزکردنی ڕێزگرتنی مافەکانی مرۆڤ و ئازادییە بنەڕەتیەکانی خەڵك بە گشتی و هاندان لە سەر ئەمە بە ڕەهایی بە بێ جیاوازی ڕەگەز یا زمان یا ئایین و بێ جیاوازی نێوان پیاوان و ئافرەتان.

٤- بەکالاهێنانی ئەم دەستەیە وەك سەرداچاوە بۆ هەماهەنگی و ئاراستەکردنی کاروباری نەتەوەکان بۆ بەرەو دەرككردن بە ئامانجە هاوبەشەکان.

م٢

دەستەو ئەندامانی کاردەکەن بۆ بە دیهێنانی ئەم ئامانجانەی لە ماددەی یەکدا باسکران بە گوێرەی ئەم پرینسیپانەی خوارەوە:

١- ئەم دامەزراوەیە لە سەر پرینسیپی یەکسانی سەروەرێتی هەموو ئەندامانی بنیات نراوە.

٢- بۆ ئەوەی هەموو ئەندامان دەستەبەری ماف و باشیەکانی ئەندامێتی بکەن بە نیەت پاکییەوە پابەندبوونەکانی سەر شانیان بە پێی ئەم بە ڵێننامەیە جێبەجێدەکەن.

٣- هەمووئەندامان بە ئامرازی ئاشتییانە کێشەکانیان یەکلادەکەنەوە بە شێوەیەك کە ئاشتی و تەنایی و دادی نێودەوڵەتی ڕووبەڕووی مەترسی نەبێتەوە.

٤- نابێ هیچ ئەندامێك لە پەیوەندیە نێودەوڵەتیەکانیان هەڕەشە بە بەکارهێنانی هێز بکەن یان دژ بە ساغڵەمی خاك و سەربەخۆیی سیاسی هەر دەوڵەتێك یان پەنا بۆ هەر شێوەیەك ببەن کە لە گەڵ ئامانجەکانی (نەتەوە یەکگرتووەکان) نەگونجێن.

٥- هەموو ئەندامان چی لە توانایاندا بێت هاریکاری پێشکەشی نەتەوە یەکگرتووەکان بکەن لە هەر کارێك کە بە گوێرەی ئەم بە ڵێننامەیە ئەنجامی بدات، هەروەها نابێ یارمەتی هیچ دەوڵەتێك بدەن کە نەتەوە یەکگرتووەکان ڕێوشوێنی ڕێگرتن و سەکوتکردنی بەرامبەر وەردەگرێت.

٦- دەستەکار دەکات بۆ ئەوەی دەوڵەتانی نائەندام بە ئەندازەی ئەوەی کە پێویستی پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتییە بەم پرینسیپانە پابەند بن.

٧- لەم بەڵێننامەیەدا شتێك نییە کە ڕێگە بداتە (نەتەوە یەکگرتووەکان) کە دەست بخاتە ئەوکاروبارانەی کە تایبەتی دەسەڵاتی ناوخۆیی دەوڵەتانن، هەروەها شتێك نییە کە ببێتە ئەوەی ئەندامان ئەم مەسەلانە بخەنە ڕوو بۆ ئەوەی بە حوکمی ئەم یاسایە چارەسەر ببێت، ناشبێبێت ئەم پرنسیپە ڕێگە بگرێت لە جێبەجێکردنی ئەو ڕێوشوێنە سەرکوتکاریانەی کە لە بەشی حەوتەمدا هاتووە.

بەشی دووەم: ئەندامێتی

م٣

ئەندامانی بنەڕەتی نەتەوە یەکگرتووەکان ئەو دوڵەتانەن کە بەشداری کۆنگرەی نەتەوە یەکگرتووەکانیان کرد بۆ دانانی پەیڕەوی دەستەی نێودەوڵەتی لە سان فرانسیسکۆ، کە واژوو راستانی ئەم بەڵگەنامەیان کردووە بە گوێرەی ماددەی ١١٠، هەروەها ئەو دەوڵەتانەی کە لە پێش لێدوانی نەتەوە یەکگرتووەکانیان لە ١ی کانونی دووەمی ١٩٤٢ئیمزا کرد، کە ئەم بەڵێننامەیەیان ئیمزاو راستان کردووە.

م٤

١- ئەندامێتی لە نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ هەموو ئەو دەوڵەتانەیە کە ئارەزووی ئاشتییان هەیەو، بەم بەڵێننامەیەش پابەند دەبن، کە دەستە وای دەبینێت تواناو ئارەزوویان هەیە ئەم پابەندبوونانە جێبەجێبکات.

٢- رەزامەندی لە سەر هەر دەوڵەتێك بۆ ئەندامێتی لە نەتەوە یەکگرتووەکان بە بڕیاری کۆمەڵەی گشتی لە سەر راسپاردەی ئەنجوومەنی ئاسایش دەبێت.

م٥

بۆ کۆمەڵەی گشتی هەیە کە ئەندامێتی هەر دەوڵەتێ بوەستێنێ کە ئەنجوومەنی ئاسایش کارێکی نەهێشتن و سەرکوتکردنی لە بەمبەر وەرگرتووە، لە پیادەکردنە مافەکانی ئەندامێتی و باشیەکانی، ئەمەش لەسەر راسپاردەی ئەنجوومەنی ئاساییش، هەروەها ئەنجوومەنی ئاسایش دەتوانێ پیادەکردنی ئەو ماف و باشیانە بۆ ئەو ئەندامە بگەڕێنێتەوە.

م٦

ئەگەر ئەندامێکلە ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان پرینسیپێکی لە بەڵێننامە پێشێلکرد ئەنجوومەنی گشتی لە سەر راسپاردەی ئەنجوومەنی ئاسایش دەتوانێ دەری بکات.

بەشی سێیەم: لقەکانی دەستە

م٧

١- ئەم دەستانەی خوارەوە لقە سەرەکیەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان پێك دێنن:

کۆمەڵەی گشتی،

ئەنجوومەنی ئاسایش،

ئەنجوومەنی ئابووری و کۆمەلایەتی،

ئەنجوومەنی راسپاردن،

دادگای دادی نێودەوڵەتی،

سکرتاریەت.

٢- بە گوێرەی حوکمەکانی ئەم بەڵێننامەیە دەکرێت هەر لقێکی تری ناسەرەکی دابمەزرێنرێت.

م٨

نەتەوە یەکگرتووەکان هیچ کۆتێك دانانێت بۆ سنوور دارکردن دەستنیشانکردنی پیاو و ئافرەت بۆ بەشداریبوون بە هەر خاسیەتێك بێت بە شێوەیەکی یەکسان لە لقە سەرەکی و ناسەرەکیەکانی.

بەشی چوارەم: کۆمەڵەی گشتی
پێکهێنانی

م٩

١- کۆمەڵەی گشتی لە هەموو ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان پێك دێت.

٢- نابێت هیچ ئەندامێك لە کۆمەڵەی گشتی لە پێنج نوێنەری زیاتر هەبێت.

وەزیفەکانی کۆمەڵەو دەسەڵاتەکانی

م١٠

بۆ کۆمەڵەی گشتی هەیە گفتوگۆ لە سەر هەر مەسەلەیەك یان بارێك لە چوارچێوەی بەڵێننامەدا یان تایبەت بە دەسەڵاتەکانی لقێك لە لقەکان یان وەزیفەکانی کە تیایدا هاتووە بکات. هەروەها بۆی هەیە کە جگە لەوەی لە ماددەی ١٢دا هاتووە ئەندامانی دەستە یان ئەنجوومەنی ئاسایش یان هەردووکیان راسپێرن کە لەم بابەت و مەسەلانەدا دەیبینن.

م١١

١- بۆ کۆمەڵەی گشتی هەیە کە بنۆڕێتە پرینسیپەکانی گشتی هاریکاری لە پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی لەمیانەیاندا ئەو پرینسیپانەی کە پەیوەستن بە چەك دامالێن و رێکخستنی پرچەکی، هەروەها بۆی هەیە رسپاردەکانی سەبارەت بەم پرینسیپانە بۆ ئەندامان و یان ئەنجومەنی ئاسایش یان هەردووکیان پێشکەش بکات.

٢- بۆ کۆمەڵەی گشتی هەیە گفتووگۆی هەرمەسەلەیەك بکات کە پەیوەندییەکی لە گەڵ پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی هەیە کە لە لایەن هەر ئەندامێك لە ئەندامەکانی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە یان ئەنجومەنی ئاسایش یان دەوڵەتێك کە ئەندام نییە بە گوێرەی برگەی دوو لە ماددەی ٣٥ بۆی هاتبێت، هەروەها — بۆی هەیە جگە لەوەی لە ماددەی دوازدەدا هاتووە — راسپاردەکانی تایبەت بەو مەسەلانەی کە پەیوەستە بە دەوڵەتەکە یان دەوڵەتی خاوەن مەبەست یان بۆ ئەنجوومەنی ئاسایش یان بۆ هەردووکیان پێشکەش بکات. هەموو ئەو مەسەلانەی کە پێشتر باسکران کە پێویستە بۆیان کارێك ئەنجام بدرێت، دەبێت کۆمەڵەی گشتی پێش یان دوای باسکردنی رەوانەی ئەنجومەنی ئاسایشی بکات.

٣- بۆکۆمەڵەی گشتی هەیە کە ئاوڕی ئەنجوومەنی ئاسایش لەو بارانەی کە ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی دەخەنە مەوترسیەوە لە ئاڕاستە بکات .

٤- دەسەڵاتەکانی کۆمەڵەی گشتی کە لەم ماددەدا هاتوون لە سەراپای ماددەی دە سنووردار ناکات.

م١٢

١- کاتێك ئەنجوومەنی ئاسایش، هەڵدەستێت بەو ئەرکانەی تایبەتە بە کێشەیەك یان هەڵوێستێککە لەم بەڵێننامەیەدا هاتووە، ئەوا بۆ کۆمەڵەی گشتی نییە هیچ راسپاردەیەکی تیبەت بەم کێشەیە پێشکەش بکات تەنها ئەگەر ئەنجوومەنی ئاسایش داوای لێبکات.

٢- سکرتێری گشتی — بە رەزامەندی ئەنجوومەنی ئاسایش — کۆمەڵەی گشتی لە هەموو خولێك لە خولەکانی بەستنی ئاگاداردەکاتەوە بە هەموو ئەو مەسەلانەی کە پەیوەستە بە پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی کە جێی بایەخی ئەنجوومەنی ئاسایشە، هەروەها ئاگاداری دەکاتەوە یان ئاگاداری ئەندامانی(نەتەوە یەکگرتووەکان) دەکاتەوە کاتێ کۆمەڵەی گشتی لە خولی بەستنیدا نەبێت، بە هۆی ئەنجوومەنی ئاسایش بە بۆچوونی ئەو مەسەلانە هەر لە گەڵ بە کۆتاییپێهێنانی.

م ١٣

١- کۆمەڵەی گشتی توێژینەوە ئامادە دەکات و بە راسپاردە دەردەچێت بە مەبەستی:

أ- گەشەپێدانی هاریکاری نێودەوڵەتی لە گۆڕەپانی سیاسی و هاندانی پێشکەوتنی راستەوخۆی یاسای نێودەوڵەتی وتۆمارکردنی،

ب- گەشەپێدانی هاریکاری نێودەوڵەتی لە بوارەکانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و رۆشنبیری و زانستی و تەندروستی، هەروەها یارمەتی دان بۆ بەدیهێنانی مافەکانی مرۆڤ و ئازادییە بنەڕەتیەکانی بۆ هەموو خەڵك بە بێ جیاوازی لە نێوانیاندا بە هۆی رەگەز و زمان و ئاین و بێ جیاوازی لە نێوان پیاوان و ئافرەتان.

٢- کارەکانی تری کۆمەڵەی گشتی و وەزیفەکانی و دەسەڵاتەکانی تری تایبەت بەو مەسەلانەی لە برگەی پێشوو(ب)دا هاتوون لە بەشەکانی نۆو دەی ئەم بەڵێننامەیەدا هاتوون.

م١٤

٣- لە گەڵ وە بەرچاوگرتنی حوکمەکانی ماددەی دوازدەدا، بۆ کۆمەڵەی گشتی هەیە کە هەر رێوشوێنێك بۆ یەکلاکردنەوەی هەر هەڵوێستنك بگرێتە بەر، هاتنە ئارای هەر چۆنێك بێت، یەکلاکردنەوەیەکی دروست هەر کاتێ بینی کە ئەم هەڵوێستە زیان بە خۆشگوزەرانی گشتی دەگەیێنێت یان ریزی پەیوەندی دۆستانەی نێوان نەتەوەکان تێك دەدات، لە ناو

ئەمانەدا ئەو هەڵوێستانە دەگرێتەوە کە پەیدابوون لە میانەی پێشێلکردنی حوکمەکانی ئەم بەڵێننامەیە کە روونکەرەوەی ئامانجەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان و پرینسیپەکانیەتی.

م١٥

١- کۆمەڵەی گشتی راپۆرتی ساڵانە و هی تری تایبەت لە ئەنجومەنی ئاسایش وەردەگرێت و لێیان دەڕوانێ ، ئەم راپۆرتە بەیانێك لە سەر ئەو رێوشوێنانەی کە ئەنجوومەنی ئاسایش بۆ پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی بڕیاری لێداون یان گرتوونیە بەر دەگرێتە خۆی.

٢- کۆمەڵەی گشتی راپۆرت لە لقەکانی تری نەتەوە یەکگرتووەکان وەردەگرێت و لێیان دەڕوانێ.

م١٦

کۆمەڵەی گشتی ئەو ئەرکانە دەست بەکاردەبێ کە بە گوێرەی بەشەکانی دوازدەو سێزدەی تایبەت بە سیستەمی راسپاردەی نێودەوڵەتی بۆی دانراوە، لە ناو ئەمانەش راستاندن لە سەر رێککەوتننامەکانی راسپاردن بۆ ئەو شوێنانەی کە بە پێگەی ستراتیژی دادەنرێن.

م١٧

١- کۆمەڵەی گشتی لە میزانیەی دەستە دەڕوانێ و راستاندنی لە سەر دەکات.

٢- ئەندامان تێچوونی دەستەکە وەخۆ دەگرن بە گوێرەی ئەو رێژەیەی کە کۆمەڵەی گشتی بڕیاری لێدەدات.

٣- کۆمەڵەی گشتی لە هەر بارێکی دارایی یان پەیوەست بە بودجە لە گەڵ ئاژانسەکانی تایبەتمەند کە لە ماددەی ٥٧ ئاماژەیان پێکراوە دەڕوانێ. راستاندنی لە سەر دەکات و بودجەی بەڕێوەبردنە ئەو ئاژانسانە دیراسە دەکات بۆ ئەوەی راسپاردەکانی پێشکەش بکات.

دەنگدان

م١٨

١- هەموو ئەندامێك لە (نەتەوە یەکگرتووەکان) یەك دەنگی لە کۆمەڵەی گشتی دەبێت.

٢- کۆمەڵەی گشتی لە بابەتە گشتییەکاندا بڕیارەکانی بە زۆرینەی ٣/٢ی ئەندامانی ئامادەبووی کە لە دەنگدان بەشدارن دەردەکات. ئەم بابەتانە دەگرێتە خۆ: راسپاردەکانی تایبەت بە پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی، هەڵبژاردنی ئەندامە ناهەمیشەییەکانی

ئەنجوومەنی ئاسایش ، هەڵبژاردنی ئەندامانی ئەنجوومەنی ئابووری و کۆمەڵایەتی، هەڵبژاردنی ئەندامانی ئەنجوومەنی راسپاردن بە گوێرەی بڕگەی یەکەم(ج) لە ماددەی ٨٦ و، رەزامەندی لە سەر ئەندامانی نوێ لە (نەتەوە یەکگرتووەکان) وەستانی ئاندامێك لە پیادەکردنی مافەکانی ئەندامێتی و سوود وەرگرتن لە باشیەکانی، دەرکردنی ئەندامان، ئەو بابەتانەی تایبەتە بە رێ رۆیشتنی سیستەمی راسپاردن و، بابەتەکانی تایبەت بە بودجە.

٣- بڕیارەکان لە بابەتەکانی تر — لە ناو ئەمەش دیاریکردنی ئەو بابەتە زیادانەی تر کە بۆ بڕیار لەسەردانی پێویستی بە زۆرینەی ٣/٢ هەیە — بە زۆرینەی ئەندامانی ئامادەبوو بەشدار لە دەنگدان دەردەچێت.

م ١٩

ئەندامی نەتەوە یەکگرتووەکان کە لە دانی پشکی هاوبەشی دارایی لە دەستە دواکەوێت مافی دەنگدانی لە کۆمەڵەی گشتی نامێنێت ئەگەر بڕە دواکەوتنەکە یەکسان بێت بە بەهای ئەو بەشداریەی کە لە دوو ساڵی پێشوو یان زیاتر لە سەریەتی، لە گەڵ ئەوەشدا کۆمەڵەی گشتی بۆی هەیە رێگە بەو ئەندامە بدات بۆ دەنگدان ئەگەر قەناعەتی بەوە هێنا کە نەدانی ئەو پارەیە هۆکارێکە کە لای ئەندامەکە ش قبوڵ نییە.

رێکارەکان

م٢٠

کۆمەڵەی گشتی لە خولی ئاسایی و ساڵانەی تایبەتدا بە گوێرەی پێویستی کۆدەبێتەوە. سکرتێری نەتەوە یەکگرتووەکانیش لە سەر داوای ئەنجوومەنی ئاسایش یان زۆرینەی ئەندامانی (نەتەوە یەکگرتووەکان) بانگهێشتی کۆبوونەوەی تایبەت دەکرێت.

م٢١

کۆمەڵەی گشتی گەلاڵە نامەی رێکاری خۆی دادەنێ و، بۆ هەر دەورەیەکی بەستن سەرۆکێك هەڵدەبژێرێت.

م٢٢

بۆکۆمەڵەی گشتی هەیە لەو لقە ناسەرەکیانە دابمەزرێنێت کە بە پێویستی دەزانێ بۆ جێبەجێکردنی ئەرکەکانی.

بەشی پێنجەم: ئه نجوومەنی ئاسایش

پێکهێنانی

م٣٣

١- ئەنجوومەنی ئاسایش لە پانزە ئەندامی نەتەوە یەکگرتووەکان پێك دێت، کۆماری چین و، فەرەنساو، یەکێتی کۆمارە سۆشیالیستەکانی سۆڤیەت(روسیا) و، شانشینی یەکگرتووی بەریتانیای گەورەو ئێرلەندای سەروو، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ئەندانی هەمیشەیین تێیدا. کۆمەڵەی گشتی دە ئەندامی تر لە نەتەوە یەکگرتووەکان هەڵدەبژێرێت کە ئەندامی ناهەمیشەیی دەبن لە ئەنجوومەندا. لە مەشدا بە شێوەیەکی تایبەت و لە پێش هەموو شتێکدا ڕەچاوی بەشداری ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان لە پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی و ئامانجەکانی تری دەستەدا دەکرێت، هەروەها ڕەچاوی دابەشبوونی جوگرافی یەکسان دەمرێت.

٢- ئەندامانی ناهەمیشەیی بۆ ماوەی دوو ساڵ هەڵدەبژێررێن، بەڵام لە یەکەم هەڵبژاردنی ئەندامانی ناهەمیشەیی دوای زیادکردنی ئەندامانی ئەنجوومەنی ئاسایش لە یازدە ئەندامەوە بۆ پازدە، دوو لە چوار زیادکراوەکە بۆ ماوەی یەك ساڵ هەڵدەبژێردرێن و، ئەو ئەندامەی کە ماوەی تەواو دەبێت ناکرێ یەکسەر دووبارە هەڵبژێررێتەوە.

٣- هەموو ئەندامێك لە ئەنجوومەنی ئاسایش یەك نوێنەری دەبێت.

وەزیفە و دەسەڵاتەکانی

م٢٤

١- بۆ ئەوەی کارەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان خێراو کارابێت، ئەندامانی ئەم دەستەیە کاری سەرەکی پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی دەخەنە پاڵ ئەنجوومەنی ئاسایش و ڕەزامەندن بە وەی کە ئەم ئەنجوومەنە بە نوێنەرایەتی ئەوان بە ئەرکەکانی هەڵدەستێت کە ئەم پێدانە لە سەری دەچەسپێنێت.

٢- ئەنجوومەنی ئاسایش، بۆ هێنانە دی ئەم ئەرکە بە گوێرەی ئامانجەکان و پرینسیپەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان و دەسەڵاتە پێدراوەکانی ئەنجوومەنی ئاسایش کاردەکات بۆ ئەوەی بتوانێ بەو ئەرکانە هەستێت کە لە بەشەکانی شەش و حەوت و هەشت و دوازدەدا هەیە.

٣- ئەنجوومەنی ئاسایش ڕاپۆرتی ساڵانە بەرزدەکاتەوە، هەی تایبەتیش، ئەگەر بارەکە پێویستی کرد بۆ کۆمەڵەی گشتی بۆ ئەوەی لێی بڕوانێت.

م٢٥

ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان پەیمان دەدەن بە وەرگرتنی بڕیارەکانی ئەنجوومەنی ئاسایش و بە گوێرەی ئەم بەڵێننامەیە جێبەجێی دەکەن.

م٢٦

بۆ ئەوەی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی بێتەدی و پتەو بن، بە کەمترین تێچوونی سامانی مرۆڤایەتی و ئابووری بۆ خۆپڕچەککردن پتەو بن، ئەنجوومەنی ئاسایش بە هاوکاریکردنی لیژنەی ئەرکانی جەنگی کە لە ماددەی ٤٧دا ئاماژەی بۆ کراوە بەرپرسە لە دانانی پلانەکان بۆ ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان دەخرێتە ڕوو بۆ ئەوەی پەیڕەوێك بۆ ڕێکخستنی پڕ چەککردن دابنێت.

دەنگدان

م٢٧

١- هەموو ئەندامێکی ئەنجوومەنی ئاسایش یەك دەنگی دەبێت.

٢- بڕیارەکانی ئەنجوومەنی ئاسایش لە مەسەلە ڕێکاریەکان بە ڕەزامەندی نۆ لە ئەندامەکانی دەرئەچن.

٣- بڕیارەکانی ئەنجوومەنی ئاسایش لە مەسەلەکانی تر بە گشتی بە ڕەزامەندی نۆ دەنگ لە ئەندامەکانی دەردەچێت کە دەبێ ئەندامە هەمیشەییەکانی بە یەکگرتوویی لە گەڵدابێت، بەو مەرجەی کە لە وەرگرتنی بڕیار بە گوێرەی حوکمەکانی بەشی شەشەم و بڕگەی ٣ لە ماددەی ٥٢ ئەو ئەندامەی کە لایەنێکە لە کێشەکە نابێ دەنگ بدات.

ڕێکارەکان

م٢٨

١- ئەنجوومەنی ئاسایش بە شێوەیەك ڕێك دەخرێت بتوانرێت بە بەردەوامی کاری لە گەڵدا بکرێت، بۆ ئەم مەبەستە هەر ئەندامێك لە ئەندامەکانی نوێنەری هەمیشەیی لە بارەگای دەستەدا.

٢- ئەنجوومەنی ئاسایش کۆبوونەوەی دەوری سازدەکات کە هەرئەندامێك لە ئەندامەکانی — ئەگەر ویستی — بە یەکێك لە پیاوانی حکومەت یان بە نوێنەرێکی تر کە تایبەتە بۆ ئەم مەبەستە نوێنەرایەتی دەکات.

٣- ئەنجوومەنی ئاسایش دەتوانێ کۆبوونەوەکانی لە دەرەوەی بارەگای دەستە ببەستێت ئەگەر پێی وابوو ئەمە کارەکانی ئاسان دەکات.

م ٢٩

ئەنجوومەنی ئاسایش دەتوانێ بە گوێرەی پێویستی ئەرك و وەزیفەکانی لقی ناسەرەکی بۆ خۆی دابنێ.

م٣٠

ئەنجوومەنی ئاسایش گەلاڵەنامەی رێکاریەکانی خۆی دادەنێ و رێگای هەڵبژاردنی سەرۆکی دیاری دەکات.

م٣١

هەمووو ئەندامێکی نەتەوە یەکگرتووەکان کە ئەندام نین لە ئەنجوومەنی ئاسایشدا دەتوانێ بە بێ دەنگ دان بەشداری بکات لە گفتوگۆ لە هەر مەسەلەیەك ئەگەر ئەنجوومەن وای بینی کە بەرژەوەندی ئەو ئەندامە بە شێوەیەکی تاتیبەتی پێی کاریگەر دەبێت.

م٣٢

هەر ئەندامێك لە ئەندامەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان کە لە ئەنجوومەنی ئاسایشدا ئەندام نییە، هەر دەوڵەتێکیش کە لە نەتەوە یەکگرتووەکاندا ئەندام نییە هەر یەکێکیان کە لایەن بوون لە کێشەیەك بۆ ئەنجوومەنی ئاسایش بۆباسکردن خراوەتە روو داوا دەکات کە بۆ بەشداری لە گفتوگۆکانی تایبەت بەم کێشەیە بە بێ ئەوەی مافی دەنگدانی هەبێت، ئەنجوومەنی ئاسایش ئەو مەرجانە دادونێت کە پێی وایە رەوایە بۆ بەشداریپێکردنی هەر دەوڵەتێك کە ئەندام نییە لە نەتەوە یەکگرتووەکان.

بەشی شەشەم: چارەسەری کێشەکان بە ئاشتیانە

م٣٣

١- لە سەر لایەنەکانی هەر کێشەیەك کە رەنگە بەردەوامبوونی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی بخاتە مەترسیەوە پێویستە هەرچی زووتر داوای چارەسەری بە رێگەی دانوستان و لێکۆڵینەوەو ناوبژیوانی و لێك نزیککردن و دادوەریکردن و یەکلاکردنەوەی دادگایی بکەن، یان پەنا ببەنە بەر ئاژانس و ریکخستنی هەرێمی یان هەر ئامرازێکی دروستی تر کە هەڵی دەبژێرن.

٢- ئەنجوومەنی ئاسایش داوا لە لایەنەکانی کیشەکە دەکات کە ئەگەر پێویستی کرد بەو رێگایانە کێشەکانیان یەکلابکەنەوە.

م٣٤

ئەنجوومەنی ئاسایش بۆی هەیە هەر کێشەو هەڵوێستێك بپشکنن کە دەبێتە هۆی لێك خشاندنی نێودەوڵەتی یان وروژاندنی کێشەیەك بۆ ئەوەی بڕیار بدرێت کە ئایا بەردەوامی ئەم کێشەیە یان هەڵوێستە کە لەوانەیە ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی بخاتە مەترسیەوە.

م٣٥

١- هەمو ئەندامێکی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆی هەیە ئاگاداری ئەنجوومەنی ئاسایش یان کۆمەڵەی گشتی بکاتەوە بە هەر کێشە یان هەڵوێستێك لەو جۆرەی کە لە ماددەی ٣٤دا ئاماژەی پێدراوە.

٢-بۆ هەمو دەوڵەتێکی ئەندام لە نەتەوە یەکگرتووەکان هەیە ئەنجوومەنی ئاسایش یان کۆمەڵەی گشتی بە هەر کێشەیەك ئاگادار بکاتەوە کە خۆی تێدا لایەنە بە مەرجێك لە سەرەتاوە تایبەت بەو کێشەیە پابەندیەکانی چارەسەری ئاشتیانە کەلەم بەڵێننامە یەدا هاتووە قبوڵ بکات .

٣- حوکمی ماددەکانی١١و١٢ رێکار دەبێت بە سەر ئەو رێگەیەی کە کۆمەڵەی گشتی چارەسەری ئەو مەسەلانەی پێ دەکات کە بە گوێرەی ئەو ماددەیە لێیەوە ئاگادار کراوەتەوە.

م ٣٦

١-له هەر قۆناغێك له قۆناغەكانی كێشه بەو جۆرەی كه له ماددەی ٣٣ ئاماژەی بۆ كراوه یان له هەڵوێستێكی لەو شێوەیەدا بۆ ئەنجوومەنی ئاسایش هەیه كه بەو شێوەیەی بە گونجاوی دەزانێت له ڕێكاری و ڕێبازی یەكلاكردنەوه ڕاسپاردە بكات.

٢-له سەر ئەنجوومەنی ئاسایشه ئەو پێشینه ڕێكاریه پێش وەختانه ڕەچاو بكات كه پێك ناكۆكەكان بۆ چارەسەری ناكۆكی نێوانیان وەریان گرتووه.

٣- له سەر ئەنجوومەنی ئاسایشه كه بە گوێرەی ئەم ماددەیه ڕاسپاردەكانی پێشكەش دەكات دەبێت ڕەچاوی ئەوه بكات كه لایەنه پێك ناكۆكەكان دەبێ كێشه یاساییەكان — بە شێوەیەكی گشتی — بخەنه بەردەم دادگای دادی نێودەوڵەتی بە گوێرەی ڕێساكانی پەیڕەوی بنەڕەتی ئەم دادگایە.

م ٣٧

١-ئەگەر ئەو دەوڵەتانەی كه كێشەیان له نێواندا هەیه لەو شێوەیەی كه له ماددەی ٣٣ ئاماژەی بۆ كراوه نەیانتوانی چارەسەری بكەن بەو ئامرازانەی كه لەو ماددەیەدا هاتووه پێویسته له سەری بیخاته بەردەم ئەنجوومەنی ئاسایش.

٢-ئەگەر ئەنجوومەنی ئاسایش وای مەزەنده كرد كه بەردەوامبوونی ئەم كێشەیه لەوانەیه له سەر ئەرزی واقیع، ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی بخاته مەترسیەوه بڕیار دەدات بە وەی كه بە گویرەی ماددەی ٣٦ كار بكات یان ئەو مەرجانەی بۆ چارەسەری ئەو كێشەیه بە پەسندی دەزانێت رادەسپێرێت.

م ٣٨

بۆ ئەنجوومەنی ئاسایش هەیه — ئەگەر لایەنەپێك ناكۆكەكان داوایان كرد — ڕاسپاردەیان بە مەبەستی چارەسەری ئاشتیانەی ئەو كێشانه پێشكەش بكات ، ئەمەش بە بێ پێشێلكاری له حوكمی ماددەكانی ٣٣تا ٣٧.

بەشی حەوتەم: وەرگرتنی كاروبار له حاڵەتەكاندا

هەڕەشەكردن له ئاشتی و پێشێلكردنی و كاری دوژمنكارانه

م٣٩

ئەنجوومەنی ئاسایش بڕیار دەدات له وەی كه هەڕەشه له ئاشتی كراوه یان پێشێل كراوه یان ئەوەی كه بە كردەیی هەیه كارێكی دوژمنكارانەیه ، له مەش ڕاسپاردە پێشكەش دەكات یان بڕیار لەو ڕێو شوێنانه دەدات كه پێویسته بە گوێرەی حوكمی ماددەكانی ٤١و٤٢ بۆ پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی بگیرێته بەر یان بخرێتەوه شوێنی خۆی.

م ٤٠

بۆ ڕێگرتن له تەشەنەكردنی ڕەوشەكە، ئەنجوومەنی ئاسایش، پێش ئەوەی ڕاسپاردەكانی پێشكەش بكات یان هەر ڕێووێنێك بگرێته بەر كه له مددەی ٣٩ دا هاتووه، بۆی هەیه داوا له لایەنه پێك ناكۆكەكان بكات كه ئەوەی بە پێویستی بان بە باشی دەزانێ بۆ گرتنه بەری ڕێوشوێنی كاتی، ئەم ڕێوشوێنانه له مافەكانی لایەنه ناكۆكەكان و داواكاری و سەنتەریان كەم ناكاتەوه، هەروەها له سەر ئەنجوومەنی ئاسایشه كه حیسابێك بۆ وەرنەگرتنی لایەنه ناكۆكەكان بەم ڕێوشوێنه كاتیانه بكات.

م٤٠

بۆ ئەنجوومەنی ئاسایش هەیه بڕیار بدات له وەی كه دەبێ چ ڕێوشوێنێك كه پێویستێتی جگە له بە كارهێنانی هێزی سەربازی بۆ جێبه جێكردنی بڕیارەكانی بگرێته بە، هەروەها دەتوانێ له ئەندامانی نەتەوه یەكگرتووەكان داوا بكات كه ئەم ڕێوشوێنانه جێبەجێبكەن، دەكرێ له نێونیاندا وەستانی پەیوەندی ئابووری و گەیاندنی ئاسنین و دەریایی و هەوایی و پۆستەیی و بەرقی و بێتەلی و جۆرەكانی تری گەیاندن بێت وەستانی بەشێك یان گشتی و پچرانی پەیوەندیه دیبلۆماسیەكان.

م ٤٢

ئەگەر ئەنجوومەنی ئاسایش مەزەندەی كرد كه ئەو ڕێوشوێنانەی له ماددەی٤١ دا هاتووه مەبەست ناپێكێ یان سەلمێنرا كه مەبەست تەواوكار نییه، دەتوانێ هەر كارێك بە ڕێگای هێزی ئاسمانی و دەریایی و ووشكایی بگرێته بەر بۆ پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی یان

بگەڕێتەوە شوێنی خۆی، دەکرێ ئەم کردەوانە خۆپیشاندان و گەمارۆدان و ئۆپەراسیۆنەکانی تر بە ڕێگەی هێزی هەوایی و دەریاییو ووشکایی تایبەت بە نەتەوە یەکگرتووەکان بن.

م ٤٣

١- هەموو ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان لە بۆ بەشداری لە پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی بە ڵێن دەدەن، کە هێزی سەربازی و هاریکاری و ئاسانکاری پێویست بۆ پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی و لە وانەش مافی بە ئاودا ڕۆیشتن بخەنە ژێر ڕکێفی ئەنجوومەنی ئاسایش لە سەر داوای خۆی یان بە ڕێککەوتن یان ڕێککەوتنەکانی تایبەت.

٢-دەبێ ئەو ڕێککەوتن یان ڕێککەوتنانە ژمارەو جێگای ئەم هێزانە و جۆرەکانی و ڕاددەی ئامادەیی و توانای گشتی و جۆری ئاسانکاری و ئەو یارمەتیانەی کەپێشکەش دەکرێت دیاری بکات.

٣-دانوستنەکانی بەو ڕێککەوتن یان ڕێککەوتنەکانی باسکران لە سەر داوای ئەنجزمەنی ئاسایش بە خێراترین شێوە بە ڕێوە دەچن، هەروەها لە نێوان ئەنجوومەنی ئاسایش و ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان یان لە نێوان ئەمان و گروپەکانی تر لە ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان دەبەسترێن، هەروەها دەوڵەتان کە ئیمزایانکردووە بە گوێرەی باری دەستوورییان ڕاستاندنیا لە سەر دەکەن.

م ٤٤

ئەگەر ئەنجوومەنی ئاسایش بڕیاری بەکارهێنانی هێزیدا، ئەوا پێش ئەوەی داو لە ئەندامێك بکات کە نوێنەری نییە هێزی سەربازی بنێرێ وەك وەفاداری بە پابەندبوونەکانی کە لە ماددەی ٤٣دا هاتووە, وا پێویست دەکات کە ئەو ئەندامە داوابکات ئەگەر ویستی بەشداری بکات لەو بڕیارانەی کە دەری دەکات کە تایبەتە بە بەکارهێنانی یەکە سەربازیەکانی چەکداری ئەو ئەندامە.

م ٤٥

بۆ هێنانەدی ئارەزووی نەتەوە یەکگرتووەکان لە گرتنە بەری ڕێوشوێنی سەربازی کت و پڕ ئەوا لای ئەندامان یەکەی ئاسمانی ئەهلی دەبن کە دەکرێ بە خێرایی بۆ کاری سەرکوتکردنی نێودەوڵەتی هاوبەش بە کاریهێنرێن. ئەنجوومەنی ئاسایش هێزی ئەم یەکانەو بواری ئامادەباشی و نەخشەی کاری هاوبەش دیاری دەکات، ئەمەش بە یارمەتی لیژنەی ئەرکانی جەنگ و لەو سنورەی کە لە ڕێککەوتن و ڕێککەوتننامەکانی تایبەت لە ماددەی ٤٣ دا ئاماژەی پێکراوە.

م٤٦

پلانی پێویستی بەکارهێنانی هێزی سەربازی ئەنجوومەنی ئاسایش بە هاوکاری لیژنەی ئەرکانی جەنگ دایدەنێت.

م٤٧

١- لیژنەیەك لە ئەرکانی جەنگ پێك دێت کە ئەرکی مەشۆرەت و یارمەتی دانی ئەنجوومەنی ئاسایش دەبێت و لە هەموو مەسەلەکانی تری تایبەت بەوەی کە پێداویستی جەنگی پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتیە و لە بەکارهێنانی ئەو هێزە سەربازیەی کە لە ژێر ڕکێف و سەرکردایەتی و ڕێکخستنی چەك و داماڵینی چەك بە گوێرەی توانا هەیە هاوکاری دەبێت.

٢- لیژنەی ئەرکانی سەربازی پێك دێت لە سەرۆکی ئەرکانەکانی جەنگ کە ئەندامانی هەمیشەیی ئەنجوومەنی ئاسایش

بان ئەوانەی لە جێگایاندان، لە سەر لیژنەکەیە کە هەر ئەندامێك لە نەتەوە یەکگرتووەکان لە ئەندامانی کە نوێنەری بەردەوام نین بۆ بەشداری لە کارەکانی ئەگەر بە دیارکەوت لیژنەکە بە باشی بە بەرپرسیارێتی خۆی هەستا ئەوا ئەو ئەندامە بەشداری کارەکانی بکات.

٣- لیژنەی ئەرکانی سوپا لە ژێر چاودێری ئەنجوومەنی ئاسایش بەرپرسە لە ئاڕستە کردنی ئیستراتیژی هەریەکە لەو هێزە چەکدارانەی کە لە ژێر هەڵس و کەوتی ئەنجوومەندا دانراوە، بەلام مەسەلەی تایبەت بە سەرکردایەتی کردنی ئەم هێزانە ئەوا دواتر باس دەکرێت.

٤- لیژنەی ئەرکانی جەنگ دەتوانێ لیژنە فەرعیەکانی هەرێمی دابنێت ئەگەر لە لایەن ئەنجوومەنی ئاسایش ڕێگەی پێدرا ئەمەش دوای ڕا گۆڕینەوە لە گەڵ ئاژانسەکانی هەرێمی پەیوەندیدار.

م٤٨

١- کارە پێویستیەکانی جێبەجێکردنی بڕیارەکانی ئەنجوومەنی ئاسایش بۆ پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی هەموو ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان یان هەندێك لە وانە پێی هەڵدەستن بە گوێرەی بڕیارلێدانی ئەنجوومەون.

٢- ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان هەڵدەستن بە جێبەجێکردنی ئەو بڕیارانەی کە ڕاستەوخۆ بۆیان هاتووە و بەو شێوە کارەی کە لە ئاژانسەکانی نێودەوڵەتی تایبەتمەندا هەیە کە ئەندامن تێیدا.

م ٤٩

ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان هاوکردەیی دەنوێنن لە سەر پێشکەشکردنی یارمەتی بۆ جێبەجێکردنی ئەو ڕێوشوێنانەی کە ئەنجوومەنی ئاسایش بڕیاری لێداوە.

م ٥٠

ئەگەر ئەنجوومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتی دژی هەر دەوڵەتێك ڕێوشوێنی قەدەغەکردن و سەرکوتکردنی بەکارهێنا ئەوا هەر دەوڵەتێکی تر بۆی هەیە — کە لە ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان بن یان نا— لە میانەی جێبە جێکردنی ئەم ڕێوشوێنانە ڕووبەڕووی گرفتی ئابووری بۆوە، بۆی هەیە سەبارەت بە چارەسەری ئەم کێشانە لە گەڵ ئەنجوومەنی ئاسایش هاوبیری بکات.

م٥١

لەم بەڵێننامەیەدا نییە کە مافی سروشتی دەوڵەتان بە تاك و بە کۆ کەم بکات یان لاواز بکات، لە وەی بەرگری لە خۆیان بکەن ئەگەر هێزێکی چەکدار دەستدرێژی کردە سەر یەکێك لە ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان تا ئەنجوومەنی ئاسایش ڕێوشوێنی پێویست بۆ پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی وەردەگرێ، هەروەها ئەو ڕێوشوێنانەی کە ئەندامەکان بۆ مافی بەرگری لە خۆ کردن دەیگرنە بەر یەکسەر دەبێ ئەنجوومەنی لێ ئاگادار بکرێت، ئەو ڕێوشوێنانە بە هیچ شێوەیەك ڕێگە لەوە ناگرن کە ئەنجومەن — بە گوێرەی دەسەڵات و بەرپرسیارێتی کە لە حوکمەکانی ئەم بە لێننامەیەدا وەری گرتووە — مافی هەیە لە هەر کاتێك بە پێویستی بزانێت بۆ پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی یان گەڕانەوەی بۆ شوێنی خۆی هەر کارێك ئەنجام بدات.

بەشی هەشتەم: ڕێکخستنە هەرێمییەکان

م٥٢

١- لەم بەڵێننامەیەدا نییە کە ڕێگە لە ڕێکخراوو ئاژانسە هەرێمیەکان بگرێت چارەسەری هەر کارێك بکات پەیوەندی بە پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی هەبێت کاتێ ئەو کارە هەرێمیە باش و گونجاوبێت ئەگەر ئەو ڕێکخستنە یان ئاژانسە هەرێمیە و چالاکیەکانی لە گەڵ مەبەست و پرینسیپەکانی نەتەوە یەکگرتووەکاندا گونجاوە.

٢- ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان کە لەو ڕێکخستنانەدا هەن یان ئەو ئاژانسانە پێك دێنن کۆشش بکەن بۆ گرتنە بەری چارەسەری ئاشتیانەی کێشە ناوچەییەکان لە ڕێگەی ئەو ڕێکخستنە هەرێمیانە یان بە هۆی ئەو ئاژانسانە ئەمە پێش ئەوی بۆ ئەنجوومەنی ئاسایش بخرێتە ڕوو.

٣- لە سەر ئەنجوومەنی ئاسایشە کە چارەسەری ئاشتیانەی ئەم کێشە ناوچەییانە هانبدات بە ڕێگەی ئەو ڕێکخستنە هەرێمیانە یان بە هۆی ئەو ئاژانسە هەرێمیانە لە ڕێگەی داواکاری دەوڵەتێك کە بە مەسەلەکە پەیوەندە یان بە بەرێکردنی لە لایەن ئەنجوومەنی ئاسایشەوە.

٤- ئەم ماددەیە بە هیچ شێوەیەك جێبەجێکردنی ماددەکانی ٣٤و٣٥ پەك ناخات.

م٥٣

١- ئەنجوومەنی ئاسایش ئەو ڕێکخستن و ئاژانسە هەرێمیانە بۆ کارە سەرکوتکارەکان بە کاردەهێنێت، هەرکاتێ ئەمەی بە گونجاو زانی، ئەوکاتیش پرۆسەکانیان لە ژێر چاودێری و سەرپەرشتی خۆیدا دەبێت. بەڵام ڕێکخستن و ئاژانسەکان نابێ لەڕێگەیانەوە یان بۆخۆیان بەبێ ڕووخسەتی ئەنجوومەن بە هیچ کارێکی سەرکوتکاری هەڵبستن، لەوەی باسکرا گرتنە بەری ئەو ڕێکاریە جیادەکرێتەوە کە دژی هەر دەوڵەتێك لە دەوڵەتانی دوژمن کە لە بڕگەی ٢ لەم ماددەیەدا ناسراوە دەگیرێتە بەر هەروەك لە ماددەی ١٠٧دا هاتووە یان ئەو ڕێوشوێنانەی کە مەبەست لێی لە ڕێکخستنە هەرێمیەکاندا ڕێگرتنە لە نوێبوونەوە سیاسەتی دوژمنکاری لە لایەن یەکێ لە دەوڵەتەکان، ئەمەش تا ئەو کاتەی کە ئەگەر بدرێتە دەستە، لە سەر داوای حکومەتەکانی پەیوەندار و، بە بەرپرسیارێتی ڕێگەگرتن لە هەر کارێکی دوژمنکاری لە لایەن هەریەکە لەو دەوڵەتانە.

٢- دەستەواژەی دەوڵەتی دوژمنکاری کە لە بڕگەی ١ی ئەم ماددەیەدا باسکرا لە سەر هەر دەوڵەتێك ئەگەیێنێت کە لە جەنگی دووەمی جیهانیدا دژی ئەو دەوڵەتانی بووە کە واژۆی ئەم بەڵێننامەیان کردووە.

م٥٤

دەبێ ئەنجوومەنی ئاسایش ئاگاداری تەواوی ئەو کارانە بێت کە بۆ پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی لە ڕێگەی ڕێکخستنەکان یان بە هۆی ئاژانسە هەرێمیەکانەوە یان ئەو ڕێوشوێنەی کە لێیانەوە وەبەر دەگیرێ.

بەشی نۆیەم: هاریکاریی ئابووری و کۆمەڵایەتیی نێودەوڵەتی

م٥٥

بە ئارەزووکردن بۆ ڕەخساندنی داواو پێویستیەکانی ئارامی و خۆشگوزەرانی کە پێویستن بۆ بیناکردنی پەیوەندی دۆستانەی دروست نێوان نەتەوەکان کە لە سەر ڕێزگرتن لە پرینسیپی یەکسانی لە مافەکانی گەلان و بەوەی کە هەریەکەیان مافی چارەنووسی خۆی هەیە بنەماکراوە، نەتەوە یەکگرتووەکان کاردەکات لە سەر:

أ- بە دیهێنانی ئاستێکی باڵا بۆ زیندەگی و دەستەبەرکردنی هۆیەکانی بەدەستخستنی بۆ هەموو تاکێك و رابوون بە فاکتەرەکانی گەشەسەندن و پێشخستنی ئابووری و کۆمەڵایەتی،

ب- ئاسانکردنی چارەسەری کێشە نێودەوڵەتیە ئابووری و کۆمەڵایەتی و تەندروستی و ئەوەی پەیوەندی پێیانەوە هەیە، هەروەها بەهێزکردنی هاریکاری نێودەوڵەتی لە کاروباری رۆشنبیری و زانستی،

ج- بڵاوکردنەوەی ڕێزگرتن لە مافەکانی مرۆڤ و ئاوادیە بنەرەتیەکانی لە جیهاندا بۆ هەموان و بە بێ جیاوازی هۆکانی ڕەگەز یان زمان یان ئایین و، بێ جیاوازی نێوان پیاوان و ئافرەتان، هەروەها بەهەند وەرگرتنی ئەو ماف و ئازادیانە بە کردەیی.

م٥٦

هەموو ئەندامان بە تاك و بە یەکەوە، پەیمان دەدەن کە بە ڕاپەڕاندنی ئەرکی خۆیان هەڵبستن بە هاریکاری لە گەڵ دەستە بۆ دەرککردن بەو ئامانجانەی کە لە ماددەی ٥٥ دا هاتووە.

م٥٧

١- ئاژانسە جۆربەجۆرەکان کە بە ڕێککەوتنی نێوان حکومەتەکان دادەمەزرێن و بە گوێرەی پەیڕەوی بنەڕەتییان بە کار و ئیشی نێودەوڵەتی فراوان لە ئابووری و کۆمەڵایەتی و رۆشنبیری و فێرکردن و تەندروستی و لایەنەکانی ئەم بوارانە دەگەیێنن بە گوێرەی ڕێساکانی ماددەی ٦٣ پەیوەندی ئەوان و نەتەوە یەکگرتوەکان دەبێت.

٢- ئەو اژانسانەی کە ئەم بە یەکگەیاندنە لە گەڵ نەتەوە یەکگرتووەکان دروست دەکەن لەم حوکمانەی خوارەوە پێیان دەگوترێت ئاژانسە تایبەتمەندەکان.

م٥٨

بە مەبەستی ڕێکخستنی سیاسەتەکانی ئاژانسە تایبەتمەندەکان و ڕەواڵەتی چالاکیەکانیان دەستە ڕاسپاردە پێشکە دەکات.

م٥٩

لە بۆنەی گونجاودا دەستە داوادەکات دان و ستان بکرێت لە نێوان دەوڵەتانی پەیوەنددار بە مەبەستی دامەزراندنی هەر ئاژانسێکی تایبەتمەندی نوێ کە ئامانجەکانی هاتوو لە ماددەی ٥٥ بە دی بێنێت.

م٦٠

بەرپرسیارێتی بەدیهێنان ئامانجە هاتووەکانی دەستە لەم بەشەدا دەکەوێتە سەر شانی کۆمەڵەی گشتی و هەروەها ئەنجوومەنی ئابووری و کۆمەڵایەتی بە سەرپەرشتی کۆمەڵەی گشتی، لە پێناو ئەمەشدا ئەنجومەن دەسەڵاتەکانی بەشی دەیەمی هەیە.

بەشی دەیەم: ئەنجوومەنی ئابووری و کۆمەڵایەتی

پێکهاتە

١- ئەنجوومەنی ئابووری و کۆمەڵایەتی لە پەنجاو چوارئەندامە نەتەوە یەکگرتووەکان پێك دێت کە کۆمەڵەی گشتی هەڵیان دەبژێرێت.

٢- لە گەڵ رەچاوکردنی حوکمی برگەی ٣، هەموو ساڵێك بۆ ماوەی سێ ساڵ هەژدە ئەندام لە ئەندامەکانی ئەنجوومەنی ئابووری و کۆمەڵایەتی هەڵدەبژێررێن و دەکرێت یوکسەر ئەو ئەندامەی ماوەکەی تەواوبووە هەڵبژێررێتەوە.

٣- لە هەڵبژاردنی یەکەمدا دوای زیادکردنی ژمارەی ئەندامانی ئەنجوومەنی ئابووری و کۆمەڵایەتی لە بیست و حەوتەوە بۆ پەنجاو چوار ئەندام، بیست و حەوت ئەندامی تر هەڵدەبژێررێن سەرەڕای ئەندمە هەڵبژێرراوەکان لە جێگای نۆ ئەندام کە ماوەی ئەندامێتیان لە کۆتایی ئەو ساڵەدا تەواو دەبێت، ئەندامێتی نۆ لە بیست و حەوت ئەندامە زیادەکە دوای تێپەڕبوونی ساڵێك تەوا دەبێت ، ئەندامێتی نۆی تریش دوای دوو ساڵ تەواو دەبێت، ئەمەش بە گوێرەی ئەو پەیڕەوەی کو کۆمەڵەی گشتی دایدەنێ پیادە دەکرێت.

٤- هەریەکە لە ئەندامانی ئەنجوومەنی ئابووری و کۆمەڵایەتی یەك نوێنەریان دەبێت.

وەزیفە و دەسەڵاتەکان

م٦٢

١- بۆ ئەنجوومەنی ئابووری و کۆمەڵایەتی هەیە هەستێ بە توێژینەوەودانانی راپۆرتەکان لە سەر مەسەلە نێودەوڵەتیەکان لە کاروبارەکانی ئابووری و کۆمەڵایەتی و رۆشنبیری و فێرکردن و تەندروستی و ئەوانەی پێوەیان پەیوەستن بەم لایەنانە، هەروەها بۆی هەیە ئاڕاستە بۆ ئەم چەشنە توێژینەوانەو دانانی ئەم جۆرە راپۆرتانە بکات، بۆشی هەیە راسپاردەکانی لە هەر مەسەلەیەك لەم مەسەلانە پێشکەشی کۆمەڵەی گشتی و ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان و ئاژانسە پەیوەنددارە تایبەتمەندەکان بکات.

٢- بۆی هەیە کە راسپاردەی تایبەت بە بڵاوکردنەوەی رێزگرتن لە مافەکانی مرۆڤ و ئازادیە بنەڕەتیەکانی و رەچاوکردنیان پێشکەش بکات.

٣- بۆی هەیە پرۆژەی رێککەوتننامە لەو مەسەلانەی لە چوارچێوەی دەسەڵاتی ئەودان ئامادە بکات و بۆ کۆمەڵەی گشتی بخاتە روو.

٤- بۆی هەیە داوای بەستنی کۆنگرەی نێودەوڵەتی بکات بۆدیراسەتکردنی ئەو بابەتانەی کە لە چوارچێوەی دەسەڵاتی ئەودان ، بە گوێرەی ئەو رێسایانەی کە نەتەوە یەکگرتووەکان دایدەنێت.

م ٦٣

١- بۆ ئەنجوومەنی ئابووری و کۆمەڵایەتی هەیە کە رێککەوتن لە گەڵ هەر ئاژانسێك کە لە ماددەی ٥٧ دا ئاماژەی بۆ کراوە ببەستێت بە دیاریکردنی ئەو مەرجانەی کە بە گوێرەیەوە پەیوەندی ئەمان و نەتەوە یەکگرتووەکان دەکات و ئەو رێککەوتننامانەش بۆ رەزامەندی وەرگرتن دەخرێنە بەردەم کۆمەڵەی گشتی.

٢- هەروەها بۆی هەیە روویەکانی هەماهەنگی چالاکی ئاژانسە تایبەتمەندەکان بکات بە رێگەی راگۆڕینەوە و پێشکەشکردنی راسپاردە بۆ ئەمان و بۆ کۆمەڵەی گشتی و ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان.

م ٦٤

١- بۆ ئەنجوومەنی ئابووری و کۆمەڵایەتی هەیە کە هەنگاوی گونجاو بنێت بۆ دەستخستنی راپۆرتی ئاژانسە تایبەتمەندەکان بە رێك و پێکی هەروەها بۆی هەیە لە گەڵ ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان و ئاژانسە تایبەتمەندەکان پوشوێن دابنێ تا راپۆرتی بدەنێ لەو هەنگاوانەی کە وەریان گرتووە بۆ جێبەجێکردنی راسپاردەکانی یان بۆ جێبەجێکردنی راسپاردەکانی کۆمەڵەی گشتی سەبارەت بەو مەسەلانەی کە دەکەوێتە چوارچێوەی دەسەڵاتەکانی.

٢- بۆشی هەیە کۆمەڵەی گشتی لەو تێبینیانەی هەیەتی لە سەر راپۆرتەکان ئاگادار بکاتەوە.

م٦٥

بۆ ئەنجوومەنی ئابووری و کۆمەڵایەتی هەیە کە چ زانیارییەك پێویست بێت بیداتە ئەنجوومەنی ئاسایش و هەروەها لە سەریەتی کە هەرکاتێ داوی کرد هاوکاری بکات .

م٦٦

١- ئەنجوومەنی ئابووری و کۆمەڵایەتی هەڵدەستێت بە جێبەجێکردنی راسپاردەکانی کۆمەڵەی گشتی سەبارەت بەو وەزیفانە کە لە دەسەڵاتی خۆیدایە.

٢-دواى وەرگرتنى رەزامەندى كۆمەڵەى گشتى بۆى هەيە كە هەركاتێ داواى لێكرا بە خزمەتى پێويست هەستێت بۆ ئەندامانى نەتەوە يەكگرتووەكان يان ئاژانسە تايبەتمەندەكان.

٣-ئەنجوومەن بە ئەركەكانى ترى هاتوو لە بەڵێننامەدا جگە لەوانەى لێرەدا ديارى كراون و بە وانەش كە لە رێگەى كۆمەڵەى گشتى بۆى دياريكراون هەڵدەستێت.

دەنگدان

م٦٧

١- هەموو ئەندامێك لە ئەندامانى ئەنجوومەنى ئابوورى و كۆمەڵايەتى يەك دەنگيان دەبێت.

٢- بڕيارەكانى ئەنجوومەنى ئابوورى و كۆمەڵايەتى بە زۆرينەى دەنگى ئەندامانى ئامادەبوو ئەوانەى بەشدارن دەردەچێت.

رێكاريەكان

م٦٨

ئەنجوومەنى ئابوورى و كۆمەڵايەتى ليژنەكانى كاروبارى ئابوورى و كۆمەڵايەتى و گەشەپێدانى مافەكانى مرۆڤ دادەنێت، هەروەها هەر ليژنەيەكى تر بۆ بەدبهاتنى وەزيفەكانى پێويستيەتى.

م٦٩

ئەنجوومەنى ئابوورى و كۆمەڵايەتى هەر ئەندامێكى نەتەوە يەكگرتووەكان بانگهێشت دەكات بۆ بەشدارى لە تاوتوێكردن لە هەر مەسەلەيەك كە تايبەت جێبايەخى ئەم ئەندامەيەبێت بە مەرجێ مافى دەگدانى نەبێت.

م٧٠

بۆ ئەنجوومەنى ئابوورى و كۆمەڵايەتى هەيە كار بكات بۆ بەشدارييێكردنى نوێنەرانى ئاژانسە تايبەتمەندەكان بۆ تاوتۆكردنەكانى يان تاوتۆى ليژنەكانى دايان دەمەزرێنێت بە بێ ئەوەى كە مافى دەنگدانيان هەبێت، هەروەها بۆى هەيە كاربكات بۆ بەشدارى تاوتۆكردنەكان ئاژانسە پسپۆڕيەكان.

م٧١

بۆ ئەنجوومەنى ئابوورى و كۆمەڵايەتى هەيە كە رێى گونجاو بگرێتە بەر بۆ راگۆڕين لە گەڵ دەستە ناحكوميەكان كە بايەخ بەو مەسەلانە دەدەن كە لە ناو دەسەڵاتيەكانيەتى. ئەم رێوشوێنانە رەنگە ئەنجوومەن لە گەڵ دەستە نێودەوڵەتيەكان رێكى بخات، هەروەها لە گەڵ دەستەى ناحكوميەكان و دواى وتوێژ لە گەڵ ئەندامانى نەتەوە يەكگرتووە پەيوەنددارەكان رێكخيان دەخات.

م ٧٢

١- ئەنجوومەنى ئابوورى و كۆمەڵايەتى گەڵاڵە نامەى رێكاريەكانى دادەنێت لە نێويان چۆنيەتى هەڵبژاردنى سەرۆكەكەى ديارى دەكات.

٢- ئەنجوومەنى ئابوورى و كۆمەڵايەتى هەركاتێ‌پێويست بوو بە گوێرەى ئەو گەڵاڵە نامەيەى دايناوە كۆدەبێتەوە. وە پێويستە ئەو گەڵاڵەنامەيە ناوەڕۆكى بانگهێشتنەكە بۆ كۆبوونەوە لە سەر داواى زۆرينەى ئەندامەكانى تێدا بێت.

بەشى يازدەيەم : لێدوان سەبارەت بەو هەرێمانەى كە حوكمى زاتييان وەرنەگرتووە

م٧٣

ئەندامانى نەتەوە يەكگرتووەكان برپاردەدەن — ئەوانەى ئێستا يان لە ئايندە هەرێمێك بەرێوەدەبەن كە گەلەكەى بەشێكى تەواوى لە حوكمى زاتى‌بەدەست نەكەوتووە — پرينسيپەكە دەڵێ كە بەرچەوەندى خەڵكى ئەم هەرێمە لە پێش هەموو شتێك دێت، هەروەها رازين كە ئەمانەتێكى پيرۆز لە ئەستۆياندايەو پێويستە كاربكرێت بۆ گەشەپێدانى خۆشگوزەرانى خەڵكى ئەو هەرێمانە تا ئەوپەڕى توانا لە چوارچێوەى ئاشتى و تەنايى نێودەوڵەتى كە ئەم بەڵێننامەيە وێنەى كێشاوە، بۆ ئەم مەبەستەش:

أ- دەستەبەرى پێشكەوتنى ئەم گەلاتە دەكەن لە كاروبارى سياسى و ئابوورى و كۆمەڵايەتى و فێركردندا، هەروەها دەستەبەرى مامەڵەيەكى ويژدانى و پاراستنى دەكەن لە هەر كارێكى خراپكارى — ئەمەش لە گەڵ رەچاوكردنى ئەركى رێزگرتنى رۆشنبيرى ئەم گەلانە،

ب- حوکمی زاتی پەرەپێدەدەن، ڕێز لە ئاواتەکانی ڕامیاری ئەم گەلانە دەگرن، هاوکاریان دەکرێت بۆ گەشەکردنی بە بڕشتی سیستەمە ڕامیاریە ئازادەکانیان، بە گوێرەی بارودۆخی تایبەتی هەر هەرێم و گەلەکەی، وە قۆناغە جۆربەجۆرەکانی پێشکەوتنی.

ج- ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی بە هێز دەکەن،

د- ڕێوشوێنی مرۆڤایەتی بۆ گەشەو پێشکەوتن دەگرنە بەر، هانی توێژینەوە دەدەن، لە نێوان خۆیاندا هاوکاری دەکەن بۆ وەدیهێنانی دروستی ئامانجە کۆمەڵایەتی و ئابووری و فێرکاریەکان کە لەم ماددەیەدا هاتووە، هەروەها بۆ ئەم مەبەستەهاوکاری دەکەن لە گەڵ دامەزراوە نێودەوڵەتیە تایبەتمەندیەکان هەرکاتێ کە بە گونجاویان زانی،

هـ- بە ڕێك و پێکی بەیانی سەرژمێری و بەیانی تری هونەری بۆ کە تایبەتە بە کاروباری ئابووری و کۆمەڵایەتی و فێرکاری لەو هەرێمەی کە لێی بەرپرسن بۆ سکرتێری گشتی دەنێرن، جگە لەو هەرێمانەی کە حوکمی بەشەکانی دوازدەو سێزدەی لەم بەڵێننامە یەدا بە سەردا جێبەجێ دەبێت.

هەموو ئەمانەو لە گەڵ ڕەچاوکردنی ئەو کۆتانەی کە لایەنی ئەمنی و دەستووری دەیهێننە پێش.

م٧٤

ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان ڕەزامەند دەبن لە سەر ئەوەی کە سیاسەتیان لە بەرامبەر ئەو هەرێمانەی کە ئەم بەشەی بەسەردا جێبەدێ دەبێت — وەکو سیاسەتیانە لە وولاتی خۆیاندا — پێویستە لە سەر بنەمای دراوسێ چاکی بێت، ڕەچاوی بەرژەوەندی بەشەکانی تری جیهان و خۆشگوزەرانیان لە کاروباری کۆمەڵایەتی و ئابووری و بازرگانی.

بەشی دوازدەیەم: سیستەمی – ڕاسپاردنی – وەسایە – نێودەوڵەتی

م٧٥

نەتەوە یەکگرتووەکان لە ژێر چاودێری خۆیدا سیستەمێکی نێودەوڵەتی بۆ وەسایە دادەنێت، بۆ بەڕێوەبردنی ئەو هەرێمانەی کە لە وانەیە مل کەچی ئەم سیستەمە بن بە گوێرەی ڕێککەوتنە تاك لایەنانەی دواترو سەرپرشتی کردنیان، لەمەو دواش بەم هەرێمانە دەگوترێت ئەو هەرێمانەی کە وەسایە دەیانگرێتەوە.

م٧٦

ئامانجە بنەرەتیەکانی سیستەمی وەسایە بە گوێرەی ئامانجەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان کە لە ماددەی یەکەمی بەڵێننامەدا هاتوون بریتین لە:

أ-   پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی،

ب- کارکدن بۆ بەرزکردنەوەی خەڵکی ئەو شوێنانەی کە وەسایە دەیانگرێتەوە لە کاروباری سیاسی و کۆمەڵایەتیو ئابووری و فێرکاری، وە هاوکاری پێشخستنی بەرەو حوکمە زاتی یان سەربەخۆیی بە گوێرەی گونجانی بارودۆخی تایبەتی هەر هەرێمێك و گەلەکەی، گونجاویش بێت لە گەڵ ئارەزووەکانی ئەو گەلانە کە بەو پەڕی ئازادی کاری داوائەکەن و بە گوێرەی مەرجەکانی هەر ڕێککەوتنێك لە ڕێککەوتنەکانی وەسایە،

ج- هاندانی ڕێزگرتن لە مافەکانی مرۆڤ و ئازادیە بنەرەتیەکانی هەموان بە بێ جیاوازی لە ڕەگەز و زمان و ئایین، بێ جیاوازی لە نێوان پیاوان و ئافرەتان، هەروەها هاندانی ئەوەی کە پێویستە گەلانی جیهان بە یەکەوە ببەسترێنەوە،

د- دەستەبەرکردنی یەکسانی لە مامەڵەکردن لە کاروباری کۆمەڵایەتی و ئابووری و بازرگانی بۆ هەموو ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان و دانیشتوانیان و یەکسانی لە نێوان ئەو خەڵکەدا سەبارەت بە دادگەری، لە گەڵ پشت گوێ نەخستنی وەدیهێنانی هۆیەکانی پێشکەوتن و ڕەچاوکردنی ماددەی ٨٠.

م٧٧

١- سیستەمی وەسایە لە سەر ئەو هەرێمانەی دەکەونە ناو ئەو حاڵەتانەی خوارەوە کە بە پێی ڕێککەوتنەکانی وەسایە دەکەونە ژێر دەسەڵاتیان:

أ-   ئەو هەرێمانەی کە ئیستا ماندێتن(لە ژێر ئینتیدابن)،

ب- ئەو هەرێمانەی کە رەنگە لە دەرئەنجامی جەنگی دووەمی جیهانیەو دابڕاون ،

ج- ئەو هەرێمانەی کە بە خواستی خۆیان دەوڵەتێکی هەڵدەبژێرن بۆ وەرگرتنی بەرپرسیاریەتی بەڕێوەبردنیان.

٢- بەڵام دیاریکردنی هەر هەرێمێك لە وانەی لە پێشەوە باسمانکردن کە لە ژێر سیستەمی وەسایە دابنرێت و بە چ مەرجێك بێت، ئەوا پەیوەندی بە بەستنی رێککەوتننامەی ترەوە هەیە.

م٧٨

سیستەمی وەسایە بە سەر ئەو هەرێمانەدا جێبەجێنابێت کە بوونەتە ئەندام لە دەستەی نەتەوە یەکگرتووەکان چونکە پەیوەندی ئەندامانی ئەم دەستەیە لە سەر بنەمای پرینسیپی یەکسانی لە سەروەرێتیدا بێت.

م٧٩

مەرجەکانی وەسایەی هەر هەرێمێك لە ژێر سایەی ئەو سیستەمە دادەنرێن، هەر هەمووارکردن و گۆڕانێك کە دواتر بە سەریدا دێت، هەموو ئەوانە بە رێککەوتن دەبێ بە رەزامەندی ئەو دەوڵەتانەی کە ئەم بارە جێی بایەخیەتی و لە وانە دەوڵەتە ماندێتەکان لە سەر هەرێمێك کە ماندێتی یەکێ لە ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان دەیگرێتەوە. ئەمەو لە گەڵ رەچاوکردنی حوکمی ماددەکانی ٨٣و٨٥ی سەبارەت بە راستاندن لە سەر ئەو مەرجانەو هەموارکردنەکانیان.

م٨٠

١- جگە لە وەی رێککەوتننامەی وەسایەی تاك لایەنە کە بە گەێرەی حوکمی ماددەکانی ٧٧ و ٧و٨١ لە سەری رێك دەکەون دەبەسترێت و بە هۆیەوە هەرێمەکە لە ژێر وەسایە دادەنرێ، هەتا رێککەوتنێکی لەو چەشنە دەبەسترێ نابێ خوێندنەوە بۆ دەقی هیچ حوکمێك لە حوکمەکانی ئەم بەشە بکرێت وە نابێ بەڵێننامە یۆ خوێندنەوە دەربهێنرێت یان خوێندنەوەیەك کە لەوانەبێ بە رێگەیەك مافەکانی دەوڵەتێك یان گەلێك بگۆڕێت، یان

مەرجەکان ئەو رێککەوتنە نێودەوڵەتیانەی کە هەن بیانگۆڕێت کە لە وانەیە ئەندامێکی نەتەوە یەکگرتووەکان لایەنێك بێت تێیدا.

٢- نابێت بڕگەی ١ ی ئەم ماددەیە وا بخوێنرێتەوە کە هۆیەك ئامادەبکات بۆ دواکەوتن یان دواخستنی دان و ستان لە رێککەوتننامەکان ئامادە دەکات کە دەیەوێت ئەو هەرێمانەی کە ماندێت دەیانگرێتەوە بکات یان هەرێمەکانی تر لە سیستەمی وەسایە بە گوێرەی م ٧٧ یان دواکەوتن یان دواخستنی بەستنی ئەوە رێککەوتننامانە.

م٨١

رێککەوتننامەی وەسایە لە هەموو بارێکدا ئەو مەرجانە دەگرێتەوە کە بە هۆیەوە ئەو هەرێمەی کەوەسایە دەیگرێتەوە بە رێوە دەبررێت، وە ئەو دەسەڵاتە دیاری دەکات کە بەڕێوەبردنی ئەو هەرێمە دەکات، دەکرێ ئەو دەسەڵاتە کە لەمەو دوا لە ناوحوکمەکاندا بە (دەسەڵاتی بەرێوەبردن) دێت دەوڵەتێك یان زیاتر یان دەستەی (نەتەوە یەکگرتووەکان) خۆی بێت.

م٨٢

لە هەر رێککەوتننامەیەك لە رێککەوتننامەکانی وەسایە دەکرێ شوێنێکی ئیستراتیژی کە هەرمێك بەشێکی یان هەمووی کە سیستەمی وەسایەی لە سەر جێبەجێ دەبێت دیاری بکرێت، بێ شکاندنی هەر ریککەوتننامەیەك بان رێککەوتننامەکانی تایبەت کە بە گوێرەی ماددەی ٤٣ بەستراون.

م٨٣

١- ئەنجوومەنی ئاسایش هەموو وەزیفەکانی (نەتەوە یەکگرتووەکان) کە پەیوەستە بە پێگەی ئیستراتیژیەوە بەر دەست دەخات، هەروەها رەزامەندیکردن لە مەرجی رێککەوتننامەکانی وەسایە و گۆڕان و هەموارکردنیان.

٢- هەموو ئەو ئامانجە بنچینەییانەی کە لە ماددەی ٧٦ دا هاتوون رەچاو دەکرێت بە نسبەت گەلی هەر پێگەیەکی ئیستراتیژی.

٣- ئەنجوومەنی ئاسایش لە ئەنجوومەنی وەسایە هاریکاری وەردەگرێ — لە گەڵ رەچاوکردنی رێککەوتننامەکانی وەسایەو بێ لێخستنی ئەو بارانەی کە تایبەتە بە ئاسایشەوە - لە وەکارکەوتنی ئەوەی کە وەزیفەکانی (نەتەوە یەکگرتووەکان) لە نیزامی وەسایەی تایبەت بە کاروباری سیاسی و ئابووری و کۆمەلایەتی و فێرکاری پێگە ئیستراتیژیەکان.

م ٨٤

ئەرکی دەسەلاتی بەڕێوەبردنە کە دەستەبەری پشکی ئەو هەرێمەی کە وەسایە دەیگرێتەوە لە پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتیدا بکات. بۆ بەدیهێنانی ئەم مەبەستەش دەکرێ دەسەلاتی بەڕێوەبردن هێزی خۆبەخش بە کاربێنێ و ئاسانکاری و یارمەتی بدات بەو هەرێمەی کە لە ژێر وەسایەدایە بۆ ئەوەی بەو پابەندبوونانە هەڵبستێت کە ئەو دەسەلاتە بە ئەنجوومەنی ئاسایشی لەم بارەوە داوە، هەروەها بۆ هەستان بە بەرگری و چەسپاندنی یاساو سیستەم لە ناو ئەو هەرێمەی کە وەسایە دەیگرێتەوە.

م٨٥

١- کۆمەڵەی گشتی وەزیفەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان کە تاتیبەتە بە رێککەوتنی وەسایە وەدەست دەخات لە سەر هەموو ئەو رووبەرانەی کە نەنوسراوە رووبەری ئیستراتیژین لە ناو ئەمانەشدا بەرقەرارکردنی مەرجەکانی رێککەوتننامەکانی وەسایەو گۆڕان و هەموارکردنیان.

کۆمەڵەی گشتی یارمەتی لە ئەنجوومەنی وەسایە وەردەگرێ بۆ ئەوەی بەم ئەرکانە هەڵبستێت و لە ژێر چاودێریدا کاربکات.

بەشی سێزدەیەم: ئە نجوومەنی وەسایە

پێکهاتن

١-ئەنجوومەنی وەسایە لە ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان پێك دێت کە لە خوارەوە باس کراون:

أ- ئەو ئەندامانەی کە دەسەلاتی بەڕێوەبردنی هەرێمە وەسادارەکەیان وە خۆ گرتووە،

ب- ئەو ئەندامانەی کە لە ماددەی ٢٣ دا ناویان هاتووە کە بەڕێوەبردنی هەرێمە وەسادارەکەیان وە خۆنە گرتوون،

ج- ژمارەی ئەو ئەندامانەی کە بۆ وەدەستدان پێویستن کە ژمارەی ئەندامی ئەنجوومەنی وەسایە دەبن بە دوو گروپی یەکسان، یەکەمیان ئەو ئەندامانەی بەڕێوەبردنی هەرێمە

وەسادارەکەیان وە خۆ گرتووە، ئەویتریان ئەوانەن کە وازیان لە بەڕێوەبردنە هێناوە، ئەم ئەندامانە لە لایەن کۆمەڵەی گشتی بۆ ماوەی سێ ساڵ هەڵدەبژێررێن.

٢-هەریەکە لە ئەندامانی ئەنجوومەنی وەسایە ئەو کەسەی کە بە شیاوی دەزانێ بۆ نوێنەرایەتی ئەم ئەنجوومەنە دیاری دەکات.

وەزیفە و دەسەلاتەکان

م٨٧

بۆ هەریەکە لە کۆمەڵەی گشتی و ئەنجوومەنی وەسایە کە بە سەرپەرشتییان کار دەکرێت، ئەوانیش بە بەجێهێنانی ئەرکەکانی خۆیان هەڵدەستن:

أ-لەو راپۆرتانە بڕوانن کە دەسەلاتی بەڕێوەبردن بۆیان دەنێرێت،

ب- نامەکان وەربگرێت و بە مشۆرەت لە گەڵ دەسەلاتی بەڕێوەبردن بیپشکنێ،

ج- سەردانی رەسمی بۆ ئەو هەرێمانەی کە وەسایە دەیانگرێتەوە رێك بخات لەو کاتانەی کە لە گەڵ دەسەلاتی بەڕێوەبردن رێك دەکەون،

د-ئەم رێوشوێنانەو ئەوانی تریش بە دی دەکات کە بە گوێرەی ئەو مەرجانەی لە رێککەوتنەکانی وەسایەدا دیاری کراون.

م٨٨

ئەنجوومەنی وەسایە کۆمەڵێك پرسیار لە سەر پێشکەوتنی دانیشتوانی هەر هەرێمکی ژێروەسایە لە کاروباری سیاسی و ئابووری و کۆمەلایەتی و فێرکاری دادەنێ. دەسەلاتی بەڕێوەبردن لە هەر هەرێمێکی وەسایەدار لە چوارچێوەی دەسەلاتەکانی کۆمەڵەی گشتی راپۆرتی سالانە لە سەر ئەم بنەمای ئەم پرسیارانە دەداتە کۆمەڵەی گشتی.

دەنگدان

م٨٩

١- هەر ئەندامێکی ئەنجوومەنی وەسایە یەك دەنگی هەیە.

٢- بڕیارەکانی ئەنجوومەنی وەسایە بە دەنگی زۆرینەی ئەندامانی ئامادەبووی بەشدار لە دەنگدان دەردەچێت.

ڕێکاریەکان

م٩٠

١- ئەنجوومەنی وەسایە گەلاڵەنامەی ڕێکاریەکان و لە وانەش ڕێگەی هەڵبژاردنی سەرۆك دادەنێ.

٢- ئەنجوومەنی وەسایە هەرکاتێ پێویستی کرد بە گوێرەی ئەو گەلاڵنامەیەی کە دایڕشتووە کۆدەبێتەوە. پێویستە لەو گەلاڵەنامەیەدا دەقی بانگهێشتی کۆبوونەوە لە خۆبگرێت لە سەر داوای زۆرینەی ئەندامەکان.

م٩١

ئەنجوومەنی وەسایە هەرکاتێ پێویستو گونجاو بوو داوا لە ئەنجوومەنی ئابووری و کۆمەلایەتی و ئاژانسە پسپۆڕیەکان
هەریەکە لە چوارچێوەی کاری خۆیدا یارمەتییان بکات.

بەشی چواردەیەم: دادگای دادی نێودەوڵەتی

م٩٢

دادگای دادی نێودەوڵەتی ئامرازی سەرەکی دادوەری نەتەوە یەکگرتووەکانە، بە گوێرەی پەیڕەوی بنەڕەتی خۆی کە هاوپێچە لە پاشکۆی ئەم بەڵێننامە کاردەکات و لەسەر پەیڕەوی بنەڕەتی دادگای هەمیشەیی دادی نێودەوڵەتی دانراوە کە بەشێکی جیانەکراوەیە لە بەڵێننامە.

م٩٣

١-هەموو ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان بەحوکمی ئەندامبوونیان لایەنن لە پەیڕەوی بنەڕەتی دادگای دادی نێودەوڵەتی.

٢-دەوڵەتێك کە لە ناو نەتەوە یەکگرتووەکاندا نییە دەکرێ بێتە ناو پەیڕەوی بنەڕەتی دادگای دادی نێودەوڵەتی بەو مەرجانەی کە بۆ هەر حاڵەتێك کۆمەڵەی گشتی لە سەر پێشنیاری ئەنجوومەنی ئاسایش دیاری دەکات.

م٩٤

١-هەر ئەندامێك لە ئەندامەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان بەڵێن دەدات کە دەبێ گوێڕایەڵی حوکمی دادگای دادی نێودەوڵەتی بێت لە هەر مەسەلەیەکدا کە خۆی لایەن بێت تێدا.

٢-ئەگەر یەکێك لە لایەنە دادبینیەکان لە هەر مەسەلەیەکدا ڕێگر بوو لە هەستان بەو حوکمەی کە دادگا لە سەری دەچەسپێنێت، بۆ لایەنەکەی تر هەیە کە پەنا بباتە بەر ئەنجوومەنی ئاسایش، ئەنجوومەنیش ئەگەر بە پێویستی زانی ئەوا ڕاسپاردە پێشکەش دەکات یان بڕیار بۆ ئەو ڕێوشوێنانەی کە پێویستە بگیرێتە بەر بۆ جێبەجێکردنی ئەو حوکمە دەردەکات.

م٩٥

هیچ ڕێگریەك لەم بەڵێننامەیەدا نییە کە ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان چارەسەری کێشەو جیاوازیەکانیان بدەنە دادگایەکی تر بە گوێرەی ئەو ڕێککەوتننامەیەی لە مەوپێش هەن یان لەداهاتوودا دەیبەستن.

م٩٦

١-بۆ هەریەکە لە کۆمەڵەی گشتی یان ئەنجوومەنی ئاسایش هەیە داوا لە دادگای دادی نێودەوڵەتی بکات کە لە هەر مەسەلەیەکی یاسایی ڕەئی بدات.

بۆ سەرجەم لقەکانی دەستە و ئاژانسە تایبەتمەندەکان سەر بەئەوان هەیە ئەوانەی ئەکرین کۆمەڵەی گشتی روخسەتیان پێ بدات لە هەر کاتێکدا، لە دادگا داوا بکات ڕەئی لە هەر مەسەلەیەکی یاسایی بدات کە دەکەوێتە چوارچێوەی کارەکانیەوە.

بەشی پازدەیەم: سکرتاریەت

م ٩٧

دەستە سکرتاریەتێکی دەبێت کە سکرتێری گشتی و ئەو فەرمانبەرانەی کە پێویستن دەگرێتەوە. کۆمەڵەی گشتی سکرتێری گشتی دادەنێت لە سە راسپاردەی ئەنجوومەنی ئاسایش، سکرتێری گشتی گەورەترین فەرمانبەری بەرێوەبردنە لە دەستەدا.

م٩٨

سکرتێری گشتی سەرپەرشتی کارەکان دەکات لە هەموو کۆبوونەوەکانی کۆمەڵەی گشتی و، ئەنجوومەنی ئاسایش و، ئەنجوومەنی ئابووری و کۆمەلایەتی و، ئەنجوومەنی وەسایە، هەروەها بە ئەرکی تر هەڵدەستێت کە ئەم لقانە بۆی رەوانە دەکەن، هەروەها سکرتێری گشتی ساڵانە راپۆرتێك لە سەر کارەکانی بۆکۆمەڵەی گشتی ئامادە دەکات.

م ٩٩

سکرتێری گشتی دەتوانێ ئەنجوومەنی ئاسایش لە هەر مەسەلەیك ئاگادار بکاتەوە کە پێی وایە هەڕەشەیە لە سەر پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی.

م١٠٠

١-بۆ سکرتێری گشتی و فەرمانبەرەکانی نییە بۆ بە ئەنجامگەیاندنی ئەرکەکانیان داوا یان وەرگرتنی رێنمایی لە هیچ حکومەتێك یان دەسەلاتێکی دەرەوەی دەستە وەرگرێت. پێویستە بە هیچ کارێك هەڵنەستن کە پێگەیان لە کەدار بکات بەو سیفەتەی کە فەرمانبەری نێودەوڵەتین و تەنها لە بەرامبەر دەستەدا لێپرسراون.

٢-هەموو ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان بەڵێن دەدەن کە رێز لە سیفەتی نێودەوڵەتی بەرپرسیارێتی سکرتێری گشتی و فەرمانبەرەکانی بگرن و هەوڵ نەدەن لە کاتی هەستانیان بە بەرپرسیارێتی کاریگەرییان لە سەر دابنێن.

م١٠١

١-سکرتێری گشتی فەرمانبەرانی سکرتاریەت دادەنێ بە گوێرەی ئەو گەلالەنامەیەی کە کۆمەڵەی گشتی دایدەنێ.

٢-بۆ ئەنجوومەنی ئابووری و کۆمەلایەتی و ئەنجوومەنی وەسایە بە شێوەیەکی بەردەوام فەرمانبەر بۆ لقەکانی تری نەتەوە یەکگرتووەکان کە پێویستی پێیان هەیە دابمەزرێنێت، سەرجەم ئەو فەرمانبەرانەش بەشێکن لە سکرتاریەت.

٣-پێویستە لە دانان و بەکارخستنی فەرمانبەران و دیاری کردنی مەرجی خزمەتیان بە پلەی یەکەم رەچاوی بە دەست هاوردنی بەرزترین ئاستی تواناو لێهاتوویی و پاکی بکرێت. گرینگیشە لە دەست نیشانکردنی بە گوێرەی باشترین دەرفەت رەچاوی لایەنی دابەشکردنی جوگرافی بکرێت.

بەشی شازدە: حوکمە جۆراوجۆرەکان

م١٠٢

١-هەر پەیماننامەو رێککەوتننامەیەکی نێودەوڵەتی لە لایەن هەر ئەندامێکە نەتەوە یەکگرتووەکانەوە دەبەسترێت دوای کارکردن بەم بەڵێننامەیە دەبێ لە سکرتاریەتی دەستە تۆمار بکرێت و بە خێرایی هەستێ بە بلاوکردنەوەی.

٢-هەر لایەنێك لە پەیماننامە یان رێککەوتننامەیەکی نێودەوڵەتی کە بە گوێرەی برگەی یەکەمی ئەم ماددەیە تۆمار نەکرابێت بۆی نییە لە بەردەم هەر لقێکی نەتەوە یەکگرتووەکان دەست بەو پەیماننامە یان رێککەوتننامەیەوە بگرێت.

م١٠٣

ئەگەر تێککگیران هەبوو لەو پابەندبوونەی کە ئەندامانی نەتەوە یەکگرتووەکان بە گوێرەی بەڵێننامە پێیەوە پابەندن لە گەڵ هەر پابەندبوونێکی تر کە پێیەوە پەیوەستن ئەوا پابەندجبوونیان بە گوێرەی ئەم بەڵێننامەیە بە هەند وەردەگیرێ.

م ١٠٤

دەستە لە وولاتی هەر ئەندامێکیدا شیاوی یاسایی پێویستی هەیە بۆ ئەنجامدانی فەرمانەکان بە دیهێنانی ئامانجەکانی.

م١٠٥

١-دەستە لە خاکی هەر ئەندامێکیدا لە باشیەکان و بە خشراوەکانی کە بە دیهێنانی مەبەستەکانی دەیخوازێت بە هرە مەند دەبێت.

٢-هەروەها نوێنەرانی ئەندامانی نەتەوە یەککگرتووەکان و فەرمانبەرەکانی ئەم دەستەیە لە باشی و بەخشراوەکانی پێویست بۆ سەربەخۆیی هەستانیان بەکاری وەزیفەیی پەیوەنددار بە دەستە بەهرەمەند دەبن.

٣-بۆ کۆمەڵەی گشتی هەیە بە مەبەستی دیاری کردنی باسە درێژەکانی تایبەت بە جێبەجێکردنی بڕگەکانی ١و٢ی ئەم ماددەیە، راسپاردە پێشکەش بکات، بۆشی هەیە پێشنیاری بەستنی ریککەوتننامە بۆ ئەم مەبەستە پێشکەشی ئەندامانی بکات.

بەشی حەڤدەیەم: رێوشوێنی پاراستنی ئاشتی لە قۆناغی گواستنەوە

م١٠٦

تا ئەو کاتەی کار بە رێککەوتننامەکانی تایبەت دەکرێت کە لە ماددەی ٤٣دا ئاماژەی پێدراوە لە سەر ئەو شێوەیەی کە ئەنجوومەنی ئاسایش دەبینێ کە دەتوانێ بە گوێرەی ماددەی ٤٢ بە بەرپرسیارێتی هەڵبستێت، ئەو دەوڵەتانەی کە بەشداری لێدوانی چوار دەوڵەتەکەیان لە مۆسکۆ لە ٣٠ تشرینی یەکەمی ١٩٤٣کرد ئەوو فەرەنسا بە گوێرەی حوکمی بڕگە ٥ لەو لێدوانە، هەروەها پێنج دەوڵەتەکە لە گەڵ ئەندامەکانی تری نەتەوە یەککگرتووەکان گەر پێویستی کردگفتوگۆ دەکەن، بۆ ئەوەی لە جیاتی دەستە بە کاری هاوبەش هەڵبستن کە بۆ پاراستنی ئاشتی و تەنایی نێودەوڵەتی پێویستە.

م١٠٧

هیچ شتێك لەم بەڵێننامەیەدا نییە کە هەر کارێك بەتاڵ بکاتەوە یان رێگە بگرێت لێی بەرامبەر دەوڵەتێك کە لە کاتی جەنگی دووەمی جیهانیدا دژایەتی یەکێ لە دەوڵەتانی ۆاژۆکەر بووە لە سەر ئەم بەڵێننامەیە ئەگەر ئەو کارە وەرگیرابێ یان رێگەی پێدرابێت لە ئەنجامی ئەم جەنگەوە لە حکومەتانی بەرپرس لە هەستانیان بەم کارەوە.

بەشی هەژدەیەم: هەموارکردنی بەڵێننامە

م١٠٨

ئەو هەموارکردنانە کە بە سەر ئەم بەڵێننامەیە دادێت بە سەر سەرجەم ئەندامانی نەتەوە یەککگرتووەکان دەسەپێت ئەگەر بە رەزامەندی ٣/٢ی ئەندامانی کۆمەڵەی گشتی کرابێ و ٣/٢ی ئەندامانی نەتەوە یەککگرتووەکان راستانی لە سەر کردبێت لە ناویاندا هەموو ئەندامانی هەمیشەیی ئەنجوومەنی ئاسایش، بە گوێرەی باری دەستووری لە هەر دەوڵەتێك.

م١٠٩

١- دەکرێ کۆنگرەیەکی گشتی ئەندامانی نەتەوە یەککگرتووەکان بۆ چاوخشاندنەوە بەم بەڵێننامەیەدا ببەسترێت لەو کات و شوێنەی کە کۆمەڵەی گشتی بە زۆرینەی ٣/٢ی ئەندامەکانی و بە رەزامەندی نۆ لە ئەندامانی ئەنجوومەنی ئاسایش ، هەر ئەندامەش یەك دەنگی لە کۆنگرە دەبێت.

٢- هەر گۆڕانێك لەم بەڵێننامەیەدا کە کۆنگرە بە زۆرینەی ٣/٢ی ئەندامانی رایبسپێرێ جێ بەجێ دەبێت ئەگەر ٣\٢ی ئەندامانی نەتەوە یەککگرتووەکان راستانیان لە سەر کرد لە ناویاندا ئەندامانی هەمیشەیی ئەنجوومەنی ئاسایش بە گوێرەی باری دەستورییان.

٣- ئەگەرئەم کۆنگرەیە پێش دەورەی ئاسایی دەیەمی کۆمەڵەی گشت نەبەسترێت، دوای کارکردن بەم بەڵێننامەیە، دەبێ بە نەخشەی کاری ئەو دەورەیەوە پێشنیارێك بۆ بەستنی دابنرێت، ئەو کۆنگرەیەش دەبەسترێت ئەگەر زۆرینەی ئەندامانی کۆمەڵەی گشتی و حەوت لە ئەندامانی ئەنجوومەنی ئاسایش بڕیاریان لێ دا.

بەشی نۆزدەیەم: راستان و ئیمزاکردن

م١١٠

١- دەوڵەتان کە واژۆیان کردووە لە سەر ئەم بەڵێننامەیە بە گوێرەی باری دەستوریان راستان دەکەن.

٢- راستانەکان دەدرێنە حکومەتی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا کە ئەو دەوڵەتانەی واژۆیان کردووە بەهەر (پێسیاردنێك) ئاگادار دەکاتەوە، هەروەها سکرتێری گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان دوای دامەزراندنی ئاگادار دەکاتەوە.

٣- کار بەم بەڵێننامەیە دەکرێت هەرکاتێ راستانەکانی کۆماری چین و فەرەنساو یەکێتی کۆمارە سۆشیالیستەکانی سۆڤیەت و پادشایەتی بەریتانیای گەورەو ئیرلەندای سەروو ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لە گەڵ زۆرینەی دەوڵەتانی واژۆکەرگەیشت هەروەها حکومەتی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بروتۆکۆلێکی تایبەت بۆ راستانە گەیشتووەکان ئامادە دەکات و وێنەیەکی دەگەیێنێتە دەوڵەتانی واژۆکەر لە سەر بەڵێننامەکە.

٤- دەوڵەتانی واژۆکەر لە سەر ئەم بەڵێننامەیە کە دوای کارپێکردنی راستان دەکەن، لە رۆژی گەیشتنی راستانەکانیان بە ئەندامانی ئەسڵی نەتەوە یەکگرتووەکان لە قەڵەم دەدرێن.

م١١١

ئەم بەڵێننامەیە بە پێنج زمانی چینی و فەرەنسی و روسی و ئینگلیزی و ئیسپانی دانراوە، بە یەکسانی زمانی سەرەکین، بەلێننامەکە لە ناو پارێزراوەکانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا دەبێت، ئەم حکومەتەش حکومەتەکانی تر واژۆکەر لە وێنەی دانپێنراو ئاگادار دەکاتەوە.

بۆ راستی ئەمەش نوێنەرانی نەتەوە یەکگرتووەکان لە سەر ئەم بەڵێننامەیە واژۆیان کرد.

لە شاری سان فرانسیسکۆ لە رۆژی ٢٦ی حوزەیرانی ١٩٤٥دا دەرچوو.

❖ لە لایەن دانەرەوە لە عەرەبییەوە وەرگێڕراوە.

پاشکۆی دووەم

یاداشتنامەی مستەفا بارزانی

سەرکردەی شۆرش و سەرۆکی پارتی دیموکراتی کوردستان
بۆ نەتەوە یەکگرتووەکان

ئەم یاداشتنامەیە لەگەڵ پاشبەندەکانی لە ناوەڕاستی تشرینی یەکەمی ١٩٦٩ بۆ دەستەی نەتەوەیەکگرتووەکان بەرزکراوەتەوە و پێش ئەوە سەرکردایەتیی شۆرش لە ساڵی ١٩٦٦دا یاداشتنامەیەکی تریشی بۆ نەتەوەیەکگرتووەکان بەرزکردبووەوە کە بە دوور و درێژی پوختەی بارودۆخە مەینەتبارو کارەساتبارەکەی کوردستانی تێدا بوو.

- گەورەی بەرێز یوپانت- سکرتێری گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان.
- گەورەی بەرێز خاتوونی سەرۆکی خولی بیست و چوارەمی دەستەی گشتی.
- دەستەی نەتەوەیەکگرتووەکان.
- کۆمەڵەی مافی مرۆڤ.
- ئەنجوومەنی ئابووری و کۆمەڵایەتی.
- لیژنەی پاکتاوکردنی کۆلۆنیالیزم.
- ڕێکخراوی فێرکردن و زانست و ڕۆشنبیریی سەر بە دەستەی نەتەوەیەکگرتووەکان (یۆنسکۆ)
- لیژنەی فریاکەوتنی نێودەوڵەتیی پەنابەران.
- شاندەکانی دەوڵەتە ئەندامەکان لە نەتەوە یەکگرتووەکان.

شەرەفی ئەوەم پێ دەبڕێ ئەم یاداشتنامەیە لە بارەی بارودۆخی خەفەتباری کوردستانی عێراقەوە پێشکێش بە بەرێزتان بکەم.

لە مێژووی نەتەوەیەکگرتووەکاندا کە مەبەستی ((ڕزگارکردنی نەوە یەك لە دوا یەکەکانی مرۆڤایەتییە لە نەفرەتی شەڕ)) ڕووی نەداوە ئاوها شەڕێك بە تەواوەتی بخاتە پشت گوێ کە هەشت ساڵ دەوامی کردووە، ئەویش ئەو شەڕە ڕەگەزپەرستییەیە کە فەرمانڕەواکانی عێراق دژی گەلی کورد دەیکەن، بە چاوپۆشی لە داواکاریی چەند جارەی ئێمە بۆ گەورەترین ڕێکخراو لە جیهاندا. ئەو شەڕە دوژمنکارییە لە یازدەی ئەیلولی ساڵی ١٩٦١ دژی گەلی کوردستانی بێ پشتیوان دەستی پێ کردووە و، لەو کاتەوە پێنج حکومەتی دیکتاتۆری هاتوونەتە سەر کار و، هەریەکەشیان لەو شەڕە سەرتاسەرییەدا هەر بەردەوام بووە.

ئەو زەمانەی کە ئەم شەڕە درێژەی تێدا کێشا، لە درێژەکێشانی هەردوو شەڕی یەکەم ودووەمی جیهانی تێکڕا کەمێك کەمترە. ئەو چەك و هۆی وێرانکارییانەش کە سوپای عێراق بەکاری هێنان لە تازەترین جۆری و لەوانەش ناپاڵم و گوللەی ژەهراوی و هەموو جۆرە بۆمبایەکی سووتێنەك.

ئەوەی شایانی تێبینی کردنیش بێت ئەوەیە کە ئەو هۆیە وێرانکەرانە دەوڵەتێك بە کاریان دێنێت، لە هەموو دەوڵەتێك دڕندەتر و دڵڕەقتر و لە هەمووشیان کەمتر هەست بە بەرپرسیارەتی دەکات، نەك هەر تەنیا بۆ خەڵك کوشتن و لە ناوبردن و نەك هەر تەنیا بۆ وێرانکردنی ماڵەکانیان، بگرە بە سووتاندنی کێڵگە و کشتوکاڵیان و کوشتنی مەڕ و ماڵاتیشیان، ئەمەش ئامانجی ئەوەیە بە دەستی ئەنقەست و بە عەمدی گەلی کورد لەبرسان بکوژێ. لەبەر ئەوە زەحمەت نییە لای ئەو کەسانەی گیرۆدەیی ناخۆشیی شەڕی جیهانییان دیبێ، ئەو مەینەتییە وێنا بکەن و بیهێننە بەرچاو کە گەلەکەی ئێمە پێیدا تێ دەپەڕێت.

جا لەوەتی فەرمانڕەوا بەعسییەکان لە عێراق بۆیان ڕوون بووەتەوە کە ناتوانن شۆڕەشی کورد لە ناو ببەن، وردە وردە زیاتر پەنایان بۆ ئەو ڕێگایانە بردووە کە دەبنە هۆی دوابڕینی گەلی کورد و قڕکردنی. ئەوان ئێستە هەوڵی ئەوە دەدەن کە بە تەواوەتی وەکو گەلێك مەحفی کەنەوە. ئەمەش ئەوەمان بۆ لێك دەداتەوە کە سوپای عێراق بۆچی ئەو هەموو ژمارە زۆرە کارە قڕکەرە ڕەگەزپەرستییانە ئەنجام دەدات و هەر ئەمەش مەبەستیان لە پیادەکردنی سیاسەتی خاك سووتاندن. ئەو شێوازەش کە بەردەوام پێڕەوی دەکەن دەتوانین بڵێین بەردەوام بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

سوپا ناوچەیەك بە تەواوەتی دەورە دەدات و دوای ئەوەی ئاگری تانك و تۆپخانە و باڵەفڕ ئاراستەی ئەو ناوچەیە دەكات و هەر كەسێكیش لە خەڵكی ناوچەكە ئەگەر لە ماڵەوە نەكوژرابێت، ئەوا لە كاتێكدا كە هەڵدێن بە گوللە دەیانكوژن، ئینجا پیادە تەكان دەدەن بەرەو قوربانییەكانیان و، دوای ئەوەی ڕێیەكە بە تەواوی ڕادەماڵن ماڵ بە ماڵ ئاگر لە خانووەكان بەردەدەن , ئیدی بەم ڕێگەیە سەدان هاولاتی لە سەنگەسەر كوژران كە پێنج سەد وچل خانوو لە مانگی ئایاری ڕابردوودا ئاگریان تێ بەردرا و دەیان گوند و گەلێك ڕووبەری بەرفراوانی مەزرا و كشتوكاڵ لە دەشتی هەولێر بە هەمان شێوە لە ماوەی تەمووزی ڕابردوودا سووتێنران.

لە نۆزدەی مانگی ئاب بیست و نۆ ژن و سی و حەوت منداڵی كوڕ و كچ و پیاوێكی پیر لە گوندی دەكان كە كەوتووەتە باكووری ڕۆژهەلاتی موسڵ سوتێنران. كاتێك سوپا هێرشی بردە سەر دێی ئەو كلۆلانە. هەلاتن بۆ ئەشكەوتێكی ئەو ناوە، لەوێ سوپا پێیان ڕاگەیشتن و دەستیان بە سەر دەروازەی ئەشكەوتەكەدا گرت و ئینجا چیلكە و داریان كۆكردەوە و لە نێو ئەشكەوتەكەدا كەڵەكەیان كرد و نەوتیان پیاداكرد و دەستبەجێ ناشیرینترین تاوان ئەنجام درا بە سوتاندنی ئەوانە بەزیندوویی، لە نێو قوربانییەكاندا منداڵێك دەبینی ناوی بەشار ڕەمەزان تەمەنی لە مانگێك كەمترە و، هویری عیساش دەبینی كە تەمەنی لە هەشتا ساڵ زیاترە.

لە ڕۆژی ١٦ی ئەیلوول نەوەد وحەوت هاولاتی كە دانیشتووی گوندی سۆریای نیزیك زاخۆ بوون لەسەر خاور بە كوشتن و برینداركردن لە نێوبران و، سەربازەكان منداڵەكانیان لە نێولانكەكانیان هەڵدەدایە ئاوەوە و لە زێیەكەدا دەخنكان و دەمردن و حەننا قاشای قەشەی كلدانیش لە نێو كوژراوەكاندا بوو و، تەنیا تاقە ژنێك توانی لەو كوشتارگەیە ڕزگار بێت.

هەر لەم كاتەی ئێستەشدا هەزاران كوردی بێ تاوان لە زیندانەكانی عێراقدان بە دەست ئەشكەنجەدانیان لە لایەن بەعسییەكانەوە دەناڵێنن و گەلێكیش لە وانە لە ئەنجامی ئەشكەنجەداندا مردوون وەك ئیبراهیم حاجی عومەر و عەبدوڕەحمان سادق.

پتر لەسەد هەزار مرۆڤیش ناچار كراون شوێنی دانیشتنی خۆیان لە شار و گوندەكان لە دەوری دامەزراوەكانی نەوت و خاكە بە پیتەكان، بەجێ بهێڵن و بەزۆر بۆ ناوچە شاخاوییەكان دەركراون دوای ئەوەی موڵك وماڵیان دەستی بەسەر داگیراوە.

فەرمانڕەوایانی عێراق هەڵسوكەوتێكی دڵڕەقانەیان بە تایبەتی بۆ مەسیحییەكان لە كوردستان بەكارهێناوە چونكە لە ڕووی ڕەگەز و ئاینەوە لەو فەرمانڕەوایانە جیان. ئەو فەرمانڕەوایانە چەندان دێرو كڵێسایان وێران كرد و ژمارەیەك ڕەبەن و كاهینیان، لە كاتی هەڵكوتانە سەر پەرستگاكانیان كوشت و بریندار كرد.

هۆی ئەو شەڕە دڕندانەیە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی كە گەلەكەمان دەیەوێ پارێزگاریی زمان و ڕۆشنبیری و بنەما نەتەوەییەكانی خۆی بكات و دژی ئەو پرۆسە زۆرەكییە دەوەستێت كە دەیەوێت پاكتاوی نەتەوایەتی بكات.

ئەو كوشتار و ژن و منداڵ و پیر سوتاندنە بەزیندوویی و گەلێك ئەو كارە دڕندانە و دزێوە وەحشییانەی فەرمانڕەوا بەعسییەكان ئەنجامی دەدەن پێشێل كردنێكی ئابڕوچوانەیە بۆ میساقی نەتەوەیەكگرتووەكان.

كوردی عێراق هیچ ڕۆژێك وەك هاولاتی پلە دوو بەولاوە مامەڵەیان لەگەڵ نەكراوە و بگرە لەوە كەمتریش، لە بارودۆخی ئێستەشدا كورد لە هەموو مافێكی مرۆیی بێ بەشە، وێڕای ئەوەی كە بوونیشی هەڕەشەی لە نێوچوونی لێ دەكرێت.

فەرمانڕەواییی عێراق و ئیستیغلالكردنی كوردستان لە لایەنیەوە دزێوترین شێوازی ئیستیغلالە و ڕاستی ئەوەی كە پێستی فەرمانڕەوایانی عێراق ئەسمەرە بەس نییە بۆ ئەوەی سیفەتی كۆلۆنیالی لەو فەرمانڕەوایانە دوور بخاتەوە.

شایانی ئەوەشە لێرەدا باس بكەین كە شەڕ لە كوردستان ئێستە لە هەموو كاتێك زیاتر هەڕەشە لە ئاشتی و ئاسایشی ڕۆژهەلاتی نێزیك دەكات و لەبەر ئەو هۆیانەی لەمەوبەر باسمان كردن و لەبەر ئەوەی حكومەتەكانی عێراق لە چارەسەركردنی كێشەكە لە ڕووی سیاسی و سەربازییەوە شكستیان هێنا، ئەو شەڕەی ئەمڕۆ لە ئارادایە دژی گەلەكەمان، پرسێكی ناوخۆیی نییە وەك ڕژێمی حوكمی عێراق دەڵێت، چونكە چۆن دەكرێت شەڕێكی وێرانكەرانە كە هەشت ساڵ درێژە بكێشێت بەرپرسێكی ناوخۆ دابنرێت تەنیا پێوەندیی بە خاوەنەكانیانەوە هەبێ؟

ڕێگەی ئەوەم پێ بدەن كە داواكارییەكانم بۆ نەتەوەیەكگرتووەكان و لیژنە و دەستە و ئەندامەكانی تازە بكەمەوە بۆ ئەوەی پاڵەپەستۆ بخەمە سەر دەوڵەتی عێراق و ناچاری بكەن شەڕی قڕكردنی ڕەگەزپەرستانە لە كوردستان بوەستێنێ، یان بەلای كەمەوە لیژنەیەك بنێرن بۆ گەڕان بە دوای ڕاستیدا و نێوانكارێكی نێودەوڵەتی بنێرن بۆ كوردستان بۆ كاركردن بۆ چارەسەری ئەو ناكۆكییە كە لە ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستدا تاوی سەندووە.

خاوەنی خامەت، قوولترین ڕێزو و تەقدیرم قەبووڵ بفەرموون.

مستەفا بارزانی
سەرۆكی ئەنجوومەنی سەركردایەتیی شۆڕش- كوردستان
تشرینی یەكەمی ١٩٦٩

سەرچاوە: مسعود بارزانی، بارزانی و بزووتنــەوەی رزگــاریخوازی کــورد، بــەرگی ســێیەم — بەشی یەکەم، شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١ — ١٩٧٥، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، چــاپی یەکــەم، ل٤٢٦-٤٢٩.

پاشکۆی سێیەم

بەناوی خوای بەخشندەو مهرەبان

خاوەن شکۆ و سیادەتی پاشا و سەرۆکە بەڕێزەکانی دەوڵەتە ئیسلامییەکان

مایەی شەرەفە بۆ من کە بەبۆنەی گرتنی کۆنگرە بەرزەکەتان گەرمترین سڵاو و جوانترین ئاواتتان پێشکێش بکەم و، لە خوای گەورەش داوا دەکەم کە سەرکەوتووتان بکات بۆ هەموو شتێك کە خێری گەلانی ئیسلامی و پاراستنی یەکەتیی و پارێزگاری کردنی بەرژەوەندییەکانی گەلانی ئیسلامی و بەرزکردنەوەی وشەی هەق و دادپەروەریی لە هەموو لایەکدا تێدابێت، دوای ئەوە من بەستنی ئەم کۆنگرە پیرۆزە دەقۆزمەوە، تا ئەو زوڵم و زۆریەی لە گەلێکی موسڵمان دەکرێت بخەمە بەرچاوتان کە لەوەتی چووەتە سەر ئەو دینە پیرۆزە، لە پێشەوەی ئەو کەسانەدا بووە کە بەرگرییان لێ کردووە و پابەندی بیروباوەڕە راستەکانی و ڕێنوێنییە باڵاکانی بووە.

خاوەنانی شکۆو سیادە، بێگومان ئێوە ئاگاتان لە واقیعی ئازاراوی گەلی کورد لە عێراق هەیە، ئەوەتەی دەوڵەتی عێراق پێش نیو سەدە زەمان دامەزراوە و چەندان شۆڕشی دژی زوڵم و زۆرداری کردووە، هەروەها شەڕی براکوژی کە لە ساڵی ١٩٦١ ەوە بە سەرماندا سەپێنراوە، هەروەها داکۆکیکردن لە بوونی خۆمان کە هەمیشە کەوتووەتە بەر زوڵم و چەوسانەوە و هێشتاش هەر وایە لەبەر ئەو سیاسەتی دووبەرەکی نانەوە و جیاوازیخوازییەی حکومەتە یەك لە دوای یەکە عێراقییەکان لە دژیدا پێڕەویان کردووە و دەیکەن بە پێچەوانەی ئەو چەمکی برایەتی ئیسلامی و گەلاڵەی مافەکانی مرۆڤ و ئەو بنەمایانەی لە ڕووی نێودەوڵەتییەوە دانیان پیانراوە.

ئەو شەڕە داخاوییە دڵتەزێنە لە ١١ی ئاداری ١٩٧٠دا لە ئەنجامی ئەو ڕێککەوتننامەیەی لە نێوان ئێمە و حکوومەتی عێراقدا بەسترا، وەستا. حکوومەت بەپێی ئەوە دانی بە مافەکانی گەلی کورد دانا لە بەڕێوەبردنی کاروباری خۆی لەنێو چوارچێوەی دەوڵەتی عێراقدا و وەدیهێنانی ئەوە لە ماوەی چوار ساڵ و لەو ماوەیەدا چاکسازیی گشتی لە هەموو لایەکی ژیان لە کوردستان دێتە جێبەجێکردن بۆ قەرەبووکردنەوەی ئەو زیان و ماڵوێرانییەی تووشی هاتووە و، ئەو پێشکەوتن و ئاوەدانییەی لە کیسی چووە و، ئامادەکردنی وڵات بۆ جێبەجێکردنی ئۆتۆنۆمی بۆ گەلی کورد لە کاتی دیاریکراوی خۆیدا لە یازدەی ئاداری ئەمساڵ.

ئێمە لەم ماوەیەدا لە دواین ئەو ڕۆژانەی تەمەنی مایەوەی ڕێککەوتننامەی ئاداردا دەژین و ئەوەی دەبێتە هۆی تاڵاوو هیوابڕاوی ئەوەیە ئاماژە بەو ڕووداوە ورووژێنەروزوڵمە زۆرانە بکەین، کە لە ماوەی ئەو چوار ساڵەی ڕابردوودا بەسەر گەلەکەمان هاتن و هیچ نیشانەیەکیش دیارنییە، کە حکوومەتی عێراق ئامادەیی ئەوەی هەبێ بەڵێنەکانی خۆی بەجێ بهێنێ، بگرە بە پێچەوانەی ئەوەوە، هەموو بەڵگەو نیشانەیەك جەخت لەسەر ئەوە دەکەن کە حکوومەت نیازی وایە ئۆپەراسیۆنی سەربازی دژمان دەست پێ بکاتەوە و بگەڕێتەوە بۆ پێڕەوکردنی سیاسەتی زۆرداری و هێزی داگیرکەرانە و لە نێوبردنی موسڵمانانی بێ بەرگری و، ئەوانەی نایانەوێ کوێرانە گوێڕایەڵیی ڕەفتارەکانی بن کە بە تەواوەتی لە ڕێنوێنیی ئاینەکەمان دوورن و دژی ئەو دەقانەشن کە لە نێوانماندا ڕێککەوتنیان لەسەرکرابوو و دژی هەموو شەریعەت و بەهایەکن کە لە نێوان مرۆڤایەتیدا لە سەریان پێك هاتوون و ڕێگەی ئەوەشمان پێ بدەن ئەو نموونانەی خوارەوەتان وەك نموونە، بۆ بێنینەوە:

١- ڕێککەوتننامەکە ئەنجامدانی سەرژمێرییەکی بێ گەردی دانیشتوانی تێدابوو بە مەبەستی چەسپاندنی ئەو ناوچانەی ئۆتۆنۆمی دەیانگرێتەوە، بە مەرجێك ئەمە لە ساڵی یەکەمی بەستنی ڕێککەوتننامەکەدا ئەنجام بدرێت، بەڵام حکوومەت لە کاتی خۆیدا نەیویست هاوکاریمان لە گەڵدا بکات و ئەو سەرژمێرییەی دواخست بۆ کاتێکی دیاری نەکراو و دەستی کرد بە قۆستنەوەی ئەو هەلە بۆ بەزۆر دەرکردنی هاوڵاتییە کوردەکان لەسەر ماڵ و حاڵ و گوندەکانی خۆیان، بەتایبەتیش لەو ناوچانەی نەوتیان زۆرە و، نیشتەجێکردنی لایەنگرانی خۆی لە خێڵە عارەبەکان کە لە دەرەوەی ناوچەکانی کوردەوارییەوە هێنابوونی، بۆ ئەوەی لەو گوندانە

دانیشن بە پێچەوانەی هەق و دادپەروەری و بۆ هەلاَیساندنی ڕق و کینە لە نێوان موسڵمانی عارەب و کورد لە عێراقدا.

٢- حکوومەتی عێراق لە ماوەی ١٩٧٢ زیاتر لە ٥٠هەزار هاووڵاتی پەنجا هەزار هاووڵاتی کوردی لە خەڵکی بغداد و ناوچەکانی تر عێراقی بە شێوەکی دڕندانە بۆ دەرەوەی سنوور دەرکرد، بە جۆرێك کە دژ دەوەستێ لە گەڵ ئەو بنچینانەی لە نێوان ئێمەو ئەواندا ڕێککەوتنیان لە سەر کرابوو، لە مامەڵەکردن لە گەڵ ئەو هاوڵاتیانەداو، هەروەها لە گەڵ کەمترین بیرو باوەڕو مافی مرۆڤ ڕێك ناکەوێت بە بیانووی ئەوەی ئەمانە لە بنەچەی ئێرانین.

٣- دەسەلاَتدارانی عێراق لە ماوەی ئەو چوار ساڵەدا چەندان شالاَوی سەربازی و بەسەردادانی بۆ سەر ناوچە جیاجیاکانی کوردستان ڕێك خستووە، کە سەدان کورد بوون بە قوربانی و هەزاران کوردیش دەربەدەرکران و چەندان گوندی بێ دیفاع و بێ تاوانیش سووتێنران، هەروەك لە شارو شارۆچکەکانی مووسڵ و کەرکووك و خانەقین و بارزان و شنگار و هی تردا ڕووی دا.

٤- دامودەزگاکانی دەوڵەتی عێراق گەلێك پیلانیان ساز کردووە بۆ تیرۆرکردنی سەرکردە و بەرپرسانی کورد و ڕەنگە دیارترین و ڕیسواترینی ئەو پیلانانە هەوڵدانە سەرنەگرتووەکەی حکوومەت بوو بۆ تیرۆرکردنی من لە ساڵی١٩٧١ و بە ڕێگەیەکی شەڕخوازانە، کە مرۆڤێکی خاوەن ئینساف بیری لێ ناکاتەوە و، دەسەلاَتداریەتی، خوشەویستی و ڕێزی ئێمەی بۆ پیاوانی ئاینی و بەگەورەگرتنیانی بەکارهێنا ئەوە بوو شاندێکی پێك هێنا تێکەڵ لە هەندێك زانایانی ئاینی و هەندێ تاوانبار و پیاوکوژ کە جلوبەرگی پیاوانی ئاینییان پۆشیبوو و، ناردنی بۆ لای من، بە بیانووی ئەوەی پرۆژەیەکی ڕێکەوتن دەخەنە پێشمان، لە کاتێکدا چەندان جۆرە بۆمباو تەقەمەنیی جیاجیایان لە ژێر جلەبییەکاندا شاردبووەوە، بۆ ئەوەی لە کاتی کۆبوونەوەدا بیانتەقێننەوە و ئەوەیان بەوردی و لێزانانە ئەنجام دا، بەلاَم خوای گەورە لە فڕوفێڵەکەیان پاراستمی و تەقەمەنییەکان شاندە شەڕانییەکەی لە کاتی کۆبوونەوەکەدا لە نێوبرد و، هەندێ پاسەوانی بەری و بێ تاوان بوون بە قوربانی ئەم پیلانە و بۆ هەوڵێکی تر بۆ هەمان ئامانج، دەسەلاَتداریەتی کەسێکی بە سیفەتی پەیامنێری ڕۆژنامەنووسی نارد کە جانتایەکی پڕ تەقەمەنیی پێ بوو، بەلاَم پێش ئەوەی لە ١٥ی تەمووزی ١٩٧٢دا تاوانەکەی جێبەجێ بکات، کارەکەی ئاشکرابوو.

٥- دەسەلاَتداریەتی بۆنەی هاوکاریکردنی خۆی لەگەڵ حزبی شیوعی عێراقی لە ناوەراستی پار بەهەل زانی بۆ فیتنە و ئاژاوەنانەوە لە کوردستان و بوونی ڕێکخراوی حزبی ناوبراوی لە ناوچەی کوردەواریدا بەکارهێنا بۆ تێکدانی ئاسایش و ئارامی لە ناوچەکەدا و دروستکردنی کەشوهەوای بارگرژی و تەنگژە نانەوە بۆ ئەوەی پاساو بدۆزێتەوە و شەڕێکی تازە دژی گەلەکەمان هەڵیسێنێ.

ئێمە لە کاتێکدا ئەو حاڵە خراپەی کە گەلی کوردمان بەدەستیەوە دەناڵێنێ دەخەینە ڕوو بۆ پایەبەرزیتان، بە پێویستی دەزانین ئاماژە بەوە بکەین کە برا عارەبە موسڵمانەکانیش لە عێراقدا هەروەها دووچاری شوێنەواری سیاسەتی ئەو حوکمە بوونەتەوە لە ئازادی و بژێوی خۆیان لەبەر سروشتی ئەو حوکمە نابەوە و هەوڵ و تەقەلادانی بۆ ئەوەی دەسەلاَتی خۆی بەزەبری هێز بەسەر گەلی عێراقدا بسەپێنێ دوور لە شوڕاو شێوازی دەستووری و دیموکراسی لە هەڵسوڕاندنی جڵەوی حوکمدا.

لە ڕێی خستنەرووی ئەو راستییانەی سەرەوە، من هەست بەوە دەکەم و هەروەها خەڵکێکی زۆری تریش دەرك بەوە دەکەن، کە بارودۆخی گشتی عێراق سەرلە نوێ بەرەو خراپی و ئاڵۆزی و شیمانەی شەڕ هەڵگیرسانەوە و خوێن ڕشتنی موسڵمانان دەچێت و، ئێمەش لە بەرامبەر ئەوەدا ناچارین ڕو لە ئێوە بکەین لەبەر ئەو دەسەلاَتە مەزنە و پایەبەرزییەی لە جیهانی ئیسلامەتیدا هەتانە، تکامان وایە هەوڵ و تەقەلای چاکە و خێرخوازانەی خۆتان بدەن، تاکو ئەو بەڵێنانە لە ڕێککەوتننامەی ئاداردا بە گەلی کوردی دابوو جێبەجێیان بکات و، بەگشتیش بەدەنگ داواکارییەکانی گەلی عێراقەوە بێت لە ئاشتی و برایەتی و دادپەروەری و یەکسانیی لە ماف و ئەرکدا (انما المؤمنون اخوه، فأصلحوا بين أخويكم واتقوا الله لعلكم ترحمون) صدق الله العظيم.

لە کوتاییدا لە خوای گەورەمان داوایە کە سەرتان بخات و قاچتان بچەسپێنێ و سەرکەوتووتان کات بۆ ئەوشتانەی خێریان بۆ موسڵمانان تێدایە و خوا پشت و پەنای سەرکەوتنە.

والسلام عليكم ورحمه الله وبركاته
دڵسۆزتان
مستەفا بارزانی
١٩٧٤/٢/١٦

سەرچاوە: مسعود بارزانی، بارزانی و بزووتنــەوەی رزگــاریخوازی کــورد، بــەرگی ســێیەم — بەشی یەکەم، شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١ — ١٩٧٥، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، چــاپی یەکــەم، ل٥١٩ — ٥٢١.

پاشکۆی چوارەم

یاداشتی بارزانی بۆ دەوڵەتانی بێ لایەن
سەرۆکایەتی لوتکەی چوارەمی دەوڵەتانی بێلایەن

گەلانی جیهان و گەلی کوردمان روویان لە پایتەختی جەزائیرە کاتێ کۆنگرەی چوارەمی دەوڵەتانی بێلایەن لە بارودۆخێکی زۆر گرنگدا دەبەسترێت، کە داوا دەکات کۆشش بکرێت بۆ چارەسەری مەسەلە نێودەوڵەتی و نیستیمانیە هەنوکەییە پێویستیەکان کە رووبەڕووی گەلانی ئەم دەوڵەتانە دەبێتەوە، بە گوێرەی بەرژەوەندی هاوبەشی نیشتیمانی.

ئەوانەی بە شێوەیەکی تایبەتی روویان لە کۆنگرەکەتانە، چاوی گەلانی زوڵملێکراوو بێدەرەتانە، لە کاتێکدا خۆتان نوێنەرایەتی ئەو گەلانە دەکەن کە ژیاون و دەژین لە بارێکی وێك چووی ئەوەی کە ئەمڕۆ گەلانی چەوساوەی تێدا دەژین. بزووتنەوەی بێلایەن دەستکەوتی زۆر گرنگی بۆ بەرژەوەندی گەلانی جیهان لە میانەی کۆنگرەکانی پێشوو بە دەست هێناوە کە لە بەلگرادو قاهیرەو لوساکا بەسترا، هەروەها بەرپرسیارێتی گەورەی لە جیهاندا هەیە و لە توانایدایە کەشێکی نێودەوڵەتی کراوە بێنێتە دی تا زۆر لە گەلانی جیهان بتوانن بگەنە خواستە نەتەوەیی و ئازادی و سەوبەخۆکانیان.

گەلانی جیهان روویان لە کۆنگرەکەتانو هیوا دەخوازن کە پرینسیپە بەبەهاکان لە دژایەتی ئیمپریالیزم و ئەو هەڕەشانەی کە رووبەڕووی ئاسایشی گەلان و چەوساندنەوەو زەوت کردنیان دەبنەوە وەرگەڕێننە سەر ئەرزی واقیع و، هەروەها لە پێناو هاریکاری نێودەوڵەتی بۆ چارەسەری بابەتە ئابووری و سیاسی و کۆمەڵایەتیەکان وە بۆ پێشکەشکردنی یارمەتی بۆ گەلان بۆ بەدیهێنانی ئاواتە رەواکانیان کە خۆی لە ئازادی و سەربەخۆییدا دەبینێتەوە بۆ ئەوەی کەشێك بێتە ئاراوە کە بنەمای نوێ بۆ پەیوەندیە نێودەوڵەتیەکان و هاریکاری نێوان گەلانی

تازە گەشەسەندوو لە جیهاندا وە لەسەر ئاستی خودی یەك دەوڵەتیش کە زیاتر لە نەتەوەیەکی تێدا دەژێت بێتە ئاراوە.

زۆر لە دەوڵەتانی بێلایەن، زیاتر لە نەتەوەیەکی تێدا دەژی و نەتەوە بچوکەکان چەوساندنەوەی زۆریان تێدا دیتووە (دوو لایەنە) لە سەردەمی ئیمپریالیزمدا. تا ئێستاش ئەم گەلە بچووکانە بە دەست چەوساندنەوەی نەتەوەیی دەناڵێنن کە دوای ئازادی دەوڵەتەکە لە دەستی چەوساندنەوەی ئیمپریالیزم چەوساندنەوەیان هەر بەردەوام بووە، نەك هەر ئەمە بەڵکو بە هۆی بەرتەسکی ئاسۆی فەرمانڕەوایان و فەشەلهێنانیان لە بۆ وەڵامی داواکاریەکانی ژیانی هاوچەرخ و دەرکەوتنی مەسەلەی نیشتیمانی وەك مەسەلەیەکی بەپەلەو خێرا، ئەم چەوساندنەوەیە لە هەندێ لە دەوڵەتان شێوازی مەترسیدارتری بە خۆوە دیتووە لەوەی کە لە سەردەمی ئیمپریالیزمدا هەبوو، ئەمەش بوو وە دەبێتە هۆی بە بن دەستگەیشتنی ئەم دەوڵەتانە لە وەی روو بکەنە چارەسەری هەڵە بۆ مەسەلە نیشتیمانیەکان لە جیاتی دۆزینەوەی چارەسەرێکی دروست و باش بۆ ئەم مەسەلانە بە تایبەت مەسەلە نەتەوەییەکان.

گەلی کوردمان کە یەکێکە لە گەلە سەرەکیەکانی ناوچەی رۆژهەلاتی ناوین، زۆری بەدەستی چەوساندنەوەی بێگانە چەشتووە ، بەردەوام لە حاڵەتی شۆڕش و تێکۆشانی بەردەوامدا بووە لە پێناو مافە نەتەوەیی و دیموکراتیەکانی، ئەمڕۆش چاوی لە گەلانی جیهانە، بەتایبەت لە دەوڵەتەکانتان و گەلەکانتان کە دەستی یارمەتی بۆ درێژ بکەن لە پێناو بەدیهێنانی ئاواتەکانی کە ئاواتی هاوبەشی نێوان هەموو گەلانە.

گەلی کوردمان لە عێراقدا خەباتی بێوچانی کردووە شۆڕش و بەرخۆدانەکانی ساڵەهایە بەردەوام بوون و قوربانی زۆری پێشکەش کردووە.. دوایەمینیان شۆڕشی بەرگری بوو کە دە ساڵ بەردەوام بوو کە سەرئەنجام توانی دانپێدانانی حکومەتی عێراقی بە دەست بێنێت کە خاوەنی حوکمی زاتی بێت لە چوارچێوەی دەوڵەتی کۆماری عێراقدا، بە مەرجێك لە ماوەی چوار ساڵدا جێبەجێ ببێت لە رۆژی بەستنی رێککەوتننامەدا کە لە ١١ی ئازاری ١٩٧٤دا کۆتایی پێ دێت.گەلی کوردمان و بەڵکو گەلی عێراق بە گشتی و هەموو گەلانی عەرەبی دڵخۆشییان بەم دەرئەنجامە دەربڕی وەك رێگەیەکی دروستی توندوتۆڵکردنی پەیوەندی هاوبەشی هەردوو گەلی کورد و عەرەب کە لە باریدا هەیە پشتگیری بەرەی نیشتیمانی بکات و خەباتی هاوبەشی هەردوو گەل بۆ گەیشتن بە ئامانجە هاوبەشەکان بە هێز بکات.

لە کاتێکدا لە یادی بیرەوەری چوارەم ساڵی رێککەوتننامەی ئازار و وادەی کۆتایی جێبەجێکردنی حوکمی زاتی نزیك دەبینەوە، ئەوا مەسەلەی گرنگ و گرفتی حەقیقی

رووبەڕووی ئەم جێبەجێکردنە دەبنەوە بەڵکو ڕێگریشن لە جێبەجێکردنی. لە نێوان ئەو کێشەو گرفتە مەترسیدارانەیە کە هەوڵ و بەرنامەڕێژی وورد دەکرێت بە مەبەستی گۆڕانی حەقیقەتی بوونی نەتەوەیی لە وولاتەکەماندا بە هۆکاری نەتەوەیی بەرتەسك، هەروەها پشت گوێ خستنی گەشەپێدانی ناوچەی کوردی و هەوڵدانی لاوازکردنی ڕۆڵی بزووتنەوەی کوردی و پارتی دیموکراتی کوردستان لە ژیانی سیاسی وولاتدا.

ئێمە لە کاتێکدا ئەم یاداشتەتان پێشکەش دەکەین، دەمانەوێ سەرنجتان بۆ ئەم مەسەلەیە رابکێشین و هیوادارین کە کاریگەری و هێزو تواناتان لە پشتگیری ئاواتەکانی گەلی کوردستان کە بریتییە لە حوکمی زاتی بۆ کوردستان لە چوارچێوەی کۆماری عێراقدا بخەنە کارو لە پێناو گەشەپێدانی وولات و بەشداری کارا لە بەڕێوەبردنی، رەخساندنی دەرفەتی بە هێزکردنی برایەتی کوردو عەرەب دوور لە داواکانی هەڵمەتی رەگەزپەرستی کە بەشێکە لە سیاسەتەکانی سەردەمی ئیمپریالیزم و بەردەوامبونی، وە لە پێناو ئاراستە کردنی تواناکانی وولات بۆ گەشەپێدان و بە دیهێنانی بەرژەوەندی هەردوو گەل.

ئێمە پێمان وایە کە کۆنگرەی دەوڵەتانی بێلایەن لە سەریەتی چاو بخشێنێتەوە لە مەسەلەی نەتەوەیی لە دەوڵەتانی بەشداربوو گفتو گۆکردنی هۆو کاریگەریەکانی لە پێناو گەیشتن بە دارشتنێکی گونجاو بۆ هەموو ئەم مەسەلانە بە شێوەیەك کە بۆ دەوڵەتانی پەیوەندار کۆشش و تێچونی زۆر دابین دەکات کە زۆر پێویستیەتی بۆ سەرف کردنی لە پڕۆژەکانی گەشەپێدان بۆ تەواوکردنی ئەرکەکانی ئازادی ئابووری و دامەزراندنی دەوڵەتی هاوچەرخ لە هەموو روویەکەوە.

لە کاتێکدا بە بایەخەوە چاوەدێری کۆنگرەکەتان دەکەین، باوەڕی قوڵمان وایە کە بەستنی لەم ڕۆژانەدا وەك هەنگاوێکی گەورەیە بۆ پێشەوە لە پێناو چەسپاندنی پرینسیپەکانی بێلایەنی و دابین کردنی ژیانێکی باشتر لە جیهنێکدا کە گیانی برایەتی لە سەر ئالای ئاشتی بشەکێتەوە.

دڵسۆزتان

مستەفا بارزانی

سەرۆکی پارتی دیموکراتی کوردستان

ئابی ١٩٧٣

سەرچاوە: گۆڤاری الکادر، **مجلة نظرية يصدرها الحزب الديموكراتى الكردستانى، العدد ٢٠، السنة الخامسة، تشرين لثانى ١٩٧٣، ص١٧-٢٠.**

❖ لەلایەن دانەرەوە لە عەرەبیەوە وەرگێڕراوە.

- عوسمان عەلی حەسەن وەیسی.
- بەرواری ٣٠-١١- ١٩٧٣ لە گوندی ئەشکەنەی بناری پشدەر لە خانەوادەیەکی جوتیاری ناسراوی ناوچەکە لە دایك بووە.
- خوێندنی سەرەتایی و ئامادەیی بە سەرکەوتوویی لە پشدەرو سلێمانی تەواو کردووە.
- لە پێنجەمی ئامادەییەوە پەیوەندی سیاسی لە گەڵ پارتیدا دروست دەکات و (بەدرێژایی خوێندن دەرچووی یەکەم و مەعفوی عام دەبێت)، بە هۆی گومانی سیاسی بروانامەی پێنجەمی ئامادەیی پێ نادرێت، دوای گواستنەوەی لە دەڤەری پشدەر لە بەڕێوەبەرایەتی پەروەردە نمرەکان وەردەگرێت.
- بە پلەیەکی باڵا دەردەچێت، بەڵام ناتوانێ لە زانکۆ نمرە بەرزەکان بخوێنێت و دوای راپەڕین ساڵی ١٩٩٥ بکالوریوس لە یاسا لە زانکۆی سەلاحەددین وەردەگرێت.
- ساڵی ١٩٩٥-١٩٩٦ دەبێتە ئەندامی لیژنەی یاسایی و مافی مرۆڤی پارتی دیموکراتی کوردستان.
- ساڵی ١٩٩٨ پلەی یەکەم لە پەیمانگەی کادیرانی پارتی بە دەست دێنێت.
- ساڵی ٢٠٠٥ بە پلەی یەکەم ماستەری لە یاسای گشتی وەرگرتووە.
- ئەم کتێبانەی بە چاپ گەیاندووە:
  - تیرۆری نێودەوڵەتی بە زمانی عەرەبی، نامەی ماستەر، ٢٠٠٦.
  - تیرۆر - جۆرەکان و شێوازەکانی رووبەڕووبوونەوە، ٢٠٠٦.
  - بەشداری سیاسی پارتە سیاسییەکان (ئامادەیە بۆ چاپ)، ٢٠٠٨.
  - دەروازەیەك بۆ یاسای گشتیی نێودەوڵەتی.
- لە ساڵی ١٩٩٢ـەوە لە رۆژنامە و گۆڤارەکان دەنووسێت.

چەند توێژینەوەیەکی هەیە، لەوانە:

– الآرهاب الدولي والتدخل في الدول، مجلة پارێزەر، العدد ٧، ٢٠٠٥.
– العولمة الآقتصادية والكورد، مجلة تەرازوو، العدد ٢٠-٢١، ٢٠٠٤.
– جريمة الرشوة، مجلة تەرازوو، العدد ٢٤، ٢٠٠٥.

– الوضعية القانونية، مجلة پارێزەر، العدد ٩، ٢٠٠٥.
– رووبەڕووبوونەوەی توندو تیژی، تاك — کۆمەڵ — دەسەڵات ، مجلە پارێزەر، العدد ٢٠٠٦.
– البعد القانوني لحقوق الآنسان، مجلة تەرازوو الآكاديمي، العدد ٢٩ — ٣٠، ٢٠٠٦.
– دەسەڵاتەکانی سەرۆکی هەرێمی کوردستان لە روانگەی یاسای دەستورییەوە، گۆڤاری توێژینەوەی ئەکادیمی، ژمارە ١٠، ٢٠٠٧.
– رووە لێکچوو جیاوازەکانی نێوان یاسای مرۆیی نێودەوڵەتی و یاسای نێودەوڵەتی بۆ مافەکانی مرۆڤ، گۆڤاری تەرازوو، ژمارە ٣٢- ٣٣، ٢٠٠٨.
– وەزیفەکانی حزبی سیاسی، گۆڤاری شرۆڤە، ژمارە ٤، ٢٠٠٨.
– کادر رایەڵەی پەیوەندی حزب و جەماوەر، گۆڤاری شرۆڤە، ژمارە (٥)، ٢٠٠٨.

- پاڵێوراوی لستی هاوپەیمانی کوردستانە بۆ ئەنجومەنی نوێنەرانی بەغداد.
- بەشداری راهێنانی یاسایی و دیموکراتیەتی کردووە لە ناوخۆو دەرەوەی وڵات.
- لە ساڵی ٢٠٠٥ەوە مامۆستایە لە کۆلێژی یاساو وانە بێژ بووە لە کۆلێژی زانستە رامیاریەکان و بەشی کارگێڕیی یاسای پەیمانگەی تەکنیکی.